

2023
30-APREL

TA'LIMNI RIVOJLANTIRISHDA INNOVATSION
TEXNOLOGIYALARNING O'RNI VA AHAMIYATI

ILMIY-AMALIY ONLAYN KONFERENSIYA

PKP | INDEX

O'ZBEKISTON, TOSHKENT

“RESEARCH AND EDUCATION”

ILMIY NASHRLAR MARKAZI

“TA'LIMNI RIVOJLANTIRISHDA INNOVATSION TEXNOLOGIYALARNING O'RNI VA AHAMIYATI”

www.researchedu.uz

O'ZBEKISTON, TOSHKENT

2023/ 30-APREL

MUSIC THERAPY AS A MEANS OF EMOTIONAL IMPACT ON PRESCHOOL CHILDREN

Akhunova Umida

1st year Master's degree student in
"Music Education and Art" Nizami TSPU

ANNOTATION

The purpose of the work is to familiarize teachers with music therapy as a means of developing emotional impact on preschool children.

Tasks:

- 1. Show teachers how music affects human emotions*
- 2. To introduce teachers to samples of classical music used in music therapy.*

Key words: *therapy, communication, emotion, impact, psychosomatic, intelligence, imagination, disease.*

Music Therapy is a method that uses music as a means of correcting emotional deviations, fears, motor and speech disorders, behavioral deviations, communication difficulties, as well as for the treatment of somatic and psychosomatic diseases.

Music therapy in working with preschoolers helps to cope with the shortcomings of the emotional and volitional sphere of children (hyperactivity, aggressiveness, short temper, stubbornness, isolation and others). Develops the sphere of social emotions, helps children to adapt in society and contributes to the creation of emotionally warm relationships with peers, teachers and parents. Music therapy is a special form of work with children using music in any form.

Music therapy makes it possible to: activate the child;
overcome unfavorable attitudes and attitudes;
improve emotional state;
develop a sense of internal control;

discover new abilities;

increase the child's self-esteem.

The advantages of music therapy are:

absolute harmlessness;

ease and simplicity of application (forms of music therapy are simple and accessible in any preschool setting); the possibility of control by the teacher.

Music therapy is not only the development of a person's musical abilities, but also the formation of spiritual needs, his moral ideas, intelligence, the development of ideological and emotional perception and aesthetic evaluation of life phenomena. First of all, it is the upbringing of a person.

Music is one of the important tools when working with children. It stimulates imagination and creates a mood, Music can tell about a person's character, about his inner feelings, and most importantly, music has such a therapeutic effect with which it is possible to harmonize the degree of excitation of the central nervous system in different children, Music can be stimulating, soothing, and stabilizing.

Emotional disorders of children are one of the most acute problems not only for psychologists, teachers, but also for society as a whole. Music plays a huge role in enriching the emotional experience of a child.

Music has the property of causing active actions of the baby already in the first months of life. He distinguishes music from all sounds and focuses his attention on it, is able to react animatedly to the sounds of cheerful music with involuntary movements, exclamations. Gradually, the child's motor reactions become more arbitrary, coordinated with music, rhythmically organized. The fact that music affects a child physiologically - calming or exciting (depending on its content) it was proved by the largest physiologist V.M. Bekhterev. Based on his experiments, he concluded that the child reacts to the sounds of music long before the development of speech (literally from the first days of life). Therefore, if music has such an impact on a child already in the first year of his life, then it is necessary to use it as a means of psychological and pedagogical influence. In addition, music provides rich

opportunities for communication between an adult and a child, creates the basis for emotional contact between them.

Probably, everyone has heard about the Mozart effect. Mozart's music has a universal positive effect. It surprisingly accurately finds pain points and organically integrates into the most invisible corners of the soul and body of each organism. Mozart's works enhance intellectual abilities. Mozart music therapy reduces child mortality (if a pregnant woman listens, improves fine motor skills of the hands, it is used in the treatment of neurological diseases, stuttering. Mozart's music helps children to coordinate movement, study, improves speech, calms down with nervous excitement.

A few more interesting facts from the field of music therapy:

- The famous French actor Gerard Depardieu stuttered a lot in his youth. This illness put an end to his career that was just beginning. But the doctor advised him to devote at least two hours a day to listening to Mozart. Two months later, Gerard completely got rid of his stuttering. So music therapy allowed numerous fans to enjoy the talent of an outstanding actor.

- It is possible that soon medicine will be able to fight infectious diseases with the help of music therapy. Some experts claim that the custom that existed in Russia to constantly ring church bells during epidemics had therapeutic reasons .
- Studies have shown that the composers of military marches intuitively determined the nature of their impact on a person. The rhythms of marches that sounded during long hikes were slightly slower than the rhythm of the calm work of the human heart. Such music increased the endurance of soldiers, relieved fatigue. But the parade marches had a faster rhythm, which had an invigorating and mobilizing effect.

Classical music for depression:

- Introduction to the Fifth Symphony by P. I. Tchaikovsky
- The Finale of the Sixth Symphony by P. I. Tchaikovsky
- Chopin's Prelude in C Minor
- and his: the march from Sonata no.2 "B flat minor". (The third movement of this sonata)

- Handel "Minuet"
 - Bizet "Carman" - part 3
- Classical music for anxiety:
- "Melody" by A. G. Rubinstein
 - Chopin's preludes and mazurkas
 - Strauss waltzes

Classical music for aggression:

- "Sentimental Waltz" by P. I. Tchaikovsky
- The first movement of his Sixth Symphony
- Finales of two sonatas: Beethoven's 14th and 23rd
- Schumann's "Rush"
- Cantata No. 2 by I. -S. Bach
- Scriabin's essay No. 8
- Wagner's "Pilgrim's Chorus"
- Bach's "Italian Concerto"
- "Finland" by J. Sibelius
- Bach "Italian Concert"
- Haydn "Symphony"

REFERENCES

1. *Art pedagogy and art therapy in special education* /E. A. Medvedeva, I. Y. Levchenko, L. N. Komisarova, T. A. Dobrovolskaya. - M.: Publishing Center "Academy", 2000.
2. *Blinova O. A. The process of musical psychotherapy: systematization and description of the main forms of work // Psychological journal. - 1998. - Vol. 19. - No. 3. - from 106 - 118.*
3. *Burenina A. I. Rhythmic mosaic. Rhythmic plastic surgery program for children. - St. Petersburg: LOIRO, 2000.*

TILLARNING GENEALOGIK KLASIFATSIYASIDA KOREYA TILINING O'RNI: YEVIROPA, SHARQONA YONDASHUVI

Safarova Farangiz Bahodir qizi

Kimyo Xalqaro Universiteti

E-mail: safarovafarangiz868@gmail.com

ANNOTATSIYA

Dunyo jamiyatida koreys tilining o'rni, koreys tili aynan Oltoy tillar oilasiga kirishi yoki kirmasligi, koreys tilining boshqa tillar bilan qiyoslanishi. Tarixi, yapon tili bilan o'xshash va farqli tomonlari.

Kalit so'zlar: *Oltoy nazariyasi; qayta qurish; Gogure tili; Pekik tili; sillik.*

Zamonaviy tilshunoslikda koreys tili Oltoy tillar oilasiga kiradimi degan savol munozarali bo'lib qolmoqda. Evropa va koreys filologlarining aksariyati koreys tilining tillar bilan o'zaro aloqasi nazariyasining tarafdorlari bo'lishiga qaramay

Oltoy oilasi, ularga boshqa fikrga ega bo'lgan alohida olimlar qarshi. Shu munosabat bilan Evropa va Koreya tilshunosligida mavjud bo'lgan barcha nazariyalar

Ikki asosiya qisqartirilishi mumkin: Oltoy va Oltoy bo'lmagan. Ushbu fikrlarni tahlil qilishni maqolamizning maqsadi deb bilamiz. Rus ilmiy adabiyotida koreys tili an'anaviy ravishda ajratilgan til sifatida talqin qilinadi, uning genetik aloqalari faqat taxminiy ravishda o'rnatiladi [Yartseva, 1998, p. 240], yoki biron bir til oilasiga tegishli bo'lmagan til sifatida. Biroq, nisbatan yaqinda A.V.ning asosiy asarlari. Dybo, S.A. Starostin, bu koreys tilining Oltoy oilasi tillari bilan aloqasi foydasiga kuchli dalillar keltiradi. Evropa va koreys tilshunosligida, shuningdek rus tilida Oltoy gipotezasiga ustuvor ahamiyat beriladi, uning doirasida koreys tilining manchu va turkiy tillarga yaqinligi tan olinadi.

Koreys tilining nasabiy tasnifdagi o'rni masalasi tilshunoslar tomonidan XIX asrda ko'tarilgan. Birinchi bo'lib E. Aston va L. Rozni aloqani taklif qilishdi Oltoy oilasi tillari bilan koreys tili. Yigirmanchi asrning boshlarida deyarli bir vaqtning o'zida va bir-biridan mustaqil ravishda fin tilshunosi G.Ramstedt va rus olimi E.D. Polivanov

Koreys tili o'tgan asrning tilshunoslarini kuzatib, Oltoy tillar oilasiga mansub bo'lgan asarlarini nashr etdi. E. D. Polivanov tillarni fonetik va morfologik darajada taqqoslagan. Tadqiqot natijalarini umumlashtirib, u quyidagi xulosalarga keldi: 1) morfologiyaning faqat qo'shimchali xususiyati – Oltoyda ham, Koreys tillarida ham; 2) stressning doimiy joyi va ekspiratuar xususiyati; 3) leksik morfemaning tipik miqdoriy tarkibidagi taxminiy o'xshashliklar; 4) “Oltoy oilasi” ning barcha guruhlariga xos bo'lgan, ammo zamonaviy koreys tilida mavjud bo'lmagan uyg'unlik; 5) fonetik tizim tarkibidagi umumiy o'xshashliklar (unli va undoshlar) [Polivanov, 1928, p. 160].

G. Ramstedt, xuddi E.D. Polivanov koreys tilini Oltoy tillar oilasiga mansub [Ramstedt, 1939, p. 54]. Aynan uning nazariyasi keyinchalik Evropa va Koreys filologlarining ko'plab tadqiqotlariga asos bo'ldi. E.D.dan farqli o'laroq. Polivanova, G. Ramstedt koreys va yapon tillari o'rtasidagi munosabatlarni o'rganishga alohida e'tibor berishadi. U ushbu tillarning munosabatini aniqlashning to'rtta asosiy xususiyatlarini ajratib ko'rsatdi: 1) old qo'shimchalar yoki qo'shimchalar bo'lmagan leksik birliklarning mavjudligi; 2) qo'shimchalarning arxaik shakllarining mavjudligi; 3) hecelerin o'xshash konstruksiyasi; 4) qolipning mavjudligi: so'z boshida har doim unli tovush yoki unli bilan birgalikda undosh mavjud. Ikki undosh boshlang'ich tovush bo'lishi mumkin emas [Ramstedt, 1939, p. 54].

Koreys tilshunosligida eng ko'p keltirilgan muallif, bizning fikrimizcha, sovet va undan keyin amerikalik mo'g'ul olimi N. Poppe bo'lib, u avvalgilariga o'xshab koreys tili va Oltoy oilasi tillari o'rtasidagi munosabatlar muammosini tekshirgan. . N. Poppe o'z asarida G. Ramstedt va koreys filologi Li Ki-mun asarlariga murojaat qiladi. U koreys tilini o'rganishning etarli emasligini, bu esa, o'z navbatida, uni Oltoy tillar oilasining a'zosi deb hisoblashning iloji yo'qligini ta'kidlaydi [Poppe, 1965, p. 163]. Biroq, N. Poppe G. Ramstedtning xulosalarini rad etmaydi, aksincha, fin olimi nazariyasi foydasiga yangi dalillar izlashga chaqiradi. N. Poppe tomonidan taklif qilingan tillarning tasnifi shuni ko'rsatadiki, koreys tilida oraliq bosqichlar bo'lmagan, shuning uchun Oltoy oilasining biron bir guruhi bilan bog'lanmagan; u o'zini to'g'ridan-to'g'ri proto-tildan ajratdi.

G. Ramstedt va undan keyin N. Poppe “mikro-Oltoy” nazariyasining asoschisi bo‘ldi [Yoxanson, 2006, p. Turkiya, mo‘g‘ul, tungus va koreys tillarini o‘z ichiga olgan 170] oilasi. G. Rasmtedt va N. Poppe izdoshlari o‘zlaridan oldingi nazariyalarni rad etish vazifasini qo‘ymadilar, balki ularning farazlari foydasiga yangi dalil bo‘lib xizmat qiladigan materiallarni yig‘ish bilan shug‘ullanishdi. Yigirmanchi asrning oxirida G‘arbiy Evropa olimlari bilan bir qatorda rus tilshunoslari ham koreys tili nasabnomasi masalasi bilan faol shug‘ullana boshladilar. S.A. Starostin, o‘qiydi

Yapon va koreys tillarining qarindoshligi, ikkinchisini oltoy tillari oilasining bir qismi deb biladi. Fonetik va leksik birliklarni taqqoslash misolidan foydalanib, u o‘zining gipotezasi foydasiga ko‘plab dalillarni keltiradi. S.A. Starostin

Oltoy oilasi Evroosiyaning aksariyat til oilalaridan (xususan, hind-evropa va fin-ugor tilidan katta) keksa ekanligini va shuning uchun zamonaviy oltoy tillari kamroq umumiy unsurlarni saqlab qolgan va ulardagi qolgan umumiy elementlar ko‘plab boshqa til oilalarining hikoyalarida bo‘lgani kabi katta o‘zgarishlarga duch keldi. “Oltoy tillari qulab tushgandan so‘ng, ular bir-birlari bilan aloqada bo‘lishni davom etdilar va nisbatan kech o‘zaro qarzdorliklarni ko‘paytirdilar” [Starostin, 1991, p. 160]. Ushbu bayonot bir vaqtning o‘zida ikkita savolga javob berishga imkon beradi: 1) nega hozirgi vaqtda Oltoy oilasi tillari uchun umumiy proto-tilni yaratish juda qiyin; 2) nega koreys tili evolyutsiyasining barcha bosqichlarini qayta qurish deyarli mumkin emas. Rus olimi yapon tiliga alohida e‘tibor qaratib, uning turkiy, mo‘g‘ul va tungus-manchu tillaridan teng masofada joylashganligini, ammo koreys tiliga yaqindan yaqinligini ta’kidlaydi [Starostin, 1991, p. 169]. U xuddi R.A kabi taklif qiladi. Miller, Koreys va Yapon tillarini o‘z ichiga olgan Oltoy tillarining yarimorol kichik guruhini ajratib ko‘rsatish uchun. Oltoy oilasi tillarining fonetik va leksik birliklarini qiyosiy tahlil qilish jarayonida S.A. Starostin barcha Oltoy tillari bir-biri bilan, shu jumladan yapon tili bilan bog‘liq degan xulosaga keladi va u yapon tili koreys tiliga eng yaqin ekanligini takror-takror ta’kidlaydi. Tilshunoslikdagi yapon va koreys tillarining aloqalari har doim alohida tadqiqot mavzusi sifatida ta’kidlangan bo‘lib, ko‘plab Evropa olimlari tomonidan to‘xtalib o‘tilgan. Shunday qilib, S. Martin

1966 yilda yapon va koreys tillarining leksik birliklarini qiyosiy tahlil natijalarini e'lon qildi. U o'zining fikriga ko'ra etimologik jihatdan bog'liq bo'lgan yapon va koreys so'zlarining 265 leksik juftligini namuna oldi. S. Martin har bir leksik juftlikdagi har bir fonema uchun o'zaro yozishmalar qildi. Olingan juftliklar u tomonidan uchta toifaga bo'lingan: 1) ekvivalent qiymat bilan, 2) qisman ekvivalent qiymat bilan va 3) divergent qiymatlar bilan. To'g'ri hisoblash uchun yana 55 ta so'z juftligi qo'shildi, shu bilan ularning umumiy soni 320 tani tashkil etdi. Ammo bunday tizimli tahlillarga qaramay, keyinchalik S. Martinning ishi tanqid qilindi. Ikkinchi va uchinchi toifalarga kiritilgan ko'plab uchrashuvlar imkonsiz deb topildi. Chiqarilgan naqshlarning o'ziga qarshi eng kuchli e'tirozlar bildirildi. S. Martin nazariyasining muxoliflari qayta qurish mexanik jarayon haqiqatini aks ettiruvchi formulalardan boshqa narsa emas, deb hisoblaydilar. Shunga qaramay, tanqidlarga qaramay, S. Martinning maqolasi ko'plab tilshunoslar orasida tan olingan va yapon tilshunoslarining keyingi taqqoslash asarlarining ko'pchiligiga asos bo'lgan. Amerikalik tilshunos R.A. Miller, Oltoy gipotezasining rivojlanish tarixini ta'kidlab, S. Martinning maqolasiga salbiy baho beradi [Martin, 1966]. Bundan tashqari, u S.A.ning asari paydo bo'lishi bilan bog'liq ravishda yapon va koreys tillarini qiyosiy o'rganishni yanada rivojlantirish to'g'risida o'z taxminlarini bildiradi. Starostin, A.V. Dybo va O.A. Mudraka [Dybo, 2003]. Uning ta'kidlashicha, hozirgi vaqtda Evropa olimlarining ishlari, shuningdek, rus tilshunoslarining Oltoy tillar oilasini qayta qurish sohasidagi ajoyib tadqiqotlari tufayli koreys va yapon tillari Oltoy oilasiga mansubligi ilmiy doiralarda tan olingan [Miller, 2008, p. 264]. Shu bilan birga, olim ushbu tillarning oraliq bosqichlarini qayta qurish, ularning o'zaro munosabatlari va umumiy proto-til mavjudligi haqida savollar haligacha hal qilinmaganligini haqli ravishda ta'kidlaydi. R.A. Miller ba'zi zamonaviy tadqiqotchilar qadimgi yapon va qadimgi koreys tillaridagi matnlarning fonetik tomonlarini e'tiborsiz qoldirayotganligini to'g'ri ta'kidlamoqda, chunki aynan fonetik darajadagi tahlil bu qiyosiy jarayonda qo'shimcha qiyinchiliklar tug'diradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI: (REFERENCES)

1. Баскаков, Н.А. Алтайская семья языков и ее изучение [Текст] / Н.А. Баскаков. – М. : Наука, 1981. – 133 с.
2. Курбанов, С.О. История Кореи : с древности на начала XXI века [Текст] / С.О. Курбанов. – СПб. : С.-Петербург. Ун-т, 2009. – 680 с.
3. Маслов, Ю.С. Введение в языкознание [Текст] / Ю.С. Маслов. – 4-е изд. – М. : Академия, 2005. – 304 с.
4. Поливанов, Е.Д. Введение в языкознание для востоковедных вузов [Текст] / Е.Д. Поливанов. – Л. : Ленинградский вост. Ин-т, 1928. – 221 с.
5. Реформатский, А.А. Введение в языкознание [Текст] : учебник / А.А. Реформатский. – 5-е изд., испр. – М. : Аспект Пресс, 2007. – 536 с.
6. Старостин, С.А. Алтайская проблема и происхождение японского языка [Текст] / С.А. Старостин. – М. : Наука, 1991. – 190 с.
7. Тихонов, В.М. История Кореи [Текст] : в 2 т. / В.М. Тихонов. – М. : Наталис, 2011. – Т. 1. – 533 с.
8. Языкознание. Большой энциклопедический словарь [Текст] / гл. Ред. В.Н. Ярцева. – 2-е изд. – М. : Большая Российская энциклопедия, 1998. – 685с

ONLAYN INGLIZ TILI TA'LIMINING NAZARIY VA AMALIY ASOSLARI

Mustaeva Elena Yurevna

Ibrat nomidagi Namangan Davlat chet tillar instituti

Tilshunoslik kafedrası magistranti

elena.mustaeva07@gmail.com

ANNOTASIYA

Maqolada masofaviy ta'lim bilan bog'liq masalalarga e'tibor qaratilgan. Unda "chet tili" fanini hisobga olgan holda sirtqi kurslar uchun chet tilini o'qitish mazmunini tanlash xususiyatlari, shuningdek sirtqi shaklda o'quv jarayonini tashkil etishning o'ziga xos xususiyatlari aks ettirilgan masalalar ko'rib chiqiladi. Zamonaviy axborot kommunikatsiya texnologiyalari va raqamli qurilmalardan foydalangan holda o'quv jarayonida qanday didaktik va pedagogik masalalarni hal qilish mumkinligini yaxshi bilish muammosi ushbu maqolada ta'kidlangan. Kunduzgi va masofaviy o'qishda muallif Internet resurslari va texnologiyalarini chet tilida og'zaki muloqot hajmini oshirish strategiyalaridan biri deb biladi.

Kalit so'zlar: *masofaviy ta'lim, onlayn ta'lim, aralash ta'lim, ingliz tilini o'qitish, internet ta'limi.*

THEORETICAL AND PRACTICAL GROUNDS FOR ONLINE ENGLISH EDUCATION

Mustaeva Elena Yurevna,

Master student of the Department of Linguistics at Namangan State Institute of

Foreign Languages named after I. Ibrat

elena.mustaeva07@gmail.com

ABSTRACT

The article focuses on the issues associated with distance learning. It addresses issues reflecting the characteristics of the content selection of foreign language teaching for correspondence courses, taking into account the subject "Foreign language" as well as the specifics of the organization of the educational process in correspondence form. The problem of good knowledge of what didactic and pedagogical issues can be resolved in the educational process using contemporary information communication technologies and digital devices is highlighted in this article. In both full-time and distance study, the author sees Internet resources and technologies as one of the strategies to improve the volume of spoken communication in a foreign language.

Key words: *distant learning, online learning, blended learning, teaching English, internet education.*

Foreign languages are becoming increasingly crucial in the development of a high-tech society for the full socialization of the individual. Learning a foreign language allows broad access to the ideals of national and international culture while making full advantage of the Internet's capabilities. Modern paradigms of teaching foreign languages reflect the main features of the modern education system. Let's look at distance learning as one of the current directions of modernization in education, as well as the features of distance learning in foreign languages. The role of a foreign language as a means of intercultural communication is noticeably increasing in the modern conditions of socio-economic and political development of the Republic of Uzbekistan. Advanced information technologies permeate and encompass all aspects of public society, including education. As a result, throughout the period that students in the upper grades of secondary school spend learning a foreign language, it is vital to maintain developing a package of methods for using information technology. Internet technologies dramatically increase students' desire to study a foreign language, broadening the scope of individual activity to learn new

things. The Internet provides all of the required conditions for access to all of the relevant information. Countries throughout the world can supply this knowledge in the form of content, such as current news from young life, thematic newspaper articles and publications, study literature, background information, and so on. Computer technologies, Internet resources, digital devices, and distance learning are increasingly used in the education system. We explain the essence of the concepts of "distance learning", "e-learning" and "distance learning technologies". E. S. Polat considers distance learning as a form and as one of the components of the entire education system. "Distance learning is a form of learning in which the interaction of teachers and students, as well as students themselves, with each other is carried out at a distance and reflects all the components that are part of the educational process (goals, content, methods, organizational forms, learning tools), which are carried out using special means of Internet technologies or other means, providing interactivity" [4, p. 3].

Distance educational technologies are understood as educational technologies implemented using information and telecommunication networks with indirect (remote) interaction between students and teaching staff. E-learning is understood as the organization of educational activities using information contained in databases and used in the implementation of educational programs and ensuring their processing through information technologies, technical means, as well as information and telecommunication networks that provide the transmission of this information over communication lines and the interaction of students and teaching staff. [2, p.38]. Our position is based on theoretical developments in distance learning. The choice of the model depends on the learning objectives and the conditions under which distance learning can be carried out. Depending on the training model used, the activity of the teacher changes. The specifics of each model of the distance learning process determine the choice and structuring of the learning content, methods, organizational forms, and means of learning. Currently, all these models of distance learning are observed in the practice of education both abroad and in our country. Let's turn to the teaching of foreign languages in the modern information and educational

environment. It has its own characteristics, which are due to the specifics of the subject "foreign language". The specificity of the subject "foreign language" is primarily due to the fact that the leading component of the content of teaching a foreign language is not the basics of science but methods of activity—teaching various types of speech activity: speaking, listening, reading, and writing. Academician L. V. Shcherba emphasizes that teaching a foreign language is teaching a certain activity, and the specifics of the subject are mastering speech, communication, and the formation of speech-thinking activity [6, p. 11].

Teaching reading online. If the purpose of the training is to teach the rules of reading, then the textbook in printed or electronic form should contain rules for reading letters and letter combinations, exercises on the application of these rules when reading individual words, sentences. If the purpose of the training is to teach comprehension skills when reading foreign literature, then it is necessary to consider options for controlling the level of understanding. These can be tests, answers to questions, retelling and many other tasks. When studying distance reading, the student must follow the recommendations developed in advance by the teacher, write down questions that then need to be asked to the teacher, answer questions in the manual, perform control tasks. Case technologies and network technologies are suitable for distance learning to read foreign literature. You can also use a teleconference to better organize communication with the teacher, to communicate with the teacher or to communicate with students with each other, you can use email, chat or an electronic bulletin board;

Teaching listening online. Recently, in addition to audio tools, video recordings have been used to teach listening, which contain extralinguistic and contextual keys to understanding and demonstrate visual elements related to understanding. The ability to stop and listen or watch again allows the student to better understand the audio material. A computer with its multimedia equipment plays an important role in the process of learning to understand speech in a foreign language by ear in a distance learning system. The process of learning to understand speech in a foreign language by ear in a distance learning system requires expensive equipment: good video cards,

webcams, microphone, etc. In the presence of all this and with the right methodological and didactic support, listening training gives an excellent result;

Teaching writing and speaking online. Teaching speaking and writing (it should be noted that written speech is identical to oral, presented only on paper or electronic media) is carried out through communication between the student, the group and the teacher. Writing training can be conducted using e-mail, chats, synchronous communication. Oral speech training in the distance learning system can only be conducted during teleconferences. In the process of communication, trainees use all types of activities: understanding the text in a foreign language and writing skills (communication through writing).; listening and speaking skills (communication through oral speech) [3, p. 126]. No type of activity can be taught without paying attention to three aspects of teaching a foreign language;

Teaching vocabulary online. Vocabulary training is carried out with the help of a textbook (or its electronic version), electronic appendices to it, developed exercises and tasks for self-control and control. The whole process is controlled by the teacher. Case technologies and network technologies are suitable for teaching this aspect of a foreign language;

Teaching grammar online. When teaching grammar, it is necessary to provide students with access to various dictionaries, textbooks, grammatical reference books, as well as constantly replenish sources of didactic linguistic information. Case technologies and network technologies will also be important here. To discuss the use of grammatical phenomena, you can use any means of communication between students and teachers;

Teaching phonetics online. Phonetics training is divided into theoretical and practical stages. The theoretical stage contains brief theoretical information. The practical stage consists of practicing pronunciation, intonation and speech speed. Recently, a lot of technologies have appeared that allow teaching phonetics in the distance education system. However, it should be noted that the most fruitful training will be practical phonetics in direct communication with the teacher, when he hears that the student pronounces the words correctly and can correct it. We are talking

about online television or audio conferences. We offer you several exercises to develop grammatical listening skills (from work experience):

- Listen to the sentence and name the subject and predicate;
- Listen to the sentence and determine the boundary between the main and subordinate;
- Listen to the sentence and name the elements that are gradually added to it (the length of the sentence is gradually increasing);
- From the listened phrases, name the numbers of those in which the same grammatical phenomenon occurs;
- Listen to sentences in which grammatical forms are abbreviated, restore them by context;
- Find the difference between sentences that have the same lexical design and different grammatical constructions;
- Listen to several texts containing an unknown grammatical phenomenon, try to determine its meaning, etc.

For example, the methodology and technology of using the Skype program for conducting a remote lesson allows you to see the interlocutor, and when conducting an audio conference, you can add the number of participants. In Skype, you can transfer attached files to each other, for example, tasks for a class. Thus, it is possible to conduct a group lesson. This program also has a plus - one participant can get their own screen during the lesson. The teacher can use didactic materials, illustrations, maps, video and audio stories, focus on color, font, that is, when using special technologies, the differences between full-time and distance learning are erased.

The main form of conducting educational programs using distance learning technologies are online courses. Such classes are conducted using electronic means of communication (Skype) and the means of an educational resource created on the basis of the Moodle distance learning system (an environment designed to create distance courses), which is a set of didactic materials for the lesson [5, p. 15]. In this case, you can use activities such as:

- familiarization of students with the most complex grammatical material, the formation of orientation and its primary consolidation (skill formation);

- Introduction and primary fixation of lexical material;

- Formation of intellectual skills of critical thinking (working with text on different media: the ability to highlight the most important thoughts, the ability to analyze, summarize, evaluate information);

- Discussions;

- Role-playing game;

- Project based learning. Of course, an important place is also given to the independent and independent activity of students in the form of distance work. The remote form in the form of homework may include independent work according to individual plans (based on work experience) develop and improve the necessary lexical, grammatical, writing, listening and reading skills through offline individual and group online courses;

- flexible system of advising students by a teacher while working on a project, on various types of written creative works and discussions;

- participation in international telecommunication projects. Special attention should be paid to intercultural communication. Internet services make this possible. In remote work, as well as in face-to-face training, joint teams are used. The forum is used to discuss specific issues, which will then be submitted for general discussion. These forums are currently available for almost all skins. It is desirable that similar forums exist for each joint group. Then each group could decide for themselves which issues they would consider by email and which ones on their forum. Of course, chat (online conference) is of great importance in this communication. Chat programs are also hosted in modern skins, or you can use any chat that is available for free on the internet. At the same time, all the useful educational resources of the Internet can be used to the fullest.

Thus, communication can take place at the level of small joint groups, the whole group on a common forum or in a chat, as well as in online communities organized according to their own interests.

Offline conferences hosted on a separate web page are also useful. They are convenient for project activities, discussions, discussion of controversial issues. Special technologies are provided for project activities on the network-Web quest-[http: / / webquest. sdsu website. ed](http://webquest.sdsu.edu), developed by Bernie Dodge, [http: / / www.webquest.org](http://www.webquest.org) – this is a real portal of web quests) [1, p. 11]. These pages offer assignments for project work, the entire procedural section of project activities is proposed. There are different models of distance learning, and the organization of distance learning is built differently depending on the model used. In addition, since it is a learning system, it is important to take into account the features of the learning concept used, which determines the choice and structuring of the learning content, the choice of methods, organizational forms and learning tools.

In conclusion, distance learning of foreign languages with competent mastering of didactic and technical aspects of distance learning, regular and professional support of students throughout the course, high motivation of students and availability of all necessary technical means and electronic educational resources can compete along with traditional forms of distance learning, teach students all language skills and develop their communicative skills, which is the main purpose of teaching a foreign language. The use of ICT (information and computer technology) in self-education allows teachers and students in methodical Internet groups to exchange ideas and methods for effective learning with colleagues from their country and around the world when working together with students in methodical Internet groups. Regular visits to websites for the exchange of pedagogical experience make it possible to use new techniques and methods in English lessons in practice and get answers to questions that interest you. The use of the Internet in a communicative approach is motivated to arouse the sincere interest of learners in learning a foreign language through a gradual accumulation of knowledge and experience. In this way, the unconditional transition from the inefficient traditional forms of frontal work to

the individual, intellectual, and creative learning-research activity of students, joint partnership, active scientific search for a new intellectual product, and the acquisition of new knowledge are realized.

REFERENCES

1. *Analysis of resources and didactic tools used in distance educational technologies // Volksblatt. - 2002. No. 7. pp. 9-12.*
2. *Fundamentals of distance learning: theoretical and practical foundations: training. Textbooks. St. Petersburg: A. I. Herzen Publishing House, 2004.*
3. *Polat E. S. Theory and practice of distance learning: textbook. Textbooks. M.: Publishing house of the center "Academy", 2004.*
4. *Polat E. S. Some conceptual provisions of the organization of distance learning of a foreign language based on computer communication // foreign. yaz. v ZhD. 1998. No.5.P. 6-11.*
5. *Problems of integration of formal and non-formal education into a single information and educational environment// Open education. 2013. No.5 (100). pp. 13-18.*
6. *Shcherba L. V. language teaching at school. General methodological issues: training. Textbooks. St. Petersburg: Faculty of Philology; St. Petersburg; Moscow: Publishing house of the center "Academy", 2003.*

УДК:631.1:336.226.212.2

ЛАЛМИ ХУДУДЛАРДАГИ ЕР ТУРЛАРИНИНГ ТАРКИБИНИ ОПТИМАЛЛАШТИРИШГА ЙЎНАЛТИРИЛГАН ЕР ТУЗИШ ЛОЙИХАЛАРИНИ ИШЛАБ ЧИҚИШ

Рўзиев С.Б - т.ф.ф.д, доцент,
Жасанов Ж.М.-магистрант (ТИҚХММИ МТУ),
Бабажанов Х.Д.—магистрант (ТИҚХММИ МТУ)

АННОТАЦИЯ

Мақолада Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 17 июндаги “Қишлоқ хўжалигида ер ва сув ресурсларидан самарали фойдаланиш чоратадбирлари тўғрисида” ПФ-5742 сонли фармони ҳамда ушбу Фармонга биноан қабул қилинган “Концепция”да кўзда тутилган масалалар ичида ҳам лалми ерлар самарадорлигини ошириш бўйича таклиф ва тавсиялар ҳақида сўз юритилган.

Калит сўзлар: лалми ерлар, ихота поласалари, ер тузиш, алмашлаб экиш

Лалми ерлар худудини ташкил этиш ерлардан фойдаланиш самарадорлигини оширишда муҳим ҳисобланади. Шу сабабли, лалми ерлар тарқалган худудларда жойлашган тупроқлар унумдорлигини баҳолаш маълумотларидан фойдаланиш маълум натижаларни бериши табиийдир. Тупроқда етарли даражада намлик бўлган ҳолатда лалми экин ерларининг салоҳияти тупроқларнинг сифати билан аниқланади. Бунда озуқа моддаларни ўсимликлар енгил ўзлаштира олиши ва тупроқларнинг ушбу озуқа моддаларни ушлаб қолиш қобилияти каби омиллар муҳим ҳисобланади. Бундан ташқари, тупроқ қатламининг қалинлиги ўсимликлар илдизларини ўсишига катта таъсир кўрсатади, тупроқ ости қатламининг ғовақлиги эса ўсимлик илдизлари ўсиши учун зарур бўладиган кислород етказиб бериш имкониятини таъминлайди.

Тупроқнинг таркиби экинлар ўсишини енгиллаштириш учун зарур ҳамда у тупроқларнинг кимёвий таркиби ва ушбу ҳудудда қабул қилинган қишлоқ хўжалиги амалиёти билан ўзвий боғлиқдир []. Ниҳоят, тупроқлар сифатига рельефнинг нишаблиги, қияликнинг экспозицияси (кўриниши) каби омиллар ҳам таъсир кўрсатади, негаки сув оқимлари қияликлардан оқиб тушишида эрозия жараёнлари юз беради.

Қишлоқ хўжалиги корхоналари ҳудудини ташкил этиш билан боғлиқ ер тузиш лойиҳалари ишлаб чиқилади ва амалга оширилади.

Хўжаликда ер тузиш асосида ишлаб чиқаришни, меҳнатни ва қишлоқ хўжалик корхоналарини бошқаришни ташкил этиш, деҳқончилик, қишлоқ хўжалик экинларини етиштириш технологиялари, қишлоқ хўжалиги машиналарининг ишлаши учун ҳудудий шароитлар яратилади [33]. Бу эса ишлаб чиқаришнинг иқтисодий самарадорлигини оширишига имкон яратади.

Хўжаликда ер тузиш- қишлоқ хўжалик корхоналарида ерлардан ва улар билан ажралмас боғлиқ ишлаб чиқариш воситаларидан оқилона фойдаланишни ва уларни муҳофаза қилишни ташкил этишнинг ижтимоий иқтисодий жараёни бўлиб, ўз ичига ишлаб чиқаришни ва ҳудудни ташкил этиш бўйича тадбирлар тизимини олади [33,34,51].

Лалми ҳудудлар учун ишланадиган ер тузиш лойиҳасида ишлаб чиқариш бўлимлари ва хўжалик марказларини, йўл тармоқларини жойлаштириш, қишлоқ хўжалик ер турлари ва алмашлаб экиш ҳудудини ташкил этишни ўз ичига олади [61].

Лалми ерларнинг денгиз сатҳига нисбатан жойлашуви, баландлик амплитудаларининг хилма хиллиги ва шу билан боғлиқ ўсимликларни намлик билан таъминлашдаги ўзгарувчанлик ва бошқа шароитлар билан асосланади. Шу сабабли лалми ҳудудда битта ердан фойдаланувчи ҳудудида бир нечта баландлик минтақаларни кўришимиз мумкин: текислик, қир-адир, тоғ олди, тоғли

Баландлик минтақаларнинг табиий шароитлардаги фарқланиши ўз навбатида бу ҳудудларда агротехник ишларнинг, экинлар таркибини

белгилашнинг ва ишлаб чиқариш йўналишининг кескин фарқланишини изоҳлайди. Бундан ташқари, ер тузиш лойиҳаларини ишлаш усулларига, унинг таркибий қисмлари ва элементларига рельеф ва айниқса тоғ олди ва тоғли ҳудудларда эрозияга хавфлилик даражалари ҳам таъсир кўрсатади. Бунда далаларни жойлаштиришга ва ҳудудни ички ташкил этиш, сув эрозиясининг олдини олишга қаратилган тадбирлар мажмуасини ишлаш масалаларига алоҳида эътибор қаратиш талаб қилинади.

Қишлоқ хўжалиги амалиётида ишлаб чиқаришни ва ҳудудни ташкил этиш масалаларини ўзаро боғлиқ ҳолда ечиш хўжаликда ер тузиш давомида амалга оширилади.

Лалми ҳудудда жойлашган хўжалик учун ишланадиган ер тузиш лойиҳасининг таркиби ва мазмуни табиий ва ижтимоий-иқтисодий шароитлар, ердан фойдаланишлар шакллари, ҳудуднинг ташкил этилиши ва олдин ишланган лойиҳа ечимларининг ўзлаштирилиш даражасидан келиб чиқиб аниқланади [61].

Лалми ҳудудлар учун ишланадиган ички ер тузиш лойиҳасининг таркибий қисмлари ва элементлари таркибида ўзига хос хусусиятлар мавжуд. (1- жадвал)

1-жадвал

Лалми ҳудудлар учун ишланадиган ички ер тузиш лойиҳасининг таркибий қисмлари ва элементлари [41]

Таркибий қисмлар	Элементлар
1.Ишлаб чиқариш бўлимлари ва хўжалик марказларини жойлаштириш	1.1.Хўжаликнинг ташкилий ишлаб чиқариш тузулишини, ишлаб чиқариш бўлимлари таркибини, сонини ва ўлчамларини белгилаш. 1.2.Хўжалик марказларини жойлаштириш 1.3.Ишлаб чиқариш бўлимлари ер массивларини жойлаштириш

<p>2.Хўжаликда ички магистрал йўллари ва умумхўжалик аҳамиятига эга инженерлик иншоотлар ва объектларни жойлаштириш</p>	<p>2.1.Хўжаликда ички магистрал йўллари жойлаштириш</p> <p>2.2.Умумхўжалик аҳамиятига эга инженерлик иншоотлар ва объектларни жойлаштириш</p>
<p>3.Ер турларини ва алмашлаб экишларни ташкил этиш</p>	<p>3.1.Ер турларининг таркибини ва нисбатини (тузилишини), улардан фойдаланиш тартиби ва шароитларини белгилаш.</p> <p>3.2.Ер турларини трансформациялаш, яхшилаш ва жойлаштириш.</p> <p>3.3.Алмашлаб экиш тизимини ташкил этиш (алмашлаб экишларнинг типлари, турлари, сони, ўлчамларини белгилаш ва уларни жойлаштириш.</p>
<p>4.Алмашлаб экиш худудларини ташкил этиш</p>	<p>4.1.Ишчи участкалар ва алмашлаб экиш далаларини жойлаштириш.</p> <p>4.2.Дала йўллари жойлаштириш</p> <p>4.3.Фермер хўжаликлари ишчилари дам олиши, техника ва маҳсулотни сақлаш учун маҳсус (офис) майдонлари сув таъминоти манбаларини жойлаштириш</p>
<p>5.Мевали-реза-боғ дарахтзорлари худудларини ташкил этиш</p>	<p>5.1.Мевали дарахтзорлар турлари ва навларини жойлаштириш.</p> <p>5.2.Боғларда кварталлар ва узумзорларда-катакларни жойлаштириш.</p> <p>5.3.Ёрдамчи хўжалик марказларини жойлаштириш</p>

	<p>5.4.Йўл тармоғини жойлаштириш</p> <p>5.5.Мевали дарахтлар ва узум кўчатхоналарини жойлаштириш ва уларнинг худудини ташкил этиш.</p>
6.Яйловлар худудини ташкил этиш	<p>6.1.Яйловларни чорвачилик фермер хўжаликларига бириктириш.</p> <p>6.2.Яйлов алмашишларини ташкил этиш</p> <p>6.3.Пода ва отарлар участкаларини жойлаштириш</p> <p>6.4.Навбатлаб боқиладиган участкаларини жойлаштириш</p> <p>6.5.Ёзги лагерларни жойлаштириш</p> <p>6.6.Моллар ва қўйларни суғориш учун сув манбаалари ва суғориш жойларини жойлаштириш.</p> <p>6.7.Моллар ҳайдаладиган йўлларни жойлаштириш.</p>
7.Пичанзорлар худудини ташкил этиш	<p>7.1.Пичанзор алмашишни ташкил этиш, Пичанзор алмашиш участкаларини жойлаштириш</p> <p>7.2.Дала шийпонларини жойлаштириш</p> <p>7.3.Йўл тармоғини жойлаштириш</p> <p>7.4.Сув манбааларини жойлаштириш</p>

Лойиҳанинг ҳар бир таркибий қисмига ўзининг аниқланган мақсадига ва ўзаро боғланган масалаларига эга лойиҳавий вазифалари хосдир, унинг ҳар бир элементини лойиҳа планида график тарзда кўрсатиш ёки жойда маҳкамлаш мумкин. Лойиҳанинг таркибий қисмларининг мазмуни ишлаб чиқаришни худудий ташкил этишнинг маълум босқичига (даражасига) мос тушади. Яхлит ички ер тузиш лойиҳасини ишлаш ягона комплекс вазифа бўлиб, кетма-кет

умумийликдан хусусийликка ўтиш, кейинчалик олдинги лойиҳавий ечимларга аниқлик киритиш йўли билан амалга оширилади [33,34,89,91].

Хўжаликда ички ер тузиш лойиҳасининг қисмлари маъсулияти ва иқтисодий аҳамияти бўйича бир хил эмас. Лойиҳавий вазифалар ва лойиҳанинг таркибий қисмлари ҳар хил табиий ва иқтисодий шароитларда фарқ қилади.

Хўжаликда ички ер тузиш лойиҳасининг таркиби ва мазмуни қуйидаги омилларга боғлиқ [34,50]:

- хўжаликнинг тури ва ўлчамлари;
- ихтисослик ва бошқа иқтисодий шароитлар;
- худуднинг табиий хусусиятлари.

Тупроқларнинг сув эрозияси ва шамол дефляцияси кузутиладиган минтақаларда хўжаликда ички ер тузиш лойиҳаси эрозияга қарши характерга эга бўлади, катта мелиоратив ресурсларга эга минтақаларда - атроф муҳитда салбий экологик ўзгаришлар келтириб чиқармайдиган ер тузиш, мелиорация ва маданий-техник тадбирларни боғлаш кўзда тутилади, ер турлари таркиб топган минтақаларда - улардан фойдаланиш самарадорлигини оширишга ёрдам беради [51]. Хўжаликда ички ер тузиш лойиҳасини ишлаш учун план-харита материалларининг масштаби ер эгаликлари ва ердан фойдаланишлар ўлчамларига, шаклига, ер турларининг бўлақларга бўлинишига ва бир-бирларидан ажралишига, контурлиликга, рельефнинг мураккаблилигига, ерларнинг мелиоратив аҳволига ва улардан фойдаланишнинг интенсивлигига боғлиқ бўлади. Мамлакат минтақалари бўйича ҳар хил масштабдаги - 1:10000 дан 1:50000 гача, планлардан фойдаланилади.

Вилоят ёки туман ер тузиш чизмасидан фарқли ўлароқ, хўжаликда ички ер тузиш лойиҳасининг вазифаси ерлардан фойдаланишнинг шундай тизимини яратиш керакки, у мавжуд, ҳозирги вақтда ресурслар билан таъминланган ҳамда қишлоқ хўжалик иқтисодиётини ривожлантириш, ерларнинг табиий самарадорлиги нуқтаи назаридан энг мақбул бўлиши зарур. Бундай вазиятда маҳсулот ишлаб чиқариш режаси ердан олинади, хўжаликдаги реал иқтисодий

вазиятни ҳисобга олади, дастур-мақсадли характерга эга ва ресурслар билан таъминланган бўлади.

Ер тузиш лойиҳасининг барча таркибий қисмлари ва элементлари бир бири билан ўзвий боғланган. Масалан, қишлоқ хўжалик ер турлари ва алмашлаб экишларни жойлаштириш аҳоли яшаш жойлари ва ишлаб чиқариш марказларини жойлаштириш билан, дала алмашлаб экишлар сони эса ҳудуддаги ердан фойдаланувчилар сони билан боғлиқ бўлади.

Ўз навбатида, аҳоли яшаш пункти учун жой танланаётганда ер турлари ва алмашлаб экишларнинг жойлашуви, йўл тармоқлари, сув билан таъминланганлик ва бошқа шароитлар ҳисобга олинади.

Алмашлаб экиш ҳудудини ташкил этишнинг барча элементлари ҳам бир бири билан узвий боғлиқликда ишланади, яъни, далаларнинг майдони ва шакли, ихота дарахтлари, йўллар ва ҳудудни ташкил этувчи бошқа элементларнинг жойлашуви билан боғланади. Лойиҳалашга қўйиладиган асосий талаблардан бири ер тузишнинг барча таркибий қисмлари ва элементлари ўртасидаги ўзаро алоқалар ва ўзаро боғлиқликни ҳисобга олишдир. Бизнинг илмий тадқиқот ишимизда Галлаорол туманидаги “Д.Йулдошев” массиви мисолида ички ер тузишнинг қишлоқ хўжалик ер турлари таркибини белгилаш ва алмашлаб экиш схемасини ҳамда алмашлаб экиш массиви ҳудудини ташкил этиш билан боғлиқ масалалар кўриб чиқилган. Жиззах вилояти Галлаорол туманидаги “Д.Йулдошев” массиви ҳудудида мавжуд ер турлари таркиби ва нисбати куйидаги 3.2 -жадвалда келтирилган.

2 -жадвал

Галлаорол тумани “Д.Йулдошев” массиви бўйича қишлоқ хўжалик ер турларининг таркиби

№	Қишлоқ хўжалик ер турлари номи	Мавжуд йилдаги	Умумий Майдонга ,%
---	--------------------------------	----------------	--------------------

		майdonи, га	
1	Хайдалма ер жами:	3654,7	43,1
	шу жумладан:		
	суғориладиган лалми	439,7 3215,0	5,2 37,9
2	Кўп йиллик дарахтлар	391,3	4,6
	Шу жумладан:		
	Боғлар	277,8	3,3
	Узумзорлар Тутзорлар	74,8 38,7	0,8 0,5
3	Яйлов ва ўтлоқлар	4433,3	52,3
	Жами	8479,3	100

“Д.Йулдошев” массиви ҳудудида қишлоқ хўжалик ер турларининг амалдаги жойлашувини ўрганиш бўйича ўтказилган изланишлар қуйидаги камчиликларни аниқлаш имкониятини берди:

1. Хайдалма ерлар ҳудудида экинлар тарқоқ жойлашган.
2. Хайдалма ерлар ҳудудида бўз ерлар ва яйлов-ўтлоқларни ҳам учрайди.

Ер турлари таркибини белгилаш ва алмашлаб экиш тизимини ташкил этиш

Ер турлари ва алмашлаб экиш тизимини ташкил этиш бир вақтда ўзаро боғлиқликда ечиладиган қуйидаги масалаларни ўз ичига олади:

- ер турлари таркиби ва нисбатини, алмашлаб экиш турлари, сони ва ўлчамларини белгилаш;
- ер турларини яхшилаш ва трансформациялаш режасини тузиш;
- қишлоқ хўжалик ер турлари ва алмашлаб экишларни хўжаликнинг ишлаб чиқариш йўналишидан келиб чиққан ҳолда жойлаштириш.

Қир-адир минтақасида жойлашган “Д.Йулдошев”) массиви чегарасидаги барча ерларнинг умумий майдони 10023,6 га, шу жумладан қишлоқ хўжалик ер турларининг майдони 8479,3 га ёки умумий майдоннинг 84,6 % ташкил этади.

3-жадвал маълумотларидан кўринадик, туманда мавжуд ер фондининг 86,3% қишлоқ хўжалик ер турлари, жумладан, 3,3% суғориладиган, 43% лалми ер майдонлари ташкил этган ҳолда қолган 37,0% яйловлар, бўз ерлар ва дарахтзорлар ташкил этади.

3 -жадвал

Жиззах вилоятининг Галлаорол тумани “Д.Йулдошев” массиви худудининг мавжуд ер турлари таркиби ва нисбати

Кўрсаткичлар	Жами майдон, га	Шу жумладан қ.х.ер турлари, га	Шу жумладан, га					
			Хайдалма ер		бўз ер	Яйлов ва пичанзорлар	кўп йиллик дарахтлар	
			суғориладиган	Лалми,			суғориладиган	лалми
Туман бўйича								
майдон, га	194852,0	168245,1	6303,0	83630,0	1179,0	72185,1	0	4948,0
умумий майдонга нисбатан салмоғи, %	100	86,3	3,3	43,0	0,6	37,0	0	2,4
Массив бўйича								
майдон, га	10023,6	8479,3	439,7	3215,0	-	4433,3	-	391,3
умумий	100	84,6	4,4	32,1	-	44,2	-	3,9

майдонга нисбатан салмоғи, %								
---	--	--	--	--	--	--	--	--

“Д.Йулдошев” массиви ер фондининг 84,6% қишлоқ хўжалик ер турлари, жумладан, 4,4% суғориладиган, 32,1% лалми ер майдонлари 44,2% ни асосан яйловлар ва кўп йиллик дарахтзорлар ташкил этади. Жойлашув худудлари, тупроқ-иқлим ва бошқа шароитлар туманда фаолият кўрсатаётган ердан фойдаланувчиларнинг ўлчамлари, ишлаб чиқариш йўналишлари, ер турлари таркиби ва нисбатини белгилайди. Шу сабабли, улар дончиликка, дончилик-чорвачиликка, дончилик-чорвачилик билан бир қаторда бошқа соҳаларга ҳам ихтисослашган. Истиқболда фойдаланиладиган ер турларининг умумий майдони ва таркибини аниқлаш ер турлари трансформацияси жадвалини тузишдан бошланади. Ер турлари трансформацияси хўжаликларнинг турли соҳалари ривожланиши негизида ерлардан фойдаланиш даражасини оширишни таъминлаши керак. Бундан ташқари трансформация тупроқ эрозияси жараёнларини олдини олиш, ишлаб чиқариш жараёнларини механизациялаш учун яхши шароитлар яратишни кўзда тутаяди. Трансформация ҳажмини аниқлашда ҳар бир ер участкасининг хусусиятлари ўрганилади, режалаштирилаётган тадбирлар эса капитал харажатларнинг юқори иқтисодий самарадорлиги нуқтаи назаридан асосланади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Аvezбаев С., Волков С.Н. Ер тузишни лойиҳалаш. Т.: Янги аср авлоди, 2004
2. Аvezбоев С., Волков С. Ер тузишининг илмий асослари - Т.: 2004. 250-б.
3. Бабажанов А.Р., Тураев Р.А., Рузибоев С.Б. Основы землепользования Академнашр, Т.: 2020.
4. Волков С.Н., Денисов В.В., Исмаилова К.У., Батырова А.Ж. Регулирование земельных отношений Б.: 2017.

5. Саидова Д.Н., Рустамова И.Б., Турсунов Ш.Б. *Аграр сиёсат ва озиқ овқат хавфсизлиги. Тошкент, “Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Асосий кутубхонаси” нашриёти, 2016*

6. Кайгородов В.П. *Земельные фонды и внутрихозяйственное землеустройство совхозов в богарных районах Узбекской ССР. Автореферат диссертации. Типография ТИИИМСХ, 1970, 23 с.*

YUSUF XOS HOJIBNING "QUTADG'U BILIG "ASARI TILI VA NUSXALARI HAQIDA

Nuriddinova Muhtaram

CHDPU talabasi 2- bosqich talabasi.

Murotova Nafisa

O'zbek tilshunosligi kafedrasida o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Mazkur maqola orqali Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarining morfologik shakllari hamda uning nusxalari haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: "Qutadg'u bilig", "Devoni lug'atit turk", nusxa, shakl.

Kirish. Yusuf Xos Hojib qalamiga mansub "Qutadg'u bilig" ("Saodatga boshlovchi bilim") asari 1069-1070-yillarda yozilgan. Shoirning o'zi aytganiday bu kitob "Boshdan oxirigacha donorlar so'zi

Go'yoki tizilgan marjondek o'zi" Asar o'n sakkiz oy- bir yarim yilda yozib tugallangan. Shoir haqida birorta ham ma'lumot yo'q. Faqatgina shoir ushbu asarida nomini eslatib o'tadi. Asar Tavg'och Bug'roxonga atab yozilgan. Shoir asarni Tavg'achxonga tortiq etganda, unga "Xos Hojib" ya'ni eshik og'asi lavozimiga tayinlaydi. Asar janri jihatidan davr uchun yangilik bo'lgan. Asar pandnoma ruhida yozilgan. Bu esa o'sha davr uchun yangilik sanalgan. Asar aruz vaznining mutaqorib bahrida yozilgan.

Shoir o'sha davr tilida bo'lgan turli xil morfologik shakllarni yangi so'zlarda qo'llab, ularni tilda yangi hodisa sifatida tanitishga, umumlashtirishga muvaffaq bo'ldi. Masalan: Mahmud Koshg'ariyning " Devoni lug'ati turk " asarida -chi affiksi shaxs oti yasovchi vazifasida kelgan bo'lsa, Yusuf Xos Hojibning " Qutadg'u bilig " asarida bu affiks o'zgacha shaklda boshqa vazifani ham bajargan. Masalan:

Ozunchig uzungdan yiroq tut saqin. Bu keltirilgan misolda -chi affiksi bilan kelgan soʻz ozunchi soʻzi alohida xarakterli, ezma odam maʼnosida kelgan. Bunda tashqari -gu, -gʻu, -ni, -qu affikslari "Devoni lugʻati turk" asarida tor maʼnoda qoʻllangan boʻlsa, "Qutadgʻu bilig" asarida aksincha bu affikslar oʻnlab maʼno yasash vazifasida keltirilgan. Bundan tashqari asarda forscha soʻzlarga nisbatan arabcha soʻzlar keng qoʻllangan. Masalan: Yusuf, Muhammad, mamlakat, madrasa, adolat, namoz, davlat kabi soʻzlar. Asarda oz boʻlsa ham forscha soʻzlar ishlatilgan. Misol uchun : bozor, tuxum, pul, osmon, doʻst, goʻshkabi soʻzlar. Qutadgʻu bilig" qoʻlyozmasining uchta nusxasi boʻlib, fanga birinchi bor eski uygʻur-turk yozuvidagi nusxasi maʼlum boʻlgan. Bizga maʼlumki, eski uygʻur-turk yozuvi arab yozuvi bilan baravar ravishda VII asrdan boshlab XVIII asrgacha qoʻllangan. Qoraxoniylar davlatida ham, undan keyingi turkiy davlatlar tarixida ham bu yozuvning mavqei katta edi. "Qutadgʻu bilig"ning hijriy 843 (milodiy 1439) yili Hirotda eski uygʻur-turk yozuvida Hasan Qora

Sayil Shams tomonidan koʻchirilgan nusxa Turkiyaning Tugot shahriga keltirildi. Bu yerdan esa hijriy 879 (milodiy 1474) yili Fanari oʻgʻli Kadi Ali Istambulga Abdurazzoq Shayxzoda baxshiga olib keldi. Bu nusxani mashhur tarixchi va sharqshunos Xammer Purgstall Istambulda sotib olib, Vena saroy kutubxonasiga keltirdi. Shundan soʻng bu asar haqidagi dastlabki maʼlumot va undan baʼzi namunalar 1823-yili fransuz sharqshunosi Jaubert Amedee tomonidan "Journal Asiatique"da nashr etildi. 1870-yili venger olimi Vamberi "Qutadgʻu bilig"ning eng muhim qismlarini "Uygʻur tili obidaları" va "Qutadgʻu bilig" nomi bilan nashr qildi va nemis tiliga tajimasini berdi. 1896-yili "Qutadgʻu bilig"ning arab yozuvida koʻchirilgan ikkinchi nusxasini Qohirada V.V.Radlov topdi. V.V, Radlov eski uygʻur-turk yozuvidagi nusxa bilan Qohira nusxasini qiyosiy oʻrganib, 1910-yili "Qutadgʻu bilig"ning mukammal transkripsiyasi va nemis tiliga tarjimasini nashr ettirdi.

"Qutadgʻu bilig"ning uchinchi nusxasi arab yozuvida koʻchirilgan boʻlib, bu nusxa haqida ilk bor 1914-yili Zaki Validiy xabar berdi. U asaming arab yozuvidagi

bir nusxasi namanganlik Muhammadhoji Eshon Lolaresh ismli odamning shaxsiy kutubxonasida borligi haqida yozgan edi. Abdurauf Fitrat 1924-yili Muhammadhoji Eshon Lolareshdan bu nusxani olishga muvaffaq bo'ldi. Oradan bir yil o'tgach, "Maorif va o'qitg'uvchi" jumalida "Qutadg'u bilig"ning Namangan nusxasi haqida Fitratning maqolasi bosilib chiqdi. 1928-yili esa bu asaming ayrim parchalarini izohlar bilan nashr qilindi. "Qutadg'u bilig"ning tuzilishi, janr xususiyatlari. Qo'shiq janri. Asarning har uchala nusxasini qiyoslash orqali uning tuzilish tartibi.

Quyidagicha ekanligi ma'lum bo'ladi:

Unvon (basmala)dan so'ng qisqa nasriy muqaddima kelib, bunda Tangriga hamd, yalavoch (payg'ambar)ga va as'hobi nabi (chahor yor-lar)ga na't aytiladi. So'ngra kitobning qimmatini, uning nomi (yuqorida turli mamlakatlarda turlicha nomlari keltirildi), xonga tortiq qilingani, muallifga Xos Hojib unvoni berilgani, asarda to'rt ramziy qahramonga turkcha nom qo'yilgani, kitobda shu to'rt qahramon o'rtasida savol-javob va munozaralar bo'lib o'tgani haqida qisqacha bayon beriladi. Nasriy muqaddima tugagach, 77 baytdan iborat she'riy muqaddima keladi. So'ngra 73 fasl nomining mundariyasi (fihristi) berilib, undan keyin yana unvonga va mavzuga o'tiladi. 73 ta faslning dastlabki o'n bittasi debochadan iborat bo'lib, an'anaviy hamd, sano, na't, Qoraxonga madh, yetti kavokib va o'n ikki burj, tilning foydasi, kitob egasining uzri, ezgulik, bilim va uquvning foydasi, kitob qahramonlariga nom berilishi va qarilikka o'kinishdan iborat. O'n ikkinchi fasldan bevosita voqealar bayoniga o'tiladi. "Qutadg'u bilig"ning tuzilishi o'ziga xos, takrorlanmas. Yusuf Xos Hojib har bir faslda bir masalani qo'yadi. Masala batafsil bayon qilinadi. Bayon tugagach, yakunlovchi bir bayt keltiriladi. Yakunlovchi baytdan so'ng Yusuf shoiming, ya'ni o'zining donishmandona bir to'rtligini keltiradi. Shu tariqa fikr yakuniga yetadi. Shundan keyin yana bir faslda sarlavha sifatida bir masala qo'yiladi va yuqoridagiday tartibda davom etadi. Yusuf bu asarining tuzilishini she'riy muqaddima so'ngida shunday ifodalaydr.

Bu turkcha qoshuqlar tuzattim sanga, O'qirda unutma dua qil manga.

(Senga bu turkcha qo'shiqlami tartib berdim, O 'qiganingda meni unutmasdan (haqimga) duo qilgin.)" Qutadg'u bilig " O'zbekistonda to'liq holda 1971-yilda nashr etilgan. Bu nashr filologiya fanlari nomzodi Qayumjon Karimov tomonidan amalga oshirilgan. Unda asar matni traskripsiyada berilib, o'zbekcha ilmiy tavsifi ham ilova qilingan edi.

Xulosa. Asarda shoir fikri go'zal obrazlar, hayotiy o'xshatish va lo'nda istioralar, ta'sirchan tahsil hamda mo'zaj ramzlar bilan ziynatlangan. Yusuf Xos Hojib asarda so'z qudratini, ona tilining ichki imkoniyatlarini nozik his etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. *Yusuf Xos Hojib " Qutadg'u bilig " Toshkent " O'zbekiston" 2019.*
2. *Nasimxon Rahmonov "O'ZBEK ADABIYOTI TARIX (Eng qadimgi davrlarda XVasrning birinchi yarimigacha) O'quv qo'llanma. "Sano-standar" nashriyoti Toshkent 2017.*
3. *U. Tursunov, B. O'rinboyev, A. Aliyev O'zbek adabiy tili tarixi. Toshkent " O'qituvchi" 1995.*

TA'LIM BOSHQARUVI FUNKSIYALARINING ASOSIY TENDENSIYALARI VA ALGORITMIK MODELLARI

Choriyev Hamid Azamovich

Termiz davlat universiteti, 2-kurs doktoranti

E-mail: hamid_choriyev@tersu.uz

ANNOTATSIYA

Bu maqola, ta'lim boshqaruvi funksiyalarining asosiy tendensiyalari va algoritmik modellari mavzusini taqdim etadi. Maqolada, ta'lim boshqaruvi usullari, asosiy maqsadlari, shakllari, usullari, va ularga oid boshqa katta qismlari ta'riflangan. Python tilida ta'lim boshqaruvi funksiyalarining va algoritmik modellarining yaratilishi uchun qo'llanadigan kutubxonalar, usullar va algoritmlar tavsiflangan. Maqola tadqiqot metodologiyasi va qo'llanish manbalari bo'yicha ham ma'lumotlar taqdim etildi. Tahlil natijalari va ularning o'zgarishi haqida ma'lumotlar, o'zaro solishtirishlar va bu sohada amalga oshiriladigan boshqa tadqiqotlar haqida ham gapirildi.

Kalit so'zlar. *Ta'lim boshqaruvi, funksiya, algoritmik modellar, ma'lumotlar tahlili, statistik analiz, ma'lumotlar ombori, o'rganish texnologiyalari, o'zlashtirish, chiziqli algebra, bayonotchi o'qitish, ta'limning avtomatlashtirilgan usullari, tajriba yozish, matn tahlil, axborotlar intizomiga tushuntirish.*

Kirish. Ta'lim boshqaruvi funksiyalari, bugungi kunda ta'lim tizimida muhim o'rn tutgan, ta'lim jarayonida yozilgan dasturlar va qurilmalar orqali ta'lim oluvchilar tomonidan ta'limning samaradorligini oshirish maqsadida ishlatiladigan boshqaruvchi modellardir. Bu funksiyalar ta'lim oluvchilar o'zlarining o'qish va o'rganish jarayonlarida, ularga tegishli ishlar va vazifalarni bajarganda, o'rganishni tashkil qilishda va ta'limning natijalarini baholashda yordam berishadi. Ta'lim boshqaruvi funksiyalari, ta'lim oluvchilarning o'qish va o'rganish jarayonlari

bo'yicha ma'lumotlar to'plamini ishlab chiqarish, ta'lim jarayonini tashkil qilish, natijalarni baholash va ta'limni muvaffaqiyatli tashkil etishni o'z ichiga olgan.

Asosiy tendensiyalar. Ta'lim boshqaruvi funksiyalarining asosiy tendensiyalari quyidagilardir:

1. Dinamik model yaratish. Dinamik model, ta'lim boshqaruvi funksiyalarida ko'p qo'llaniladigan modeldir. Bu model o'zgaruvchanlarning va o'zgaruvlar o'rtasidagi bog'lovchilarni ifodalaydi. Dinamik model, ta'lim jarayonining barcha bosqichlarida va tashkil etilishi va o'zgarishi mumkin bo'lgan holatlarda qo'llaniladi. Dinamik model, ta'lim boshqaruvi funksiyalarida ta'lim oluvchilarning o'qish va o'rganish jarayonlarini o'rganishga imkon beradi.

2. Masofaviy ta'lim boshqaruvi. Masofaviy ta'lim boshqaruvi, bir nechta talabalarni yuqori sifatli ta'limga qo'shish va barcha ta'lim oluvchilarlar o'rtasida murojaat qilishga imkon beradi. Bu model, ta'lim oluvchilarning o'qish va o'rganish jarayonlari bo'yicha ma'lumotlarni to'plash, ta'lim jarayonini tashkil qilish, natijalarni baholash va ta'limning muvaffaqiyatli tashkil etilishini o'z ichiga oladi.

3. Ma'lumotlar tahlil qilish. Ta'lim boshqaruvi funksiyalarida ma'lumotlar tahlil qilish, ta'lim oluvchilar o'qish va o'rganish jarayonlarida ko'rilmagan ma'lumotlarni aniqlashga yordam beradi. Bu ma'lumotlar ta'lim oluvchilarlar tomonidan yozilgan javoblar, test natijalari, o'quv dasturlari va boshqa ma'lumotlarni o'z ichiga oladi. Ma'lumotlar tahlil qilish, ta'lim oluvchilarlar o'qish va o'rganish jarayonlari bo'yicha ta'limni yaxshilashga yordam beradi.

4. Ilova yaratish. Ilova yaratish, ta'lim boshqaruvi funksiyalarining eng muhim turlaridan biridir. Bu funksiya ta'lim oluvchilarlar tomonidan o'qish va o'rganish jarayonlariga mos keladigan o'quv dasturlarini va o'rganishni tashkil etish uchun dasturlarni yaratishda foydalaniladi. Bu funksiya, ta'lim boshqaruvi funksiyalarining qo'shimcha maqsadlari bilan ham yana birga foydalaniladi.

Algoritmik modellari. Ta'lim boshqaruvi funksiyalarining algoritmik modellari quyidagilardir:

1. Qo'shimcha o'qitish. Qo'shimcha o'qitish, ta'lim boshqaruvi funksiyalarida ta'lim oluvchilarning o'qish va o'rganish jarayonlarida ma'lumotlarini oshirishga

imkon beradi. Bu model, ta'lim oluvchilarlar tomonidan o'rganilgan ma'lumotlarni o'zlashtirish, yangi ma'lumotlarni o'rganish va boshqa tadbirlar yordamida ta'lim jarayonini muvaffaqiyatli tashkil etish uchun foydalaniladi.

2. Jadvallash. Jadvallash, ta'lim boshqaruvi funksiyalarida ta'lim oluvchilarning ma'lumotlarini jadval shaklida ko'rsatishga imkon beradi. Bu model, ta'lim oluvchilarning ma'lumotlarini tizimli va tartiblangan holatda ko'rsatish orqali ta'limni o'rganishni osonlashtiradi.

3. Talabalar yondashuvi. Talabalar yondashuvi, ta'lim boshqaruvi funksiyalarida ta'lim oluvchilar o'qish va o'rganish jarayonlari davomida o'qituvchilarga yordam beradi. Bu model, ta'lim oluvchilarning o'zlarini va o'rganish jarayonlarini baholash, o'rganishni tashkil qilish va ta'lim jarayonini muvaffaqiyatli tashkil etishda o'qituvchilarni yordam berishga imkon beradi.

4. Tahlil tizimi. Tahlil tizimi, ta'lim boshqaruvi funksiyalarining ma'lumotlarini avtomatik ravishda tahlil qilish uchun foydalaniladi. Bu model, ta'lim oluvchilarning o'qish va o'rganish jarayonlari bo'yicha yuzaga keladigan muammolarni hal qilish va ta'limni muvaffaqiyatli tashkil etishda yordam beradi.

5. Yadroviy tizimlar. Yadroviy tizimlar, ta'lim boshqaruvi funksiyalarida ta'lim oluvchilar o'qish va o'rganish jarayonlari bo'yicha ma'lumotlarni tartibga solishga yordam beradi. Bu model, ta'lim oluvchilarlar tomonidan kiritilgan ma'lumotlar asosida maqsadli tahlil qilish, bu ma'lumotlardan foydalanib yangi ma'lumotlar yaratish va ma'lumotlar tizimini optimallashtirish uchun foydalaniladi.

6. Sun'iy tajribalar. Sun'iy tajribalar, ta'lim boshqaruvi funksiyalarida ta'lim oluvchilarning o'qish va o'rganish jarayonlari bo'yicha yangi yechimlar qidirish uchun foydalaniladi. Bu model, ta'lim oluvchilarning ma'lumotlarni avtomatik ravishda tahlil qilish, ma'lumotlar bazasidan foydalanish va ma'lumotlar tizimini optimallashtirish uchun foydalaniladi.

Ta'lim boshqaruvi funksiyalarining asosiy tendensiyalari va algoritmik modellari, ta'lim oluvchilarning o'qish va o'rganish jarayonlarini yaxshilashda yordam beradi. Bu tendensiyalar va modellarni tashqi ma'lumotlar va sun'iy

intellektning rivojlanishi bilan birga o'rganish va ta'lim jarayonlarini yaxshilashda yana ko'p imkoniyatlar yaratadi.

7. Kichik guruhlar yoki individual o'qish. Kichik guruhlar yoki individual o'qish, ta'lim boshqaruvi funksiyalarida yana bir tendensiyadir. Bu tendensiya ta'lim oluvchilarni individual o'qish va yagona o'qishni taqdim etish orqali o'qish va o'rganish jarayonlarini yaxshilashga yordam beradi. Bu tendensiyani yaxshilash uchun online darsliklar, vebinarlar va yagona o'qitish texnologiyalari foydalaniladi.

8. Ta'lim o'yinlari va o'yinifikatsiya. Ta'lim o'yinlari va o'yinifikatsiya, ta'lim boshqaruvi funksiyalarining boshqa bir tendensiyasidir. Bu tendensiya, ta'lim oluvchilarning qiziqishlarini tortish va ta'lim jarayonlarini jiddiyroq ko'rishlari uchun foydalaniladi. Bu tendensiyani yaxshilash uchun o'yinifikatsiya texnologiyalari va online o'yinlar ishlatiladi.

9. Tahlilga asoslangan o'qish. Tahlilga asoslangan o'qish, ta'lim boshqaruvi funksiyalarining boshqa bir tendensiyasidir. Bu tendensiya, ta'lim oluvchilarlar o'qish va o'rganish jarayonlari bo'yicha ma'lumotlarini tahlil qilish orqali ta'lim jarayonlarini yaxshilashga yordam beradi. Bu tendensiyani yaxshilash uchun ma'lumotlar tahlil qilish algoritmlari va ma'lumotlar tizimlari foydalaniladi.

10. Interaktiv ta'lim dasturlari. Interaktiv ta'lim dasturlari, ta'lim boshqaruvi funksiyalarining boshqa bir tendensiyasidir. Bu tendensiya, ta'lim oluvchilarni o'qish va o'rganish jarayonlariga qatnashishga yordam beradi. Bu tendensiyani yaxshilash uchun online darslar, vebinarlar, interaktiv ta'lim dasturlari va muqobil o'qitish texnologiyalari foydalaniladi.

Ta'lim boshqaruvi funksiyalarining asosiy tendensiyalari va algoritmik modellari o'rganish va ta'lim jarayonlarini yaxshilashga yordam beradi. Bu tendensiyalar va modellarni yaxshilash bilan birga, o'rganish jarayonlari ko'proq muvaffaqiyatli va samarali bo'ladi.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi. Ta'lim boshqaruvi funksiyalarining asosiy tendensiyalari va algoritmik modellari mavzusida ko'plab adabiyotlar mavjud. Bu mavzuga oid bir nechta adabiyotlar quyidagilardir:

1. "The Future of Learning Institutions in a Digital Age" - Cathy N. Davidson va David Theo Goldberg tomonidan yozilgan bu kitobda ta'lim boshqaruvi funksiyalarining asosiy tendensiyalari va algoritmik modellari haqida tafsilotli ma'lumotlar mavjud.

2. "Teaching and Learning in the Digital Age" - Louise Starkeyning yozgan bu kitobda ta'lim boshqaruvi funksiyalarida ishlatiladigan texnologiyalar va ularning o'rganish jarayonlari uchun qo'llaniladigan algoritmik modellar haqida tafsilotli ma'lumotlar berilgan.

3. "The Design of Learning Experience: Creating the Future of Education" - Brent Schlenker va Chris Van Wingerdenning yozgan bu kitobda ta'lim boshqaruvi funksiyalarida qo'llaniladigan interaktiv texnologiyalar va o'rgatish usullari haqida muhim ma'lumotlar berilgan.

4. "Learning in 3D: Adding a New Dimension to Enterprise Learning and Collaboration" - Karl M. Kapp va Tony O'Driscollning yozgan bu kitobda virtual va asbob-uskunalar yordamida o'rganish jarayonlarini yaxshilash uchun ishlatiladigan algoritmik modellar haqida ma'lumotlar berilgan.

5. "The Power of Blended Learning in the Sciences, Industry, and Government" - Charles D. Dziuban va Anthony G. Picciano tomonidan yozilgan bu kitobda blended ta'limning yaxshilashiga yo'l qo'yishda ishlatiladigan algoritmik modellar haqida tafsilotli ma'lumotlar berilgan.

Bu adabiyotlar ta'lim boshqaruvi funksiyalarining asosiy tendensiyalari va algoritmik modellarini o'rganish uchun foydali manbalar hisoblanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ta'lim boshqaruvi funksiyalarining asosiy tendensiyalari va algoritmik modellari haqida tadqiqot olib borish uchun turli metodologiyalar ishlatiladi. Bu metodologiyalar quyidagilardir:

1. Anketa va so'rovnoma: Bu metodologiya tadqiqotchi tomonidan ishlatiladigan savollar va anketalar orqali o'qituvchilar va talabalarning fikrlarini, xulqiy xususiyatlari, o'qishga qiziqishlari va shaxsiy ta'lim maqsadlari haqida ma'lumotlar to'plashga imkon beradi.

2. Tahlil va tavsif: Bu metodologiya o'qituvchi tomonidan talaba yozilgan talabalik ishlarini va topshiriqlarni tahlil qilish orqali fikrlar, ko'nikmalar va eng yaxshi amallar haqida ma'lumotlar to'plashga imkon beradi.

3. Monitoring: Bu metodologiya o'quv jarayoni davomida o'qituvchi tomonidan talabalarning o'ziga xos talablariga mos keluvchi tavsiyalar orqali talabalarning natijalarini baholashga yordam beradi.

4. Eksperiment: Bu metodologiya talabalarning ta'lim jarayonida ishlatiladigan texnologiyalar va o'rgatish usullari to'g'risida ma'lumotlar olish uchun talabalar va o'qituvchilar orasida amaliy tadqiqot olib boriladi.

5. Jamiyatlik tadqiqot: Bu metodologiya talabalar va o'qituvchilar tomonidan muvofiqlashtirilgan maqsad va vazifalar orqali jamiyatdagi boshqa insonlar bilan suhbatlar olib boriladi. Bu usul talabalar o'zlarini jamiyatda qayerda, qanday qo'llanishlari kerakligi va jamiyatning ularni qanday qo'llab-quvvatlay olishi to'g'risida ma'lumot olishga yordam beradi.

6. Kasb-hunar ta'limining o'tish va o'zlashtirish modeli: Bu metodologiya talabalarga biror kasb-hunar sohasida malakali bo'lish uchun xususiy dasturlar yaratishga yordam beradi. Bu dasturlar talabalarni ish bilan tanishish, ish bilan bog'liq vazifalar bajarish va o'z ishlarini o'tkazish uchun xususiy savollar yechishga qo'llaniladi.

Bu metodologiyalar tadqiqotchilar uchun asosiy bo'lib, ta'lim boshqaruvi funksiyalarining asosiy tendensiyalari va algoritmik modellari haqida ma'lumot olish va talabalarga eng yaxshi ta'limni taqdim etishda yordam beradi. Har bir metodologiya talabalar, o'qituvchilar va tadqiqotchilar tomonidan foydalanilishi mumkin.

Tadqiqot metodologiyalari ta'lim boshqaruvi funksiyalarining asosiy tendensiyalari va algoritmik modellari haqida ma'lumot olishga yordam beradi. Bu ma'lumotlar o'qituvchilarga talabalarning ta'limi uchun eng yaxshi usullar va texnologiyalar ishlatilishini va natijalarni baholashga yordam beradi. Shuningdek, bu metodologiyalar o'qituvchilarga talabalarning yaxshi ko'nikmalarini, shaxsiy ta'lim maqsadlarini va qiziqishlarini tushunishga yordam beradi. Bu ma'lumotlar

talabalarning qiziqishlariga mos keluvchi ta'lim dasturlari va o'qitish usullari yaratishga imkon beradi.

Boshqa so'z bilan, ta'lim boshqaruvi funksiyalarining asosiy tendensiyalari va algoritmik modellari haqida tadqiqot olib borishda turli metodologiyalardan foydalanish yaxshi natijalarga olib kelish uchun kerakli bo'ladi. Bu metodologiyalar talabalarning eng yaxshi ko'nikmalarini va o'ziga xos ta'lim maqsadlarini aniqlash, o'qituvchilarning talabalarga mos keluvchi ta'lim dasturlarini va usullarini yaratish uchun kerakli ma'lumotlarni taqdim etishda juda muhimdir.

Python tilida ta'lim boshqaruvi funksiyalarining asosiy tendensiyalari va algoritmik modellari haqida tadqiqot olib borish uchun turli metodologiyalardan foydalanish mumkin. Bu metodologiyalar quyidagilarni o'z ichiga oladi:

1. Jupyter Notebook: Bu interaktiv jurnal shaklida Python kodini yozish va o'qishga yordam beradigan bir yordamchi tizimdir. Bu qulay interfeysi va natijalar olish uchun matematik funksiyalar va statistik ma'lumotlar kabi bilimlar uchun foydalaniladigan kutubxonalarni o'z ichiga oladi.

2. Pandas: Bu kutubxona ma'lumotlar tahlilini osonlashtiradi va datalarni o'zgartirishga imkon beradi. Bu kutubxona big ma'lumotlardan olingan ma'lumotlar bilan ishlashda keng foydalaniladi.

3. Matplotlib: Bu kutubxona vizualizatsiyani tashkil etish uchun ishlatiladi. Bu diqqatga sazovor va sodda ko'rsatkichlarni yaratishga imkon beradi.

4. Scikit-learn: Bu ma'lumotlar tahlili va tarqatishga yordam beradigan bo'limli, xususiyatlar, regressiya va boshqa algoritmik modellarga ega yagona kutubxona.

Bu metodologiyalar, Python tilida ta'lim boshqaruvi funksiyalarining asosiy tendensiyalari va algoritmik modellari haqida tadqiqot olib borish uchun yaxshi usullardir. Bu usullar talabalarning ma'lumotlarini ko'proq tahlil qilishga yordam beradi, shuningdek, o'qituvchilarga talabalarning o'ziga xos ta'lim maqsadlarini aniqlashda va mos keluvchi ta'lim dasturlarini va usullarini yaratishda yordam beradi.

Tahlil va natijalar. Ta'lim boshqaruvi funksiyalarining asosiy tendensiyalari va algoritmik modellari, ta'limning maqsadlari, xususiyatlari va muhimligini tahlil qilishda yordam beradi.

Ta'lim boshqaruvi funksiyalarining asosiy tendensiyalari quyidagilardir:

1. Talaba idrokini oshirish.
2. O'quv vaqtini yaxshilash.
3. O'quv materialini yaxshilash.
4. Talabalarning motivatsiyasini oshirish.

Algoritmik modellarni yaratishda, quyidagi ustuvor qadamlar ishlatiladi:

1. Ma'lumotlar tahlili: Ma'lumotlar olingan va tahlil qilingan, xususan, talabalar haqida statistik ma'lumotlar.
2. Algoritm tashkil etish: Ma'lumotlar to'plami uchun muhim xususiyatlarni aniqlash va mos algoritmni tanlash.
3. Modellarini o'qish: Algoritmik modellarni o'qish va ta'lim maqsadlari bilan mos keluvchi o'qitish usullarini tanlash.
4. Modellarini baholash: Modelni baholash va aniqlangan muammo yoki kamchiliklarni aniqlash.

Python kutubxonalari va yordamchi tizimlari yordamida, ta'lim boshqaruvi funksiyalarining asosiy tendensiyalari va algoritmik modellari haqida tahlil va natijalar ko'proq olingan. Ma'lumotlar tahlili va algoritmik modellarni yaratishning osonligi ta'lim boshqaruvi sohasida katta imkoniyatlar yaratadi.

Python tilida ta'lim boshqaruvi funksiyalarining asosiy tendensiyalari va algoritmik modellari yaratish uchun ko'p qo'llanadigan kutubxonalardan biri Scikit-Learn. Bu kutubxona o'qitish uchun moslashtirilgan algoritmik modellarni yaratish uchun imkoniyatlarni yaratadi. Ta'lim boshqaruvi funksiyalarining asosiy tendensiyalari va algoritmik modellari haqida tahlil va natijalar quyidagi misollar orqali olingan:

1. Talabalar motivatsiyasini oshirish: Scikit-Learn kutubxonasi orqali "Gradient Boosting" algoritmi yordamida talabalarning motivatsiyasini oshirish uchun modellar yaratish mumkin.

2. O'quv vaqtini yaxshilash: "Decision Tree" algoritmi yordamida o'quv vaqtini yaxshilash uchun modellar yaratish mumkin.

3. O'quv materialini yaxshilash: "Neural Networks" algoritmi yordamida o'quv materialini yaxshilash uchun modellar yaratish mumkin.

4. Talaba idrokini oshirish: "Support Vector Machines" algoritmi yordamida talaba idrokini oshirish uchun modellar yaratish mumkin.

Python yordamida ta'lim boshqaruvi funksiyalarining asosiy tendensiyalari va algoritmik modellari yaratish, tahlil qilish va natijalar olish keng qo'llaniladigan imkoniyatlardandir. Bu yerda boshqa kutubxonalarga, shu jumladan TensorFlow va Keras kabi kutubxonalarga, tahlil usullariga va matematik modellarga o'xshash imkoniyatlar mavjud.

Scikit-Learn kutubxonasi orqali yaratilgan modellar barcha turdagi ma'lumotlar uchun yaxshi natijalar beradi, ammo bu ma'lumotlar "overfitting" (o'qitish ma'lumotlariga o'xshash ma'lumotlar uchun kam hisoblangan yomon natijalar) muammolari bilan qarash mumkin. Buning uchun, ma'lumotlar natijalari aniqlanib chiqqanda ularni tekshirish uchun "cross-validation" yordamida modellarni tekshirish kerak. "Cross-validation" yordamida natijalar tayyor modellarga keng tarqalgan matrits ustida aniqlanadi, bu esa yomon modellarning aniqlanishiga yordam beradi.

Shu bilan birga, o'quv materialini tahlil qilish uchun Python kutubxonalari, shu jumladan NumPy, Pandas, Matplotlib va Seaborn ham qo'llaniladi. Bu kutubxonalarga qo'shimcha o'quv materialini yaratish, ma'lumotlarni tayyorlash, tasvirlash va tahlil qilish imkoniyatlari mavjud.

To'g'ridan-to'g'ri kodlar bilan misollar ko'rsatish mumkin, shu jumladan:

```
# Scikit-Learn kutubxonasini yuklash
```

```
!pip install -U scikit-learn
```

```
# NumPy, Pandas, Matplotlib va Seaborn kutubxonalari yuklash
```

```
!pip install numpy pandas matplotlib seaborn
```

```
# Scikit-Learn kutubxonasidan GradientBoostingClassifier yordamida modellar yaratish
```

```
from sklearn.ensemble import GradientBoostingClassifier
```

```

gb_clf = GradientBoostingClassifier()
# Scikit-Learn kutubxonasidan DecisionTreeClassifier yordamida modellar
yaratish
from sklearn.tree import DecisionTreeClassifier
dt_clf = DecisionTreeClassifier()
# Scikit-Learn kutubxonasidan MLPClassifier yordamida modellar yaratish
from sklearn.neural_network import MLPClassifier
mlp_clf = MLPClassifier()
# Scikit-Learn kutubxonasidan SVMClassifier yordamida modellar yaratish
from sklearn.svm import SVC
svm_clf = SVC()
# Ma'lumotlar yuklash
import pandas as pd
data = pd.read_csv("data.csv")
# Ma'lumotlarni tahlil qilish
import seaborn as sns
sns.pairplot(data, hue='target')
# Modellar tahlil qilish
from sklearn.model_selection import cross_val_score
scores = cross_val_score(gb_clf, data, target, cv=5)
print("Gradient Boosting natijalari: ", scores)
scores = cross_val_score(dt_clf, data, target, cv=5)
print("Decision Tree natijalari: ", scores)
scores = cross_val_score(mlp_clf, data, target, cv=5)
print("Neural Network natijalari: ", scores)
scores = cross_val_score(svm_clf, data, target, cv=5)
print("Support Vector Machine natijalari: ", scores)

```

Bu kodlarda Gradient Boosting, Decision Tree, MLPClassifier va SVMClassifier algoritmlari yordamida modellar yaratish, ma'lumotlar yuklash,

ma'lumotlarni tahlil qilish, va modellarni tekshirish uchun "cross-validation" yordamida natijalarni olish kabi amallar ko'rsatilgan.

Ma'lumotlar tahlilida, o'qitish ma'lumotlarini o'xshash ma'lumotlar bilan taqqoslash va natijalarning yomonligi muammo bo'lishi mumkin. Modellar aniqlangan va tekshirilganidan so'ng, yomon natijalarga ega bo'lgan modellar "hyperparameter tuning" yordamida yaxshiroq natijalar uchun o'rnatilishi mumkin.

Python kutubxonalarining ko'pligi va o'rnatish shakli osonlik va sodda bo'lgani uchun ta'lim boshqaruvi funksiyalari va algoritmik modellari tahlil qilish uchun bu til juda qulaydir.

Shuningdek, bu dasturlash tilining keng qo'llaniladigan kutubxonalaridan biri scikit-learn ta'lim boshqaruvi funksiyalari va algoritmik modellari yaratishda keng qo'llaniladi. Bu kutubxona orqali ta'lim boshqaruvi usullarining asosiy tendensiyalari va algoritmik modellari, ma'lumotlarni tahlil qilish va modellarni tekshirish, yomon natijalarni aniqlash va natijalarni yaxshiroqroq qilish uchun ko'plab algoritmlarni amalga oshirish mumkin.

Shunday qilib, Python tilda ta'lim boshqaruvi funksiyalarining o'rganish uchun, scikit-learn kutubxonasini o'rganish va uni qo'llab-quvvatlash muhimdir. Shuningdek, matn ko'p narsalarni aniqlash uchun, Natural Language Toolkit (NLTK) kutubxonasi keng qo'llaniladi. NLTK orqali, matn tahlilining ko'plab usullariga ega bo'lish mumkin, masalan, lemmatization, stemming, POS-tagging, chunking, named entity recognition (NER) va h.k.

Bundan tashqari, PyTorch va TensorFlow kabi kuchli kutubxonalarini ham ko'rsatish lozim. Shu bilan birga, dasturchilar ko'plab kashfiyot algoritmlari va qo'llanmalar ishlab chiqishlari mumkin bo'lgan TensorFlow ma'lumotlar kutubxonalaridan foydalanishadi.

Python tili ta'lim boshqaruvi funksiyalarining va algoritmik modellarining yaratilishida yuqori darajada avtomatlashtirish va ko'rsatkichli yordam beradi. Bu uzoq yillar davomida Python tilida ta'lim boshqaruvi funksiyalarining va algoritmik modellarining yaratilishi sifatida qabul qilishga asos bo'ladi.

Xulosa. Ta'lim boshqaruvi funksiyalarining asosiy tendensiyalari va algoritmik modellari, ma'lumotlarni tahlil qilish, modellarni yaratish, modellarni tekshirish, yomon natijalarni aniqlash va natijalarni yaxshiroqroq qilish uchun qo'llanadigan ko'plab algoritmlarni o'z ichiga oladi. Bu mavzuda, ta'lim boshqaruvi usullari, asosiy maqsadlari, shakllari, usullari va ularga oid boshqa katta qismlari tushunilgan.

Ta'lim boshqaruvi funksiyalari o'z ichiga ko'plab miqdorda usullar va algoritmlarni o'z ichiga oladi, masalan, bayesiy, regresiya, ishonchli harakat, o'quv oynasi, optimallashtirish, tahlilga asoslangan, SVM, k-nn, ro'yxatlar, g'oya modeli, asosiy tushuncha analizi va boshqa.

Python tilining avtomatlashtirish va ko'rsatkichli yordam berish imkoniyatlari, ta'lim boshqaruvi funksiyalarining va algoritmik modellarining yaratilish jarayonida ta'lim boshqaruvi funksiyalarini va algoritmik modellarini o'rganish, usullar va algoritmlarni o'zlashtirish va yaxshi natijalarga erishish uchun yuqori darajada ishga tushirilgan yondashuvlarga ega.

ADABIYOTLAR

1. Bengio, Y., Courville, A., & Vincent, P. (2013). *Representation learning: A review and new perspectives. IEEE Transactions on Pattern Analysis and Machine Intelligence, 35(8), 1798-1828.*
2. Jordan, M. I., & Mitchell, T. M. (2015). *Machine learning: Trends, perspectives, and prospects. Science, 349(6245), 255-260.*
3. Koller, D., & Friedman, N. (2009). *Probabilistic graphical models: Principles and techniques (1st ed.). Cambridge, MA: MIT Press.*
4. LeCun, Y., Bengio, Y., & Hinton, G. (2015). *Deep learning. Nature, 521(7553), 436-444.*
5. Mitchell, T. (1997). *Machine learning (1st ed.). New York, NY: McGraw-Hill.*
6. Murphy, K. P. (2012). *Machine learning: A probabilistic perspective (1st ed.). Cambridge, MA: MIT Press.*
7. Ng, A. (2017). *Machine learning yearning. Retrieved from <https://www.deeplearning.ai/machine-learning-yearning/>*

8. Rasmussen, C. E., & Williams, C. K. I. (2006). *Gaussian processes for machine learning (1st ed.)*. Cambridge, MA: MIT Press.

9. Shalev-Shwartz, S., & Ben-David, S. (2014). *Understanding machine learning: From theory to algorithms (1st ed.)*. New York, NY: Cambridge University Press.

10. Sutton, R. S., & Barto, A. G. (2018). *Reinforcement learning: An introduction (2nd ed.)*. Cambridge, MA: MIT Press.

YOSHLAR O'RTASIDA IJTIMOY-SIYOSIY FAOLLIKNI OSHIRISHNING DOLZARB MASALALARI

Temur Yo'ldoshov Matkarim o'g'li,

Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat
universiteti 1-bosqich Magistranti

Iroda Mavlonberganova Ilhomjon qizi

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika
instituti 1-bosqich Magistranti

ANNOTATSIYA

Yoshlarni ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy-ma'naviy sohalaridagi mavqeini kuchaytirish - Yangi O'zbekistonni barpo etishimizda juda dolzarb masaladir. Harakatlar Strategiyasini biz bosqichma-bosqich amalga oshirmoqdamiz. Ijtimoiy sohani rivojlantirishdagi yo'nalish-yoshlarga oid davlat siyosatini takomillashtirishda - biz avvalo ularni jismonan sog'lom, ruhan tetik, dunyo qarashi keng, zamonaga mos, hamnafas fikrlaydigan, Vatanga sodiq tarbiyalash bilan birga demokratik islohotlarni olib borilmoqda. Buning isboti sifatida 2017-yilning 19-sentyabrida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti BMT Bosh Assambleyasida yoshlar huquqlarini ishonchli himoya qiluvchi mexanizmni tashkil etishda BMTning "Yoshlar huquqlari to'g'risida"gi xalqaro Konvensiyasini ishlab chiqish va qabul qilish tashabbusini oldinga surdi. Ushbu g'oya jahon hamjamiyati tomonidan dolzarb masala sifatida qabul qilinib, qo'llab quvvatlanganini aytish mumkin.

KEY ISSUES OF INCREASING SOCIAL-POLITICAL ACTIVITY AMONG YOUTH

Temur Yoldashov Matkarim o'g'li,

Berdak Karakalpak State University

1st stage Master's student⁽¹⁾

Iroda Mavlonberganova Ilhomjon qizi

Nukus State Pedagogical Institute named after

Ajiniyaz, 1st stage Master's student⁽²⁾

ANNOTATION

Strengthening the position of young people in socio-economic and political-spiritual spheres is a very urgent issue in the construction of New Uzbekistan. We are implementing the Action Strategy step by step. In the improvement of the state policy regarding the development of the social sphere, we first of all educate them to be physically healthy, mentally fresh, have a broad outlook on the world, adapt to the times, think in harmony, and are loyal to the Motherland, and democratic reforms are being carried out. As a proof of this, on September 19, 2017, the President of the Republic of Uzbekistan advanced the initiative to develop and adopt the UN International Convention "On the Rights of Youth" in the UN General Assembly to establish a reliable mechanism for the protection of youth rights. It can be said that this idea was accepted and supported by the world community as an urgent issue.

Yoshlar faolligini oshirish mamlakatimizning taraqqiyotining muhim omilidir. O'zbekiston aholisining salmoqli qismi yoshlardan iborat bo'lib, ular mamlakatning buyuk kelajagini ta'minlashning kafolati sifatida xizmat qiladi. O'zbekistonning ulkan salohiyati bugungi kunda hal qiluvchi kuch bo'lib ijtimoiy hayotga kirayotgan, zamonaviy bilim va kasb-hunar sirlarini puxta egallagan, navqiron yoshlar timsolida yaqqol namoyon bo'lmoqda. Mamlakatimizning ertangi kuni, jamiyatda o'zgarishlarga sabab bo'ladigan, bunyodkorlik g'oyalarini hayotga tatbiq etuvchi muhim kuch, ma'naviy salohiyatli resurs hisoblangan yoshlarni ma'naviy va ijtimoiy jihatdan qo'llab-quvvatlash, jamiyatda munosib o'rin egallashlariga qulay shart-sharoit yaratish orqali ularni yurt taqdiri va kelajagini hal qiluvchi katta kuchga aylantirish har

birimizning muhim vazifalarimizdir. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev ta'kidlanidek, "Biz yoshlarga doir davlat siyosatini hech og'ishmasdan, qat'iyat bilan davom ettiramiz. Nafaqat davom ettiramiz, balki bu siyosatni eng ustuvor vazifamiz sifatida bugun zamon talab qilayotgan yuksak darajaga ko'taramiz. Yoshlarimizning mustaqil fikrlaydigan, yuksak intellektual va ma'naviy salohiyatga ega bo'lib, dunyo miqyosida o'z tengdoshlariga hech qaysi sohada bo'sh kelmaydigan insonlar bo'lib kamol topishi, baxtli bo'lishi uchun davlatimiz va jamiyatimizning bor kuch va imkoniyatlarini safarbar etamiz". Mamlakatimizda yoshlarni milliy an'ana va qadriyatlarimizga hurmat, insonparvarlik va vatanparvarlik ruhida tarbiyalash, ma'naviy salohiyatli va jismonan sog'lom avlodni voyaga yetkazish, ularning huquq va manfaatlarini himoya qilish borasida amaliy ishlar amalga oshirilmoqda.

2017-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi demokratik davlat qurish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish borasidagi islohotlarda yoshlar faolligini oshirish bilan bog'liq bir qator yangi va muhim vazifalarni belgilab berganini alohida qayd etish joiz. O'zbekiston Respublikasining "Yoshlarga oid davlat siyosati to'g'risida"gi Qonuni bugungi davr talablariga mos ravishda har tomonlama barkamol, mustaqil fikrlaydigan, mamlakatimiz istiqboli uchun mas'uliyatni o'z zimmasiga olishga qodir, tashabbuskor, xalq manfaati yo'lida bor salohiyatini safarbar qiladigan, shijoatli yoshlarni tarbiyalash, ularning intellektual va ijodiy salohiyatini ro'yobga chiqarish uchun mustahkam huquqiy poydevor yaratildi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Yoshlarga oid davlat siyosati samaradorligini oshirish va O'zbekiston yoshlar ittifoqi faoliyatini qo'llab-quvvatlash to'g'risida"gi Farmoni qabul qilindi. O'zbekiston "Milliy Tiklanish" demokratik partiyasining "Yoshlar Qanoti" dasturi: "Kuchli davlatdan – kuchli jamiyatga" bosqichma-bosqich o'tish tamoyiliga amal qiladi va shu asosda yoshlar ishtirokida milliy an'analarga va umuminsoniy qadriyatlarga aylangan tuyg'ularga asoslangan adolatli fuqarolik jamiyatini shakllantirishda faol ishtirok etish; ijtimoiy-siyosiy jarayonlarda yoshlarning faol ishtirok etishini ta'minlash

va shu orqali jamiyat hayotiga ijobiy ta'sir ko'rsatish, o'z g'oyalari, maqsadlari, vazifalari va qarorlarini keng jamoatchilik o'rtasida targ'ib qilish; yoshlarning O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasi va qonunlarida belgilangan huquqlarini himoyalash, ularning hayotiy ehtiyoj va manfaatlarini ifodalash, yoshlar muammolariga oid dasturlarni ishlab chiqish va hayotga tadbiq etish; yoshlarning mamlakatda kechayotgan ijtimoiy-siyosiy jarayonlardagi faol ishtirokini har tomonlama qo'llab-quvvatlash hamda fidoiy, intellektual salohiyati yuqori yoshlarning davlat boshqaruvidagi vazifalarni egallashlari uchun sharoitlar yaratishda ko'maklashish; Vatan ravnaqi, millat manfaatlarini oliy maqsad va manfaatlaridan ustun deb bilgan, "O'zbekiston – kelajagi buyuk davlat" va "Buyuk kelajakni fidoiy yoshlar yaratadi" g'oyalari sodiq yoshlarni jipslashtirishdir. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev BMT Bosh Assambleyasining 72-sessiyasidagi nutqida: "Bugungi dunyo yoshlari – son jihatidan butun insoniyat tarixidagi eng yirik avloddir, chunki ular 2 milliard kishini tashkil etmoqda. Sayyoramizning ertangi kuni, farovonligi farzandlarimiz qanday inson bo'lib kamolga yetishi bilan bog'liq. Bizning asosiy vazifamiz– yoshlarning o'z salohiyatini namoyon qilishi uchun zarur sharoitlar yaratish, zo'ravonlik g'oyasi "virusi" tarqalishining oldini olishdir. Buning uchun yosh avlodni ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, uning huquq va manfaatlarini himoya qilish borasidagi ko'p tomonlama hamkorlikni rivojlantirish lozim, deb hisoblaymiz" deb ta'kidlab o'tgan. Yoshlarning ijtimoiy-ma'naviy faolligini oshirish, kitobxonlik madaniyatini yuksaltirish, milliy adabiyotimiz va jahon adabiyotining eng yaxshi namunalarini keng targ'ib qilish, milliy o'zlikni anglash, Vatanga muhabbat va uning taqdiriga daxldorlik, fidoyilik hissini qaror toptirish har birimizning asosiy burchimizdir. O'zbekiston sharoitida yoshlar bilan ishlash, yoshlarning siyosiy, huquqiy ongi va madaniyatini yuksaltirish, ularni siyosiy jarayonlarga faol jalb qilish, yoshlar tadbirkorligini rivojlantirish, yoshlarga oid davlat siyosatini amalga oshirishning moliyaviy mexanizmlarini takomillashtirish yuzasidan ilmiy-nazariy qarashlar, uslublarni amaliyotga joriy etishning oson yo'llarini ishlab chiqish vazifasini bajarish muhim sanaladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. *“O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojtirish bo‘yicha harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-4947 sonli farmoni.*
2. *O‘zbekiston Respublikasining “Yoshlarga oid davlat siyosati to‘g‘risida”gi qonuni*
3. *N. Jo‘rayev. Yangilanish kontsepsiyasi: yaratilishi, evolyutsiyasi va amaliyoti. – T.: Ma‘naviyat, 2002.*

QADIMGI UYG'UR XALQINING YOZUVLARI TARIXI.

Muratova Nafisa Baxtiyorovna

Ilmiy rahbar

Ro'zimurodova Barchinoy Mamasharif qizi

CHDPU O'TA yo'nalishi 2-bosqich talabasi

ruzimurotovotabek1126@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada qadimgi turkiy tillar oilasiga mansub hisoblangan uy g'ur yozuvi, uning tarixi, til sifatida shakllanib rivojlanishi, bu tilda yozilgan tarixiy bitiklar, qo'lyozmalar, yozuvchilar tomonidan yaratilgan asarlar haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: *Turkiy til, uy g'ur tili, arab tili, mo'g'ul xati, Devoni lug'atit-turk, so'g'd yozuvi, "O'g'uznoma".*

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассказывается об уйгурской письменности, принадлежащей к древнетюркской языковой семье, ее истории, развитию как языка, исторических сочинениях, рукописях и произведениях, созданных писателями на этом языке.

Ключевые слова: *тюркский язык, уйгурский язык, арабский язык, монгольское письмо, словарь Девони-турецкий, согдийское письмо, «огузнома».*

Turkiy xalqlarning yozuv madaniyati ko'hna tarixga ega. Arab xatini qabul qilmaslaridan burun ham ajdodlarimizning bir qancha mukammal alifboli yozuvlari bo'lgan. Ana shulardan biri hozir fanda "uyg'ur yozuvi" deb yuritiladi. Mazkur yozuvga nisbatan qo'llanilgan bu nom shartli bo'lib, o'zini to'liq oqlamaydi. Chunki, eski yozma manbalarda u turlicha nomlar bilan tilga olingan. Mahmud Koshg'ariy o'zining "Devonu lug'atit turk"ida uni "turkcha yozuv", "turk xati" deb ataydi. Alisher Navoiy ham uni "turk xati" nomi bilan tilga oladi. Arab-fors manbalarida

“uyg‘ur xati”, “mo‘g‘ul xati” degan atamalarga duch kelamiz. “Uyg‘ur xati” nomining kelib chiqishi XIX asrda Sharqiy Turkistondan ana shu yozuvda bitilgan turkiy yodgorliklarning ko‘proq topilishi bilan bog‘liq.

Bu davrda Sharqiy Turkistonga uyushtirilgan ekspeditsiyalar natijasida budda ibodatxonalari va turar joy xarobalaridan qadimgi turklarning juda ko‘p yodgorliklari topildi. Shu davrdan e‘tiboran ushbu bitiklarni “qadimgi uyg‘ur yodgorliklari”, xatini esa “uyg‘ur yozuvi” deb atash Yevropa sharqshunosligida rasm bo‘ldi.

Ma‘lumki, ilk o‘rta asrlarda O‘rta Osiyo qadimiy xalqlaridan bo‘lgan so‘g‘dlarning qo‘shni xalqlar bilan madaniy, savdo aloqalari kuchli edi. Shu tufayli ularning oromiy alifbosiga asoslangan “so‘g‘d yozuvi” deb ataluvchi yozuvlari ham keng yoyilgan edi. So‘g‘dlar va turkiy xalqlarning madaniy aloqa-aralashuvi natijasida eramizning VI asrlarida uyg‘ur yozuvi shakllandi.

Uyg‘ur xati turkiy xalqlarning o‘tmishda qo‘llangan boshqa alifbolaridan, jumladan arab xatidan farq qiluvchi, tamoman mustaqil yozuvdir. Uyg‘ur alifbosida harflar soni ko‘p emas — jami 18 ta, turli shakllar bilan 23 tagacha boradi. Alifbodagi harflar ozligining sababi bir belgi bir qancha tovushni ifoda eta olgan. Ba‘zan ularga qo‘shimcha belgilar ham orttirilgan. Turli orfografik usul va qo‘shimcha grafik vositalar yordamida tilning murakkab tovush qurilishini aks ettirishga erishilgan. Shu kabi omillar natijasida uyg‘ur xatidan turkiy xalqlar hech bir qiyinchiliksiz foydalana olganlar.

Odatda, arab yozuvida unlilar doimo ifoda etilavermagan. Uyg‘ur xatining afzalligi shundaki, unda unlilar har qachon ifoda etilgan. Yozuvning bu kabi xususiyatlari uning turkiy singarmonizm (unlilar uyg‘unligi) qonuniga bo‘ysunganligidan dalolat beradi. Undoshlarning ifodalanishida ham o‘ziga xos tomonlari bor. Unda qator harflar bir qancha undoshni ifoda etgan (b-p, t-d, k-g, q-g‘-h, s-z kabi).

Uyg‘ur yozuvi turkiy xalqlar orasida keng qo‘llanildi. Mahmud Koshg‘ariy uning qadimiyligi va tarixda tutgan o‘rnini ta’kidlab yozadi: “Barcha hoqonlar va

sultonlarning kitoblari, yozuvlari qadimgi zamonlardan shu kungacha, Koshg'ardan Chingacha — hamma turk shaharlarida shu yozuv bilan yuritilgan”¹

X asrga kelib qoraxoniylar davlatida islom rasmiy din sifatida qabul qilindi. Natijada arab yozuvi keng ommalashdi. Bu davrga kelib har ikki yozuvdan foydalanila boshlandi. Shunisi xarakterliki, uyg'ur xati keyingi bir qancha asr mobaynida ham asosiy yozuvlardan biri bo'lib keldi. Mo'g'ullar imperiyasi davrida ham rasmiy idora ishlarida keng qo'llanildi. U boshqa yozuvlarning shakllanishiga ham asos bo'ldi. XIII asrda undan mo'g'ul yozuvi, mo'g'ul xatidan esa manjur yozuvi ajralib chiqdi. Oltin O'rda davlatida uyg'ur xatiga e'tibor kuchli bo'lgan. Yozuv an'anasi davom etib, XIV-XV asrlarda temuriylar o'zlarining davlat-idora ishlarida ushbu yozuvni keng qo'lladilar. Movarounnahr va Xuroson madaniy muhitida bu yozuvning o'rni katta bo'ldi. Uyg'ur yozuvi O'rta Osiyoning turkiy xalqlari orasida XV asr oxirlariga qadar arab xati bilan yonma-yon qo'llanildi. Keyingi asrdan boshlab uning o'rmini tamoman arab yozuvi egalladi. Islom ta'siri hali to'la yetib bormagan joylar — Turfondagi budda ibodatxonalarida XVII asrda ham undan foydalandilar. Uyg'ur xatidagi yodgorliklarning eng qadimgilari VI-X asrlarga mansub. Bu davrga oid budda, moniy, xristian diniy-falsafiy asarlari, yuridik hujjatlar va boshqa turdagi bitiklar bizgacha yetib kelgan. Buddizm afsona va rivoyatlaridan tashkil topgan “Oltin yorug'” sutrasi, qadimgi turkiy adabiyotning dramatik namunasi bo'lgan salkam 600 sahifaga yaqin “Maytri sitim” asari, moniylik mazhabining muqaddas kitobi “Xuastuanift” asari shular jumlasidandir. XI-XV asrlarda uyg'ur xatida bitilgan yodgorliklar ham oz emas. Bu davrda uyg'ur va arab yozuvlari yonma-yon qo'llangani sababli bir qator asarlar har ikki yozuvda ko'chirilgan. Yusuf Xos Hojibning “Qutadg'u bilig”, Ahmad Yugnakiyning “Hibat-ul-haqoyiq”, Xorazmiyning “Muhabbatnoma”, Xo'jandiyning “Latofatnoma”, Yusuf Amiriy yozgan “Dahnoma” asarlarining har ikki yozuvdagi nusxalari bor. Turkiy xalqlar og'zaki adabiyotining eng qadimgi namunalaridan biri “O'g'uznoma” dostonining eng eski varianti ham uyg'ur xatida bizgacha yetib kelgan. Lutfiy, Sakkokiy va boshqa bir qator klassik shoirlarimizning uyg'ur xatida ko'chirilgan g'azal, qasidalari

¹ Mahmud Koshg'ariy. Devonu lug'atit turk, 1-tom, Toshkent, 1960, 50-bet

bor. Mir Haydarning “Mahzan-ul-asror” asarining uyg‘ur yozuvidagi nusxasi ma’lum. Shuningdek, “Siroj-ul-qulub”, “Rohat-ul-qulub”, “Me’rojnom”, “Tazkirai avliyo” kabi bir qator diniy-falsafiy, axloqiy asarlarni bilamiz.

Yuqorida uyg‘ur xati rasmiy-idora ishlarida ham qo‘llanilgani aytib o‘tildi. Bu davrdan bizgacha bir qator yorliqlar va epigrafik matnlar (toshga bitilgan yozuvlar) saqlangan. To‘xtamishxonning 1393 yilda polyak qirol Yag‘aylaga yo‘llagan yorlig‘i, 1397 yilda yozilgan Temur Qutlug‘ yorlig‘i, Zahiriddin Boburning otasi Umarshayx Mirzoning 1469 yilda Marg‘ilonda bitgan yorlig‘i shular qatoriga kiradi.²

Uyg‘ur xatida harflar o‘rxun-yenisey yozuvidagi kabi alohida-alohida emas, balki bir-biriga ulab yozilgan. Shuningdek, yozuvning turli xil shakllari bo‘lgan. Yozuvning bu xususiyati kitobchilik ishida juda qo‘l kelgan. Ma’lumki, XIV-XV asrlar O‘rta Osiyo kitobat san’atining gullab-yashnagan davri hisoblanadi. Bu davrda arab xatida g‘oyat ajoyib qo‘lyozmalar bitilganligini juda yaxshi bilamiz. Kitobchiligimiz tarixida uyg‘ur xatining ham o‘rni kam emas. Movarounnahr va Xurosonda uyg‘ur xatidagi asarlar asosan Yazd, Hirot, Samarqand kabi madaniy markazlarda ko‘chirilgan. Bu davr madaniy muhitida maxsus uyg‘ur xatida ko‘chiruvchi kotiblar maktabi ham vujudga keldi. Bizga bunday kotiblardan bir qanchasining nomlari ma’lum. Ularni o‘sha paytlarda “baxshi” deb ataganlar. Jumladan, Yazd shahrida Mansur baxshi, Hirotida Abumalik baxshi, Hasan Qora, Sayil Shams, Samarqandda Zaynul Obidin baxshilar yashaganlar. Istambulda yashab ijod etganlardan Abdurazzoq baxshining nomi ma’lum.³

Uyg‘ur xati bilan ajoyib qo‘lyozma kitoblar bitilgan, majmualar tuzilgan. Majmuaga misol qilib Yazdda 1432 yilda Mansur baxshi tomonidan ko‘chirilgan qo‘lyozmani ko‘rsatishimiz mumkin. Unga “Rohat-ul-qulub”, “Masala kitobi”, “Siroj-ul-qulub” kabi nasriy asarlar, Xorazmiyning “Muhabbatnoma”si, shuningdek, qo‘lyozma kotibining bir qasidasi, Lutfiyning to‘rtta g‘azali, Qambar o‘g‘lining uchta, Javhariy, Sayyid, Qosimning bittadan g‘azali va beshta to‘rtlik kiritilgan, Hoshiyada esa Rashididdin Vatvotning «Sad kalimayasidan bir qismi, undan tashqari

²Qosimjon Sodiqov Uyg‘ur turk yozuvi. 1989.

³B. Abdushukurov Qadimgi turkiy til Toshkent 2019

arab xati bilan Kamol Isfahoniyni forsiy devoni ko'chirilgan. 1480 yilda Istambulda Abdurazzoq baxshi tuzgan qo'lyozma majmuaga "Hibat-ul-haqoyiq", "Mahzan-ul-asror" asarlari, shuningdek, Lutfiy va Sakkokiy g'azallaridan namunalari kiritilgan. XIV-XV asrlarga kelib O'rta Osiyoda arab yozuvi uyg'ur xatini tobora siqib chiqara boshladi. Natijada kotiblar uyg'ur xatini ommaga kengroq yetkazish zaruratidan kelib chiqib, ayrim kitoblarda arab yozuvini ham qo'shib ishlatishga majbur bo'ldilar. Shuning uchun bu davrda uyg'ur xati bilan ko'chirilgan matnlar orasida har bir satr ostida arab yozuvi bilan izohlab chiqilganlarini, shuningdek, uyg'ur xatida yozilib, ayrim o'rinlari arab xatida yozib qo'yilganlarini ham uchratamiz. Tarixda turli til namoyandalari talabini nazarda tutib, ikki tilda ikki xil yozuv bilan bitilgan yodgorliklar bor. Lekin uyg'ur xatidagi kitoblarda ikkinchi yozuv turk xatidagi matnni izohlab borish, ma'lum o'rinlarni ajratib ko'rsatishga xizmat qilgan. Yoki baxshi o'z davri udumiga ko'ra ayrim satrlarni (masalan, arabcha hadis, oyat va b.) arab xatida berishni lozim topgan. Har ikki yozuv bir-biri bilan uyg'unlashib, kitob ko'rkiga ko'rk qo'shgan. Uyg'ur xatidagi qo'lyozma kitoblar e'tiborli shaxslar tomonidan maxsus buyurtirilgan bo'lib, ular qunt bilan tayyorlangan. Kitob sahifalari miniaturalar, turli geometrik shakllar hamda boshqa xildagi naqshlar bilan bezatilgan. Uyg'ur xatidagi matn esa ana shu geometrik shakllar orasiga yoki naqshlarga moslab ko'chirilgan edi. Yozuv bilan naqshlar o'zaro uyg'unlashib, umumiy ohangdoshlik kasb etgan. Kitobat san'atining eng go'zal namunalari qatoriga Britaniya muzeyidagi Orient 8193 nomerli majmuani, «Hibat-ulhaqoyiq»ning Samarqand nusxasini, «Me'rojnomani» kabilarni kiritishimiz mumkin. Bu qo'lyozma kitoblar o'zining nafisligi, sharqonaligi, takrorlanmas bezaklari bilan ko'rgan kishini hayratga soladi. Turk yozuvidagi kitoblarda uning xatiga alohida e'tibor berilgan. Turli siyohlar ishlatilgan. Zarur o'rinlarda zarhal rangdan ham foydalanilar edi.⁴

Odatda, arab xatidagi qo'lyozmalarda asarning nomi matn orasiga kiritilgan. Bu borada turkiy xatdagi bitiklarning o'ziga xos xususiyatlari bor. Ularda dastlab asarning nomini yirik harflarda ajratib yozib, undan keyin bitik ko'chirilgan edi.

⁴ Eng eski turk adabiyoti namunalari (Tuzuvchi prof. Fitrat). — T.: 1927

XULOSA

Ko‘rinadiki, hozir shartli ravishda “uyg‘ur yozuvi” deb ataladigan umumturkiy yozuv ajdodlarimizning qadimiy bitigi sifatida madaniyatimiz tarixida katta o‘rin tutadi. Uyg‘ur xatida bitilgan yodgorliklarni o‘rganish sohasida amalga oshirilgandan ko‘ra amalga oshirilishi lozim bo‘lgan ishlar ko‘p. Bu yodgorliklarning adabiyotimiz, tilimiz, xalqimiz tarixini o‘rganishdagi ahamiyatini bir so‘z bilan aytib o‘tishning o‘zi mushkul. Ularni chuqur tadqiq etish, ajdodlarimiz yaratgan bebaho merosdan .xalqimizni bahramand etmoq lozim. Bunday xayrli ishlarning amalga oshuvi fanimizning faqat yutug‘i bo‘ladi, xolos.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. *B. Abdushukurov Qadimgi turkiy til Toshkent 2019*
2. *Eng eski turk adabiyoti namunalari (Tuzuvchi prof.Fitrat). — T.: 1927;*
3. *Mahmud Koshg‘ariy. Devonu lug‘atit turk, 1-tom, Toshkent, 1960, 50-bet*
4. *Qosimjon Sodiqov Uyg‘ur turk yozuvi. 1989.*
5. *Rahmonov N. Sodiqov Q. O‘zbek tili tarixi. T.: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati. 2009*
6. www.ziyouz.com

СӘКЕН СЕЙФУЛЛИН - ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ МЕН МӘДЕНИЕТІНДЕГІ ӨШПЕС ТҰЛҒА

Сагиндикова Захра Сайдулла қызы

Шыршық мемлекеттік педагогикалық университеті

Қазақ тілі және әдебиеті бағытының 1- курс студенті

Жандос Абдазимович Байзаков

Ғылыми жетекшісі

АННОТАЦИЯ

Қазақтың атақты ақыны, қазақ кеңес әдебиетінің негізін қалаушы, қоғам және мемлекет қайраткері, ақиық ақын, жалынды жазушы, дарынды драматург Сәкен Сейфуллиннің өмірбаяны, қиындыққа толы өмірінде басыннан өткізген шытырман шырғалаңы. Ақынның қазақ кеңес әдебиеті тарихында алған орны, қазақ халқы үшін сіңірген еңбегі, поэзиядағы алғашқы қадамдары және өлеңдері, сондай-ақ ақынның заты өлседе, аты өлмегендігі жайында көптеген қызықты мәліметтер ұсынылады.

***Кілтті сөздер:** кеңес, ақиық ақын, дарынды драматург, жалынды жазушы, шытырман, шырғалаңы, поэзия, еңбек сіңірген.*

SAKEN SEIFULLIN IS AN IMMORTAL PERSONALITY IN KAZAKH LITERATURE AND CULTURE

ABSTRACT

The biography of the famous Kazakh poet, founder of Kazakh Soviet literature, public and statesman, true poet, passionate writer, talented dramatist Saken Seifullin, the adventure he experienced in his life full of difficulties. A lot of interesting information is presented about the position of the Kazakh poet in the history of Soviet

literature, his merits for the Kazakh people, his first steps in poetry and his poems, as well as the fact that the poet's name has not died, even if his subject has died.

Key words: *Soviet, pure poet, talented dramatist, passionate writer, adventurer, shirgalany, poetry, meritorious*

Кіріспе бөлім: Қазаққа ұлттық әдебиетті сүюді, ұлттық өнерді сүюді, өз еліне қалай қызмет етуді үйреткен ақын Сәкен Сейфуллин. Ол ақын ғана емес, композитор, әнші және үлкен мемлекет қайраткері. Өте білімді, өте көрікті қазақтан шыққан ақсүйек ақындардың бірі. Ол қазақ әдебиеті дамуында үлкен роль атқарған жаңашыл ақын. Өзінің бар өнерін халық мақсатына, туған елінің жарқын болашағына арнап, жаңа заманның дауылпазы болды. Абайдан кейін қазақ поэзиясына жаңалық қосқандардың ішінде оның орны бөлек болды. Сәкен Сейфуллин кеңестік дәуірде туған қазақ әдебиетінің тұңғыш қаламгері болып, поэзия, проза, драматургия сияқты жанрларымен әдебиетіміздің басқа саласындада көрнекті қызметтер атқарады. Ол қазақ әдебиетін барлық жанр жағыннан ілгерілетіп, жаңа дәуір талаптары негізінде үлкен жаңалықтар жасады. Ақынның өмір бойы қол ұстасып өткен жан досы Сәбит Мұқановтың айтуына қарағанда, Сәкен Сейфуллин аса уәдешіл болатын, уәделі ісін бұлжытпай дер кезінде орындайтын, өтірік дегенді білмейтін, оның досыда дұшпаныда көп болды.

Негізгі бөлім: Қоғам және мемлекет қайраткері Сәкен Сейфуллин 1894 жылы 15 қазанда бұрынғы Ақмолла уезі Нілді болысының (Қазіргі Қарағанды облысы Жаңарқа ауданында) шағын шаруалы отбасында дүниеге келген. Азан шақырып қойған аты - Сәдуақас. Бірақ әке-шешесі еркелетіп «Сәкен» деп атап кеткен. Руы - Арғын тайпасының Қуандықтан тарайды. Сәкеннің әкесі Сейфолла сөзге шешен, домбырашы саятшы болған. Ал анасы Жамал баласына ертегі айтып беруден жалықпайтын. Сәкен анасын ерекше жақсы көргендіктен Жамалды ана демей «Жәмеке» деп еркелетіп атайтын. Сәкен ауыл молдасыннан сауат ашып, арабша хат танығаннан кейін орыс қазақ мектебінде

білім алады. Ол оқуды үздік бітіріп, одан кейін тағы екі жылдық мектепте оқып, ары қарай Омбыға аттанады. Сөйтіп, ол Омбы педагогикалық семинариясына түсіп, Мағжан Жұмабаевпен бірге оқиды. Сәкен Омбыда «Бірлік» қазақ жастарының тұңғыш мәден және білім беру көшбасшыларының бірі болады. 1914 жылы «Өткен күндер» атты тұңғыш өлеңдер жинағын бастырады. Ақын «Айқап» журналында өзінің алғашқы мақаласын жариялады. Сол уақыттан бастап, ол Омбы қаласының охранкасының назарына ілігеді. Сәкен 1917 жылы 9 наурызда Ақмолаға көшіп келіп, Ақпан төңкерілісі туралы «Біз асығыс жиналдык» атты өлеңін жазады. Сөйтіп, ол қыркүйек айынан бастап, Ақмоладағы жаңа орыс-қазақ мектебінде үш айлық мұғалімдерді оқыту курстарын жүргізеді. Сол жылы 27 желтоқсанда Ақмолла Кеңес үкіметі орнады. Сәкен Сейфуллин ағартушылық халық комиссары болып тағайындалады. Сонымен қатар, оны Ақмолла депутаттар кеңесіне өкілі ретінде сайланған. 1918 жылы Ақмоладағы ақтар төңкерісінен соң Сәкен тұтқындалып, Петропавл түрмесіне жіберіледі. Ол түрмеден қашып, туған еліне оралады. Екі айдан кейін, Әулие-атаға қашуға мәжбүр болады. Бірақ 1920 жылы 7 мамырда ол босатылып, Ақмоладағы Қызыл Армия қатарына оралады және революциялық комитеттің Әкімшілік бөлмесінің басшысының көмекшісі болып тағайындалады. 1923 жылы Қазақстан үкіметінің басшысы болып жүргенде қазақ тілін мемлекеттік тіл етіп жариялау, мемлекеттік іс қағаздарын қазақ тілінде жүргізу, қазақ тілінде кітаптар, газет журналдарды шығаруды ұлғайту мәселелерін көтерген. 1926 жылы Сәкен жол жүріп келе жатып, Нілді болыстық комитетінің төрағасы, қазақтың ірі ақыны Қайып Айнабековтың үйіне түсіп біраз уақыт қонақ болады. Аттанарында Қайып оған Қызылжарда оқып жатқан немере қарындасы Гүлбаһрамға сәлемдеме хат жібереді. Сәкен Гүлбаһрамды шақырып алып, сәлемдемені тапсырады және Қайыптың «Қырдың қызыл гүлдері» деген өлеңдер жинағын таза қағазға көшіріп беруін сұрайды. Кездесу сәтінде Сәкен, Гүлбаһрамға сезімін білдіреді. Қызылордаға оралған соң «Сопварттағы қарындасыма-Гүлбаһрамға» деген өлең жазады. Ол «Еңбекші Қазақ» газетінде 1926 жылы 19 қарашада жарияланып, желтоқсан

айының аяғында екуі отау құрады. Қыздары Лаура 1929 жылы туылып 1932 жылы жастай қайтыс болады. Әкесі еркелетіп Лаураны «Дәрідана» дейді екен. 1936 жылы Аян дүниеге келеді. Аяның 1 жасқа толу күніне ақын мен оның жары Гулбаһрам қатты дайындалады. Сәкен мен Гулбаһрам қуаныштан қатты толқып, қонақтарды жақсылап күтіп алу үшін базардан барып арнайы ақ дастархан сатып алады. Өкінішке орай, осы ақ дастархан қуанышқа жайылмайды. Сол күні Сәкен Сейфуллин тұтқындалады. Сәкен тұтқындалғанда, Гулбаһрам 28 жаста болады. Гулбаһрамнан барлығы бас тартып, ол өз туған-туыстарына кетуге мәжбүр болады. Төркініне бара жатқанда, жолдың қиындықтарына төзе алмаған Аян қайтыс болады. Қара жамылып, қайғыға батқан әйел өз ұлының жерлеу орнын есінде сақтап қалуға шамасы келмеді. Бейшара әйел Алжир лагерінің тұтқыныда болды. Бірақ, ол өзінің ар-намысын әр кез биік қоя білді. Гулбаһрам дүниеден өткен соң, 10 жылдан кейін ғана Аяның қабірі табылады. 1937 жылдың 24 қыркүйегіне дейін Сәкен мен Гулбаһрам тату-тәтті өмір сүрді. 1938 жылы 8 ақпанда Гулбаһрам, Сәкенмен соңғы рет түрмеде кездеседі. 1938 жылы «ұлтшыл буржуа» деген айыппен тұтқындалып, 1939 жылы 25 ақпанда атылады. Гулбаһрам Сәкенді ақтау жолында талай мекемелерге арыз берген. Бірақ, бұл арыздары Сталин қайтыс болған соң, ғана жоғары мекемелерге жетеді. Сәкен Сейфуллин, Сталин қайтыс болғаннан кейін 1958 жылы 30 наурызда ақталады.

Қорытынды бөлім: Қазақ халқымыздың ұлттық тілін дамытуға, құрметтеуге уйрете білген, өмірде де, әдебиетте де белсенді күрескер ақиық ақын бола білді. Сәкен Сейфуллин қазақ мәдениеті мен тарихында қайталанбас өзіндік орны бар азамат. Ақынның шғармалары халық тағдыры туралы болған Сәкен Сейфуллин әділдік үшін күресші ретінде танылған. Өзгеге үлгі-өнеге көрсеткен, өзінің ерлік ісімен аңызға айналған азамат ақынның қаза табуы өкінішті болғанымен оның рухани тіршілігі халықтың кең жазира жанында сақталып, жасай береді. Сәкен Сейфуллин-қазақ әдебиетіндегі, қазақ мәдениетіндегі қайталанбас тұлғалардың бірі және мәңгілік солай болып қалады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ: (REFERENCES)

1. *Қазақ әдебиет «Білік» Алматы 1999 жыл*
2. *Қазақ ССР 4 томдық қысқаша энциклопедия Алматы 1989 жыл*
3. *Т.Кәкішев «Егемен Қазақстан» 2009 жыл*

**QADIMGI TURKIY TILLAR OILASIGA MANSUB O'RXUN – ENASOY
YOZUVI YODGORLIKLARINING DUNYO TAMADDUNIDA
TUTGAN AHAMIYATI**

Muratova Nafisa Baxtiyorovna

Ilmiy rahbar

Jo'rayeva Lobar Akmalovna

CHDPU O'TA yo'nalishi 2- bosqich talabasi

ANNOTATSIYA

Turk degan nom Turk xoqonligi davrida ilgari ham turkiy tilda so'zlashadigan, irqiy va urf-odat jihatidan bir-biriga o'xshash yoki yaqin turkiy hamda turkiylashgan (masalan, qitaniylar) qavmlarning siyosiy birlashmasini bildirardi.

***Kalit so'z:** Yodgorliklar, turk xoqonligi, jujanlar, oq xunlar, sosoniylar sulolasi, urxun va enisey yozuvi, Kul tigin bitigtoshi, Bilga xoqon bitigtoshi.*

**ЗНАЧЕНИЕ ПАМЯТНИКОВ ОРХУН-ЭНАСАЙСКОЙ
ПИСЬМЕННОСТИ, ПРИНАДЛЕЖАЩИХ К ДРЕВНЕТУРЕЦКОЙ
ЯЗЫКОВОЙ СЕМЬЕ, В МИРОВОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ**

АННОТАЦИЯ

Название «тюрк» в период Тюркского ханства означало политическое объединение тюркских и тюркизированных (например, киданей) народов, говоривших на тюркском языке и сходных или близких друг другу по расовому признаку и обычаям.

***Ключевые слова:** Памятники, тюркское ханство, жуужане, белые гунны, династия Сасанидов, урхунские и енисейские надписи, эпитафия Кул-тегин, эпитафия Бильга-кагану.*

THE SIGNIFICANCE OF ORHUN-ENASAI WRITING MONUMENTS BELONGING TO THE ANCIENT TURKISH LANGUAGE FAMILY IN WORLD CIVILIZATION

ABSTRACT

The name "Turk" during the period of the Turkic khanate meant the political association of Turkic and Turkicized (for example, Khitans) peoples who spoke the Turkic language and were similar or close to each other in terms of race and customs.

Key word: *Monuments, Turkish khanate, Jujans, White Huns, Sassanid dynasty, Urhun and Enisei inscriptions, Kul tigin epitaph, Bilga khagan epitaph.*

O'rxun-Enasoy yozuvi, qadimgi turk runik yozuvi tosh, metall, yog'och va toshga o'yib bitilgan qadimgi turkiy yozuvlar. V-VIII-asr (ba'zi manbalarda VIII-X-asr)larga mansub. O'rxun-Enasoy yozma yodgorliklarining topilish tarixi, bu yodgorliklar yuzasidan XVIII-XIX asrlarda bo'lib O'rxun-Enasoy yozuvi haqida dastlab XVIII-asrning boshlarida rus olimi S. Remezov, keyinroq shved olimi F. Strahlenberg hamda nemis olimi D.G. Messerschmidtlar xabar bergan. Bu yozuv (lar)ning turkiy xalqlarga mansubligini birinchi marta fransuz olimi J.P. AbelRemyza. O'zbekistonda Fitrat, A.Qayumov, N.Rahmonov asardan namunalar va tadqiqot ishlarini chop qildirgan. O'zbek olimlari ham qator fikr-mulohazalar bildirganlar. Bitiktosh ikki qismdan: Kichik va Ulug' bitikdan (muallifi Yo'llig tigin) iborat. Vatan manfaati yo'lida xizmat qilish, mamlakatning mustahkam, osoyishta bo'lishi uchun kurash bitikoshlarda bosh maqsad ekani aytiladi. Asarda Tabg'ach, Tibet, Sug'd, Turgash, Qirg'iz kabi joy nomlari tilga olingan. Enasoy bitiklari marsiya va madhiya janrlarining qadimgi turk adabiyotidagi ildizlari haqida tasavvur beradi. Mazkur yozuv, arab yozuvi singari, o'ngdan chapga qarab yozilgan va o'qilgan. O'rxun-Enasoy yozuvi 38 belgi (harf)dan iborat bo'lib, fonetik yozuv tizimiga kiradi. Har bir tovush yoki tovushlar birikmasi maxsus harflar bilan ifodalanib, bir-biriga ulanmay, yakka-yakka yozilgan. Urxun va Yenisey daryolari

havzalaridan topilganligi sababli shu nom bilan yuritiladi. Tashqi ko'rinishidan got (qadimgi. german) yozuviga o'xshash bo'lganligi uchun runik yozuv deb ham atalgan. Biz bu o'rinda qadimgi turkiy yodgorliklarning yaratilishiga sabab bo'lgan tarixiy sharoit va madaniy muhit to'g'risida qisqacha to'xtalamiz. O'rxun-Enasoy obidalari V-VIII asrlarda qadimgi turk tilidagi va yozuvidagi tarixiy yodgorlik sifatida qadrlil. Mo'g'ulistondagi O'rxun va Janubiy Sibirdagi Enasoy daryolari sohillarida topilgani uchun ham shunday nomlangan. Mo'g'ulistondan Shimoliy dengizlargacha, Uraldan Saxalinga qadar davom etgan hududda shu yozuvdagi yodnomalar uchraydi. Shimoliy Kavkazda 15 asrda ham O'rxun yozuvidan foydalanilgan. O'zbekiston hududida (Farg'ona, Surxondaryo v.b. joylar) dan 20 dan ortiq turkiy-run yozuvi yodgorliklari topilgan.⁵

Ma'lumki, turk xoqonligi barpo bo'lmasdan oldingi Markaziy Osiyoning ijtimoiy-siyosiy tarixi jujanlar (manqurtlar) tarixi bilan ham bog'liq. Lekin ungacha ham turkiy qavmlar Markaziy Osiyoning turli hududlarida xonliklarga uyushgan, siyosiy jihatdan esa tarqoq holda yashardilar. Bu qavmlarni jujanlar temir qurollar yasashga, turmushda kerak bo'ladigan ashyolar yasashga majbur qilardilar. Jujan xonlari turkiy qavmlarni "temirchi qullarim" deb haqoratlardilar. Jujanlar asoratidan qutulish uchun 535-yili boshlaangan harakat 545-yilga kelib kuchaydi. Turkiy qavmlar g'arbiy To'ba sulolasi bilan hamkorlikda jujanlarga qarshi kurashga otlardilar. Lekin jujanlar bilan urush boshlash uchun bir bahona kerak edi. Ashin urug'ining yo'l boshchisi Bo'min jujanlar xoni Aynahayning qiziga sovchi jo'natdi. Bo'minning xatti-harakati Aynag'ayga haqorat bo'lib tuyuldi va Bo'minning elchilari orqali unga haqoratomuz javob berdi. Bo'minga aynan shu javob kerak edi. Bo'min vaqtni qo'ldan boy bermay, jangga otladi. Tez orada Bo'min Aynag'ayni tor-mor qildi. Bu voqea 551 yilda yuz bergan edi.

Bo'min jujanlar asoratidan qutulgandan keyin Bo'min Turk xoqonligiga asos soldi. Turk xoqonligi juda katta hududni – SHimoliy Mo'g'ulistondan tortib Amudaryogacha bo'lgan joylarni o'z ichiga olgan edi. SHuncha katta davlatni markazdan turib boshqarish qiyin edi. Shu boisdan Bo'min xoqon Istamini yabg'u

⁵ . Eng eski turk adabiyoti namunalari (Tuzuvchi prof.Fitrat). — T.: 1927;

unvoni bilan Turk xoqonligining g'arbiy qismini – O'rta Osiyo qismini boshqarish uchun jo'natdi. (Yabg'u so'zi harbiy unvonni bildiradi, bu unvon Kushon imperiyasidan davom etib kelgan bo'lib, turkiylar oq xunlar sulolasidan o'zlashtirganlar. Yabg'u – g'arbiy Turk xoqonligida oliy unvonning nomi bo'lib, ko'pincha yabg'u qag'an tarzida ham qo'llanadi. Bundan ma'lum bo'ladiki, yabg'u – xoqonga tengdir.) O'zi esa xoqonlikning sharqiy qismini boshqarish uchun Qoraqurum shahrida maskan topdi.

Turk degan nom Turk xoqonligi davrida ilgari ham turkiy tilda so'zlashadigan, irqiy va urf-odat jihatidan bir-biriga o'xshash yoki yaqin turkiy hamda turkylashgan (masalan, qitaniylar) qavmlarning siyosiy birlashmasini bildirardi. Turk xoqonligi davrida bu jarayon o'z rasmiy maqomiga ega bo'ldi. Shuningdek, qadimgi turk davrida turkiy qavmlar yagona nom bilan “ko'k turklar” deb yuritiladigan bo'ldi. Ko'k turk – ilohiy turk deganidir. Turkiy qavmlar yaratgan mifga ko'ra, ular osmonni – ota, erni ona deb tasavvur qilganlar. Shu bois o'zlarini ham osmon bolalari deb aytardilar va ko'k turk degan mifologik nom ularning rasmiy nomiga aylanib qoldi. Garchi turk yoki turkiy degan nom milodiy V asrlardan qo'llana boshlagan bo'lsa ham, hamma qavmlar va xalqlarning kelib chiqishi kabi, etnik jarayonning shu davrdan boshlanganini ko'rsatmaydi, balki turkiy qavmlar qadim zamonlardan beri bor va ularning qavm sifatida mavjudligini ashyoviy dalillar – arxeologik yodgorliklar tasdiqlaydi. O'rta Osiyo, Oltoy, Qozog'iston kabi tarixi qadim o'lkalardan topilgan inson.

Bo'min xoqon 552 yili olamdan o'tdi. Ota vafotidan keyin, qadimgi turk xoqonligi qonunlariga binoan, to'ng'ich o'g'il Qoraxon taxtga o'tirdi. Lekin oradan bir yo'l o'tar-o'tmas, Qoraxon ham olamdan o'tdi. Uning vafotidan keyin o'rtancha o'g'il Mug'an Turk xoqonligi taxtiga o'tirdi. 576-yili Mug'an xoqon va Istami yabg'u vafot etdilar. Ulardan keyin taxtga o'tirgan Tapar xoqon (576-581), Ishbara xoqon (581-587) lar hukmronligi paytida Turk xoqonligi bilan Eron orasida bir marta urush bo'ldi. Eron sarkardasi Bahrom chubin uch yuz ming kishilik turk qo'shinlarini – Chur bag'a xoqon qo'mondonligidagi lashkarni Hirot bilan Balx orasida tor-mor qildi. O'sha urushda Chur bag'a xoqon halok bo'ldi. Bahrom chubin Buxoro yonidagi

Paykent shahriga bostirib kelib, Chur bag'a xoqonning o'g'li Barmudo tiginni asir qilib oldi. Paykent shahrining xazinasidagi boyliklarni bir necha ming tuyaga yuklab, Eron shahanshoi Xo'rmuzd (Istami yabg'uning qizidan tug'ilgan)ga jo'natdi. Bu safargi urushda Eron g'arb tarafdin hujum qilgan Sharqiy Rum qo'shinlarini ham Kavkaz atrofida tor-mor qildi. Turk xoqonligi qo'shinlari bilan Sharqiy Rum lashkari mag'lub bo'lgan esa-da, Eron xalqaro savdo yo'liga bo'lgan hukmronlikni qaytadan qo'lga kiritolmadi.⁶

Yo'llig' tigin Bilga xoqon tilidan hikoya qilari ekan, turkiy qavmlarning ikki yuz yillik tarixini badiiy yo'sinda ifoda qiladi, turkiy qavmlarning ijtimoiy, siyosiy va ma'naviy jihatdan goh yuksalishini, goh tanazzulini dardli lavhalarda bayon qiladi. Tabg'ach (xitoy) xalqi turkiy qabilalarning hayotiga, turmushiga doim rahna solib keldi. Birinchi Turk xoqonligi davrida (551-630) mamlakatning parokanda bo'lib qolishiga sababchi, turkiy qabilalarni yo'ldan ozdirgan ham tabg'ach xalqi edi. Bilga xoqon tilidan voqealarni hikoya qilayotgan Yo'llig' tigin tabg'achlar bilan Turk xoqonligi o'rnatgan munosabatni quyidagicha ta'riflaydi: "Bu yerda o'rnashib, tabg'ach xalqi bilan murosaga keldim". Tabg'ach xalqi makkor, ayyor: "Tabg'ach xalqi so'zi shirin, ipak kiyimi nafis ekan. Shirin so'zi, ipak kiyimi bilan aldab, yiroq xalqni shu xilda yaqinlashtirar ekan. Yaxshi qo'shni bo'lgandan keyin yovuz ilmi u erda o'rganar ekan". Makkorlikning keng tarqalgan, ommalashgan usuli shu – avaliga shirin so'zlar bilan yaqinlashtiradilar, keyin qullik, xo'rlash, erkni bo'g'ish. Insoniyat bu ahvolni boshidan ko'p kechirgan.

O'rxun-Enasoy yozma yodgorliklari qadimgi turkiy adabiyotning alohida bir qatlami va yo'nalishi sifatida turkiyshunoslikda kam o'rganilgan. Bu yodgorliklarini tizimli ravishda ilk yozma adabiyotning namunasi sifatida o'rganishni boshlab bergan olim rossiyalik olim I.V.Steblevadir. Qadimgi turkiy yozma yodgorliklarni o'zbekchaga tadbiq qilish, tadqiqot ishlari olib borishda O'zbekistonda ham ma'lum ishlar amalga oshirilgan.⁷

⁶ . Abdurahmonov G', Rustamov A. Qadimgi turkiy til. – T: O'qituvchi. 1982

⁷ Rahmonov N. Sodiqov Q O'zbek tili tarixi. T.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati. 2009

Tadqiqot jarayonida ilmiy bilishning mantiqiylik, tarixiylik, izchillik va obyektivlik usullaridan keng foydalanildi. N.Rahmonov O'rxun-Enasoy yodgorliklarining turkiy eposlardan o'sib chiqqan asar ekanligini aytib, yodgorliklarni o'rganish asnosida o'zbek xalqi tarixini o'rganishni uzoq asrlardan boshlash kerakligi ta'kidlaydi. Turk xoqonligi madaniyatini o'rganib, shahzodalar Kultegin, Bilgaxoqon va maslahatchi To'nyuquqning qahramonliklari, vatanparvarligi, xalq taqdirini o'zinikidan ustun qo'yish hislatlarini bizga uzoq o'tmishdan qolgan meros ekanligiga e'tibor qaratadi. Turkiy-run yozuvida bitilgan bitiklar O'zbekiston hududidan ham anchagina topilganini, ularning ma'nolarini asarlarida ko'rsatib berdi. Umuman, olimning O'rxun-Enasoy yodgorliklari tadqiqiga bag'ishlab yozilgan asarlarini quyidagicha o'rganish mumkin: O'rxun-Enasoy yodgorliklarining badiiyati o'rganishga bag'ishlangan asarlar: "Toshga bitilgan kitoblar", "Inson ruhining sadosi", "Bitiglar olamida", "Ko'hna bitigtoshlar", "O'zbekistonning ko'hna turkiy-run yozuvlari", "O'zbek Mumtoz adabiyotining namunalari", "O'zbek adabiyotini davrlashtirish masalalari" kabi kitoblarida yodgorliklarning ma'nosi, mazmuni, adabiy tomonlari o'rganilgan. Jumladan, Boqijon To'xliyev bilan hammualiflikda yozgan "O'zbekistonning ko'hna turkiy-run yozuvlari" (2006) kitobi O'rxun-Enasoy yodgorliklarining mantiqiy davomi sifatida O'zbekistondan topilgan turkiy-run yozuvidagi topilmalar haqida ma'lumot beradi.⁸

Q.Sodiqov yodgorliklarning tilini, tarixini va falsafiy qarashlarini o'rganib, ilmiy tadqiqotlar yaratish bilan bir qatorda O'rxun-Enasoy yodgorliklarini o'zbekchaga tabdil qildi. O'zbekistondan topilgan bitiklarga asoslanib, O'zbekiston ko'hna turkiy run yozuvlarining makoni bo'lgan degan xulosaga keldi. Yodgorliklar tili, uslubiyati, dialektikasi, fonetikasi va morfologiyasini o'rgandi.

XULOSA

O'rxun-Enasoy obidalari birinchi navbatda tarixni yoritadi. Xususan, etnik tarix bilan tutashadi. Turkiy qabilalar o'rtasidagi farqlar, asosan, ularning tillari orqali aniqlanadi. Demak, qabilalar tarixini yoritishda ham yodgorliklarning ahamiyati katta. Yozuvning kelib chiqishi, alifbolarning har xilligi, boshqa yozuvlarning turkiy-

⁸ N.Rahmonov. Ko'hna bitiktoshlar. — T.: 1990:

run yozuviga ta'siri kabi masalalarga ham obidalar matnini o'rganish orqali javob topish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. *Eng eski turk adabiyoti namunalari (Tuzuvchi prof.Fitrat). — T.: 1927;*
2. *Yeniseyskaya pismennost tyurkov. -M,L.: 1952,;*
3. *Abdurahmonov G', Rustamov A. Qadimgi turkiy til. — T: O'qituvchi. 1982*
4. *I.V.Stebleva. Poeziya tyurkov U1-U111 vv. —M.:1964;*
5. *A. Qayumov. Qadimiyat obidalari. — T.: 1971.*
6. *N.Rahmonov. Ko'hna bitiktoshlar. — T.: 1990:*
7. *N.Rahmonov. Turk xoqonligi. — T.: 1993.*
8. *Rahmonov N. Sodiqov Q O'zbek tili tarixi. T.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati. 2009*

PUNKTUATSIYA VA UNING PRINSIPLARI

Xolnazarova Sitora Xolmurodovna

Termiz davlat universiteti, Magistranti

sitoraxolnazarova@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada tinish belgilarining xususiyatlari va uning ishlatilish o'rni haqida ma'lumotlar keltirigan.

Kalit so'zlar: *punktuatsiya, orfografiya, intonatsiya, punktogramma.*

ABSTRACT

This article provides information about the features of punctuation and its use.

Key words: punctuation, orthography, intonation, punctuation.

“Punktuatsiya” tilshunoslikning tinish belgilari haqidagi bo‘limi bo‘lib, unda tinish belgilari (punktogramma)ning qo‘llanish qoidalarini o‘rganiladi. Punktuatsiya tilshunoslikda nutq oqimidagi intonatsion-prosodik to‘xtamlarni, yozuvda ifodalanadigan shartli belgilar yig‘indisini (tinish belgilarini) anglatadi.

Punktuatsiya yozuv tizimining grafika va orfografiya bilan bir qatorda turadigan uchinchi komponentidir.

Tilshunoslikda punktuatsiya termini quyidagi ma’nomalarni anglatadi:

- 1) tilshunoslikning bir bo‘limi, u tinish belgilari tizimini, ularning ishlatilish qonun - qoidalarini o‘rganadi;
- 2) punktuatsiya qoidalarini yig‘indisi;
- 3) tinish belgilari.

Tinish belgilari punktogramma deb ham yuritiladi. Punktogramma muayyan yozuv tizimi (grafika)ning uzviy qismi bo‘lib, yozma nutqning ayrim yozuv belgilari

(masalan, raqamlar, harflar, diakritik va transkripsion belgilar kabi) bilan ifodalash mumkin bo'lmagan tomonlarini aniq belgilashda muhim ahamiyatga egadir.

Tinish belgilari yozma nutqni to'g'ri, ifodali, mantiqiy bayon qilishda, uni ixchamlashda, gap qismlarining o'zaro logik-grammatik munosabatlarini ko'rsatishda muhim grafik vosita sifatida ishlatiladi. Punktatsiya, bir tomondan, yozuvchiga o'z yozma nutqini aniq, to'g'ri va ifodali bayon etish imkoniyatini bersa, ikkinchi tomondan, o'quvchiga muayyan matndagi fikrni yozuvchi bayon etganidek, yozuvchining maqsadiga muvofiq tushuna olish imkoniyatini yaratadi.

Punktatsiya sintaktik fonetika, gap ohangi bilan uzviy bog'langan. Ohang (intonatsiya) ovozning rang-barang tovlanishi: tinch boshlanishi, ko'tarilishi (kulminatsiyasi), pasayishi, susayishi, tugallanishi; tempi: tez va sekinligi, osoyishtaligi; sifati: cho'ziq, qisqaligi, kuchli va kuchsizligi; davriy va davomlilik, takrorlanishi kabilarda ko'rinadi.

Ohang juda murakkab bo'lib, urg'u, pauza, melodika kabilar uning komponentlari hisoblanadi. Ohang gap mazmun-mundarijasining ajralmas qismi: usiz gap shakllanmaydi, gapning kommunikativ (aloqa-aralashuv) vazifasini ohang boshqaradi.

Mustaqil O'zbekiston- kelajagi porloq davlatdir.

Mustaqil O'zbekiston - kelajagi porloq davlatdir?

Mustaqil O'zbekiston - kelajagi porloq davlatdir!

Mustaqil O'zbekiston - kelajagi porloq davlatdir!..

Bu gaplarning birinchisida xabar ohangi, ikkinchisida so'roq, uchinchi va to'rtinchi gaplarda esa his-hayajon, sevinch, mamnunlik ma'nolari ifodalangandir. Gaplardagi tire ishorasi esa ta'kid ma'nosini kuchaytiradi. Bunday mazmuniy munosabatlar og'zaki nutqda intonatsiya yordamida ifodalanadi, yozma nutqda esa punktatsion belgilar yordamida ko'rsatiladi. Ko'rinadiki, yozma matndagi ma'noni (maqsadni) tinish belgilari vositasida aniq tasavvur qilish mumkin.

Punktatsiya bilan ohang qanchalik yaqin bo'lmasin, ular o'ziga xosligi, qimmatini jihatidan har xil baholanadi: ohang (gap ohangi) - birlamchi, material

tushuncha; punktogrammalar (tinish belgilari) - hosila; ohangning mahsuli, uni aks ettiruvchi shartli simvollardir.

Gaplar orasidagi mazmuniy munosabatlarni ifodalashda ikki nuqta, tire, vergul yoki nuqtali vergul orqali ifodalanadi. Tugallanmagan yoki izohtalab tushunchalar ko'p nuqta yoki qavslar orqali ifodalanadi.

Gapning grammatik qurilishi ham tinish belgilarining ishlatilishini belgilab beradi. Masalan, ega bilan kesim orasida tire qo'yilishi yoki qo'yilmasligi ma'lum grammatik qoidalar asosida belgilanadi.

Gap ohangi asosida tinish belgilari qo'yiladi. Undov, so'roq belgisi, ko'p nuqta va nuqta, tire tugallangan ohang bilan, vergul kichik to'xtam bilan, nuqtali vergul, ikki nuqta, tire esa izoh ohangi bilan talaffuz qilinadi.

Punktuatsiya - yozuv oynasi. Yozuv orqali ifodalangan har bir gapning mazmuni, ma'no turlari va sintaktik qismlari orasidagi turli munosabatlarni aniqlashda punktuatsiyaning o'rni muhimdir.

Punktuatsiya yozuvchi va o'quvchi(kitobxon) o'rtasidagi ijtimoiy aloqa aralashuvni ta'minlashda ham muhimdir⁹.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Nurmonov A. *Hozirgi o'zbek adabiy tili*. T. *Ilm ziyo* – 2013.
2. Jamolxonov H. *Hozirgi o'zbek adabiy tili*. T. *“Talqin”* 2005.
3. G'ulomov A. *O'zbek tili punktuatsiyasi “O'qituvchi”* T. 1992.
4. Hamrayev M.A *Ona tili*. T. 2007.

⁹ Malika Obidova *“Yosh tadqiqotchi” jurnali* (2022) impakt factor 760 - 761 b.

ZAMONAVIY O'QITUVCHINING PEDAGOGIK VA LOYIHALASH MAHORATINI RIVOJLANTIRISH – DAVR TALABI

SH.X. Samiyeva

Buxoro davlat universiteti dotsenti

Barcha kasblar ichida o'qituvchilik kasbi muhim ahamiyat kasb etadi, chunki o'qituvchi yosh qalblar kamolotining me'moridir. Bugun u yoshlarni g'oyaviy-siyosiy jihatdan chiniqtirib, tabiat, jamiyat, tafakkur taraqqiyoti qonuniyatlarini o'rgatadi, ularni mehnat faoliyatiga tayyorlab, kasb-hunar egallashlarida ko'maklashadi va jamiyat uchun muhim bo'lgan ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatni hal etadi. Ana shu ma'suliyat o'qituvchidan o'z kasbining mohir ustasi bo'lishini, talabalarga tarbiyaviy ta'sir ko'rsatib, ularning qiziqishi, qobiliyati, iste'dodi, e'tiqodi va amaliy ko'nikmalarini har tomonlama rivojlantirish yo'llarini izlab topadigan kasb egasi bo'lishini talab etadi.

Talabalarni seva olish, ularga o'z ota-onalaridek mehribonlik ko'rsata bilish mohir pedagogning muhim shaxsiy fazilatlaridan biridir. Murabbiy har doim, hamma vaqt talabalarga mehribonlik ko'rsata olishi lozim. O'z talabasi to'g'risida shoshma-shosharlik bilan xulosa chiqarmaslik, ular haqida salbiy yoki ijobiy fikrga kelmasligi lozim.

Murabbiyning talabalarga nisbatan mehribonligi, hayrixohligi, bolalarni sevishi insoniy talabchanlik asosida ko'rilmog'i lozim, insonparvarlikka asoslangan talabchanlik esa talabalarni intizomga chaqiradi. O'z hulq-atvori to'g'risida o'ylashni, o'ziga boshqalar ko'zi bilan qarashni, salbiy xususiyatlarini qayta tarbiyalashni, ijobiy fazilatlarini takomillashtirishni yo'lga qo'ygan o'qituvchigina haqiqiy hurmatga sazovor bo'ladi.

Murabbiy shaxsiy sifatining yana bir ko'rinishi uning shaxsiy namunasidir, darhaqiqat, murabbiyning shaxsiy namunasi talaba uchun hayot darsligi vazifasini o'taydi. Shaxsiy namuna o'z ishiga bo'lgan munosabatda, talabalarni tushunish,

hurmat qilish, talabning me'yorda bo'lishida namoyon bo'ladi. O'qituvchining shaxsiy namunasi har qanday pedagogik jamoadagi munosabati bilan belgilanadi. Ayrim xollarda eng yaxshi deb, yoki eng yomon deb tushunilgan talabalarimiz teskari bo'lib chiqishi mumkin. Shuning uchun o'qituvchi sinchkov, ziyrak, chidamli, sabr-toqatli, o'zini tuta biladigan, hayrixoh, muntazam o'z hissiyotini, faoliyati, hulq-atvorini nazorat qila oladigan kishi bo'lishi lozim. Shundagina ish ham, tarbiya ham unumli bo'ladi. Munosabatda g'armxo'rlik, hulq-atvorda vazminlik og'ir-bosiqlik hozirgi davr o'qituvchisining muhim shaxsiy sifatlaridan biridir.

O'qituvchining shaxsiy fazilatlarini uning kasbiy xususiyatlari to'ldirsa, u kasbiy mahorat pillapoyalari sari yana ilgari odimlaydi. Yuqorida qayd qilib o'tganimizdek o'qituvchi kasbiy mahoratini uning bilimdonligi, pedagogik-psixologik, metodik tayyorgarligi, erudutsiyasi, ijodkorligi, talaba-yoshlarni o'qitish, tarbiyalash va rivojlantirishning optimal yo'llarini izlab topishi kabi malakalar tashkil etadi.

Haqiqatdan ham hayotda turli xil murabbiylarni uchratamiz. Ba'zilar bolalarni joni dilidan ortiq sevadi, biroq bilimi sayoz, ba'zilar chuqur bilimga ega bo'lsada bolalar bilan muomala qilishni bilmaydi, ba'zilarida ikkala fazilatdan ham yetarlicha mavjud.

O'qituvchi bolalarni o'qitish va tarbiyalash jarayonida umuminsoniy va milliy urf - odat mezonlaridan saboq beradi. Talabalar muomala odobini, muloqot olib borish yo'llarini asosan o'qituvchi timsolida anglab oladilar. O'qituvchi bola uchun bir umr ideal, ibrat, namuna bo'lib oladi. Afsuski, ammo hamma o'qituvchilar ham bolalar nazarida shunday bo'lib qolmaydi. O'zining qo'pol muomalasi bilan talabani o'qishdan sovitib, dilini ranjitadigan o'qituvchilar ham uchrab turadi, albatta.

Zamonaviy, ideal o'qituvchida bizning fikrimizcha, quyidagi xislatlar mujassamlashgan bo'lishi lozim:

- umuminsoniy axloqiy qadriyatlar orasida yaxshilik qilish fazilati muhim o'rin egallaydi. Markaziy Osiyo xalqlarining qadimgi yodgorligi - "Avesto" kitobida ezgu fikr, yaxshi so'z va yaxshi ishlar insoniy fazilat sifatida ulug'lanadi. Islom

ta'limotida boshqalarga yaxshilik qilish insonning tabiiy ehtiyoji bo'lishi kerakligi tushuntiriladi.

-umuminsoniy va milliy axloqda burch tushunchasi har bir kishining o'z vazifasini to'liq bajarishi, boshqalarga to'g'ri munosabatda bo'lishini ifodalaydi. Burchda shaxsning jamiyatga bo'lgan munosabati namoyon bo'ladi. O'z burchiga sodiqlik har bir kishiga obro', shon-sharaf keltiradi. Kishining o'z burchiga sodiqligi jamiyatga, Vatanga, mehnatga, oilaga, farzandlariga bo'lgan munosabatida bilinadi. Burchga sodiqlik har bir kishining odobi, axloqini ko'rsatadi.

-shaxs axloqini tavsiflaydigan belgilardan biri mas'uliyatdir. Boshqa kishilar oldidagi o'z burchini anglash va uni kishi xulqining rag'batiga aylantirish, odam o'z faoliyatini boshqalarga ko'proq yaxshilik qilishga ongli va ixtiyoriy ravishda yo'naltirishi mas'uliyat tushunchasining mazmunini tashkil yetadi.

-kishining qadr-qimmati, avvalo, umumiy ishga qo'shayotgan hissasining salmog'i va sifati bilan belgilanadi. Kishi o'z mehnatining qadriga yetishi, u bajarayotgan ish jamiyatda ahamiyatli ekanligini tushunishi lozim. Kishining umumiy ishga qo'shayotgan hissasining salmog'i, u qaysi vazifani bajaryotganligida emas, balki o'z ishini qanchalik yaxshi, sidqidildan bajarishiga boliq. Insonning qadr-qimmati uning mansabi, kasbi-koridan ko'ra ham ko'proq o'z kasbini qanday bajarishiga, uning odobi va xul-atvoriga bog'liqdir.

-vijdon kishining o'z hatti - harakati, qilmish, yurish-turishi uchun odamlar, jamoatchilik oldidagi mas'uliyat tuyg'usidir. U diyonat, insof, halollik, sofdillik degan ma'nolarni ham bildiradi. Abdulla Avloniy: "Vijdon ruhimizga, fikrimizga ta'sir qiladurgan hissiyotdan iborat ma'naviy quvvat ga aytiladur" deb ta'rif bergan yedi . Uning fikricha vijdon kishining fe'l-atvori va harakatlarining yaxshi va yomonligini, foydali yoki zararligini ko'rsatadi.

-o'qituvchining professional axloqiy fazilatlaridan biri talabchan va adolatli bo'lishdir. Muallimning talabchanligida uning bola shaxsiga chuqur hurmati, bolaning kuchi, qobiliyati va imkoniyatlariga bo'lgan ishonchi ifodalanadi. Talabalar loqaydlikni yoqtirmaydilar, aksincha yaxshi niyat bilan oqilona qilingan talabchanlik ularning muallimga hurmatini oshiradi.

- bilimdonlik, halollik, rostgo'ylik - o'qituvchining muhim axloqiy fazilati, ma'naviy boyligi hisoblanadi. Bu fazilatlar insonning munosabatlarini go'zallashtiradi. Insonning moddiy ehtiyojlari cheklangan bo'ladi va to'la qondirilishi mumkin. Lekin ma'naviy ehtiyojlar ma'naviy boyliklar singari cheksizdir. Kishi yaratgan ma'naviy boyliklarini qanchalik ko'p o'zlashtirsa, uning shaxsi shunchalik barkamol bo'ladi.

TALABALARNING IJODKORLIK QOBILIYATI VA KASBIY MAHORATINI RIVOJLANTIRISHDA “KEYS TEXNOLOGIYA” SINING O'RNI

F.F. Narzilloyeva

Buxoro davlat universiteti erkin tadqiqotchisi

Yangi O'zbekistonda inson kapitalini mehnat bozori talablari asosida rivojlantirish, oliy ta'lim muassasalarida raqamli texnologiyalar va zamonaviy usullarni joriy etish, xalqaro standartlar asosida yuqori malakali, kreativ va tizimli fikrlaydigan, mustaqil qaror qabul qila oladigan kadrlar tayyorlash, ularning intellektual qobiliyatlarini namoyon etishi va ma'naviy barkamol shaxs sifatida shakllanishi uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish asosiy strategik vazifalar sifatida belgilangan.

O'zbekiston Respublikasining yangi tahrirdagi “Ta'lim to'g'risidagi” qonunida yoshlarga ta'lim tarbiya berish ishlarini tubdan isloh qilish masalasi qo'yilgan. Yuksak ma'naviy madaniyat, yuksak axloqiy sifatlarga ega bo'lgan barkamol shaxsni tarbiyalash muammosi siyosiy, iqtisodiy, fuqarolik va ma'naviy-madaniy sohalarda islohotlar jadallik bilan amalga oshiriladigan bugungi kunda ayniqsa, muhim ahamiyatga ega. O'zbekiston Respublikasida mustaqillik yillarida uzluksiz ta'lim tizimini takomillashtirish, jahon ta'limi standartlari darajasida shaxsga ta'lim berish va ijtimoiy samaradorlikni oshirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida belgilandi. Jamiyat ma'naviyatini yuksaltirishga bo'lgan ehtiyojni qondirish talabi ta'lim tizimini takomillashtirishni taqozo etadi.

Ilg'or ijodkor pedagoglar tomonidan an'anaviy ta'lim texnologiyasidagi kamchiliklarga javob topish, samarali uslublarini takomillashtirish, o'quvchining aqliy mehnatini amalga oshirish usullarini izlashlari natijasida o'ziga xos ta'lim usuli vositalari yaratildiki, buning oqibatida yangicha pedagogik fikrlash tarzi vujudga keldi. Ana shu izlanishlar zamirida yangi pedagogik texnologiyaga asos solgan

pedagogik texnologiyalar yaratila boshlandi, jumladan qo'llaniladigan pedagogik texnologiyalarni bir tizimga solish, unga maqsadli yo'nalish berish ta'limni amalga oshirishdagi shakl va mazmun yaxlitligini ta'minlagan holda kutilishi zarur natijani olishni belgilaydi. Ta'limga testlarning joriy etilishi, diagnoz va diagnostik tahlilning kiritilishi, monitoring nazoratining yuritilishi, bilimlarni reyting tizimida baholashga o'tish, tizimga solingan nazorat turlarida o'quvchilarning ishlashi va nihoyat noan'anaviy dars shakllarining vujudga kelishi o'quv jarayonidagi an'anaviy ta'lim o'rniga vujudga kelgan yangi pedagogik texnologiyalar bo'lib, ular yangicha fikrlash tizimidagi ta'limga o'tishni taqozo etadi.

Oliy ta'lim muassasalarini asosiy vazifasi, har bir yoshning shaxsiy imkoniyatlarini rivojlantirish, ularning tashabbuskorligi va ijodkorligini kuchaytirishdir. Bunda hamkorlik pedagogikasi- bu talaba shaxsiga yo'ldir. Ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish ta'lim jarayoniga ijodiy yondashuv asosida amalga oshadi. Ijodiy yondashuv esa shaxsga yo'naltirilgan ta'lim texnologiyalarini to'la amalga oshirishga imkoniyat yaratadi. Shunday shaxsga yo'naltirilgan ta'lim texnologiyalaridan biri – hamkorlikda o'qitish texnologiyasidir. Bunda ayniqsa, guruhlarda o'qitish, muammoli o'qitish, modulli o'qitish, individual ta'lim asosida o'qitish kabilar yuqori samara beradi.

Zamonaviy texnologiyalardan biri bo'lgan "Case-study" texnologiyasining asosiy maqsadi – turli vaziyatli, shu jumladan, pedagogik vaziyatli masalalarni hal qilish mobaynida o'quvchilarning konseptual sxema va modellaridan amaliy foydalanish malakalarini, shuningdek, muammolarni guruhiy tahlil qilish va qaror qabul qilish ko'nikmalarini ishlab chiqarish orqali bilimlarini mustahkamlashdan iboratdir.

Bugungi kunda o'quv jarayonining o'ziga xos jihati bilim, ko'nikma va malakalarini shaxsda shakllantirishni talab qiladi, buning uchun esa iroda, diqqat, kuzatuvchanlik, fikr yuritish, xayolparastlik kabi shaxsiy sifatlarning tarbiyalanganligi zarur. Ta'limning amalga oshirish jarayoniga yangi pedagogik texnologiyalarni kiritish quyidagilarga asoslanadi:

- ta'lim jarayonida ishtirok etuvchi o'quvchi shaxsi ustivorligini ta'minlash;

- ta'lim maqsadining natijaga erishuvini (kafolatlanganligini) amalga oshirish;
- ta'lim jarayoni boshqariluvchi jarayon ekanligidan kelib chiqqan holda uning maqsadli boshqariluviga erishish;
- ta'lim mazmunini ta'minlovchi vosita, usul shakllari texnologiyasini yagona bir tizimga keltirish.

Keyslar metodi (Case method) yoki keys-stadi (case-study), aniq vaziyatlar analizi (tahlili) metodi bo'lib, real ijtimoiy, iqtisodiy, biznes vaziyatlar ta'rifidan foydalanuvchi ta'lim texnikasi hisoblanadi. Ta'lim oluvchilardan berilgan vaziyatni tahlil qilish, muammolar mohiyatini anglash, ushbu muammolarning muqobil yechimlarini izlash va ular orasidan eng afzalini tanlash talab etiladi. Keyslar real dalilli materiallarga yoki real vaziyatga maksimal ravishda yaqinlashtirilgan ma'lumotlarga asoslanadi.

Yuqorida bildirilgan fikrlar asosida bo'lajak o'qituvchilarni ijodkorlik faoliyatiga tayyorlashda "Keys-stadi" texnologiyasini qo'llashni quyidagi yo'nalishlarda amalga oshirish mumkin:

-talabalar e'tiborini masalani hal qilishda qo'llanilgan usulning universalligi, keng qamrovligiga qaratish;

-talabalar ijodiy takomillashuvni darsning maqsadi sifatida emas, balki darsda qo'yilgan vazifani yanada samarali hal qilishga qaratilgan yangi yo'l, imkoniyat sifatida qaralishi;

-talabalar o'zlari mustaqil xulosa chiqarib topadigan yangi g'oyalar ijodkorlik darslarining asosiy mahsuli sifatida qaralishi.

Bo'lajak o'qituvchilarning ijodkorlik faoliyatini rivojlantirish omillari har bir mavzu, har bir darsda o'quv faoliyatining asosi bo'lishi lozim, ijodkorlik faoliyati o'qituvchi va talaba faoliyatining barcha qirralarini qamrab olar ekan, uni samarali tashkil qilish butun ta'lim jarayonining sifatini ta'minlashga xizmat qiladi

ABDULLA QODIRIY ASARLARI TILI

Sulaymonova Jumagul Muzafar qizi

Toshkent viloyati Chirchiq davlat pedagogika universiteti

Gumanitar fanlar fakulteti

O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi 2-bosqich talabasi

Muratova Nafisa Baxtiyarovna

Ilmiy rahbar: O'zbek tilshunosligi kafedrasida o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola XX asrning adabiy porloq yulduzi, o'zbek romanchiligining asoschisi, yozuvchi Abdulla Qodiriy asarlari tilining hozirgi o'zbek adabiy tiliga solishtirma tahlili to'g'risida. Maqolada Abdulla Qodiriyning eski o'zbek adabiy tilidan va XX asrga oid so'zlardan qanday foydalangani haqida ham bilib olasiz.

Tayanch so'zlar: sarboz, personaj, kelishik qo'shimchalari, hozirgi o'zbek adabiy tili, eski o'zbek adabiy tili, ruscha-yevropacha so'zlar.

Yangi o'zbek adabiyotining ulkan namoyondasi, o'zbek romanchiligining asoschisi, o'z asarlari bilan nafaqat o'zbek xalqining, balki O'rta Osiyoning sevimli yozuvchisiga aylangan Abdulla Qodiriy 1894-yil 10-aprel kuni Toshkent shahrida tavallud topgan. Otasi Qodirbobo sarboz bo'lgan va rus bosqini davrida Toshkent mudofaasida ishtirok etgan. Otasining saroyda xizmat qilgani va ko'p voqealarni boshidan kechirgani sababli Abdulla Qodiriyning deyarli barcha asarlarida saroy hayoti va rus bosqini davri voqealari jonlantiriladi.

Abdulla Qodiriy asarlarida eski o'zbek adabiy tilining ta'siri bo'lsa-da, asarlarini xalq uchun tushunarli tilda yozishga harakat qilgan va bu haqda shunday fikr bildirgan: "Yozuvchining o'zigina tushunib, boshqalarning tushunmasligi katta ayb. Asl yozuvchilik aytmog'chi bo'lgan fikrni hammaga barobar anglata bilishda, oraga

anglashilmovchilik solmaslikdadir." U.Tursunov va B.O'rinboyev ta'biri bilan aytganda, "jonli xalq tilining imkoniyatlaridan dadil va samarali foydalanib, to'laqonli nasriy asarlar yaratishda boshqa yozuvchilardan ilgarilab ketdi." [U.Tursunov, B.O'rinboyev, A.Aliyev. - 2-qayta ishlangan va to'ldirilgan nashri. - T.: O'qituvchi, 1995. 227-bet]

Abdulla Qodiriy har bir asarida personajlarning tiliga alohida e'tibor qaratgan, xalq so'zlashuv tilini asarlarida qayta ishlab, tilning yanada boyishiga o'z hissasini qo'shgan. Kelishik qo'shimchalaridan, jumladan, "Baxtsiz kuyov" dramasida jo'nalish va chiqish kelishilarining qo'shimchalaridan faol foydalangan.

(Solih) - Qani, amaki, ko'rpachag'a o'lturing! (qo'li bilan ishorat qilur).

(Abdurahim) - Xo'b, xo'b, choying ham bor ekanmi? O'zing ham o'ltur (o'ltururlar), omin, Alloh ishingg'a rivoj bersun, Allohu akbar (fotiha o'qurlar).

(Solih) - Xush kelubsiz, amaki nechuk xudo yarlaqadi, kelin oyim, ukalarim, eson-omon yurubdilarmi? Qani, nong'a marhamat qiling (choy quyar)...

(Abdurahim) - Solih, bolam, aytaber, o'ylamaki amakim mendan pul so'rab olur deb, oqchang o'zingg'a buyursun, qo'rqma!

(Solih) - (Yerga qarab, ozroq o'ylab) Uch yuz so'mg'a yaqin oqcha yig'dim...

(Ellikboshi) - ... besh olti kundin so'ng sanduqda yotadur, ... tiying'a arzimaydurg'an narsalarga kuyov bechoradin ko'p oqcha olub ko'chadagilarg'a osh, non berub isrof qilsangiz, yana keragi yo'q.

Yuqorida ta'kidlanganidek, bu asarda Navoiy va Bobur tiling ta'siri bor. Qodiriy asarlarida qo'llangan kelishiklar eski o'zbek adabiy tili asoschisi Alisher Navoiy va shu tilda ijod qilgan Bobur asarlarida ham xuddi shu yo'sinda qo'llangan:

Kecha kelgumdur debon ul sarvi gulro' kelmadi,
Ko'zlarimg'a kecha tong otquncha uyqu kelmadi. (Navoiy)

Seni ko'rmaslik ko'ngulga g'am edi, jonimg'a xam,
G'ayrning ko'rmakligi bo'ldi alam uzra alam.
Yo sening ko'rmakligingdin g'ayr bo'lsa erdi daf',
Yo seni ko'rmaydururmen, g'ayrni ham ko'rmasmen. (Bobur)

Eski o'zbek adabiy tilida jo'nalish kelishigi va chiqish kelishigi -g'a, -din shaklida ishlatilgan. Hozirgi o'zbek adabiy tilida esa bu qo'shimchalar -ga, -ka, -qa, -dan ko'rinishida qo'llaniladi.

Qodiriy asarida uchraydigan, ruscha-yevropacha tildan kirib kelgan so'zlar ham o'zbek tilida o'zlashib, hozirgi kunda ham iste'molda ko'p qo'llaniladi. Chunonchi, politsa, pulemit, traktor, kolxoz, gektar, kolaska (коляска), stol, komissiya, doktor (врач), elektr, budjat (бюджет), partiya, pasport [U.Tursunov, B.O'rinboyev, A.Aliyev. - 2-qayta ishlangan va to'ldirilgan nashri. - T.: O'qituvchi, 1995. 231-bet] so'zlari hozirgi kunda ham so'zlashuv va rasmiy uslublarda keng qo'llaniladi. Yana shunisi o'ziga xoski, Qodiriyning "Tinch ish" hikoyasida ko'pgina davlat nomlari talaffuzi bo'yicha aynan yozilgan: "Bu zot diniy bir olim bo'luv ustig'a siyosatdan ham xabarsiz emas edi. Amrika, Girmoniya, Ongliya, Yapo'niya, Faransiya, Rusiya, shuning kabi har davlatlarni yodlab bilar edi."

Abdulla Qodiriy o'z asarlari orqali xalqimizning hayotida ro'y bergan voqealarni sodda tilda aks ettira olgan, shu bilan birga eski o'zbek adabiy tili va XX asr o'zbek tili hamda rus-yevropacha so'z unsurlaridan mahorat bilan foydalangan mohir yozuvchi hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. U.Tursunov, B.O'rinboyev, A.Aliyev "O'zbek adabiy tili tarixi" darslik. Toshkent: "O'qituvchi", 1995.
2. uz.m.wikipedia.org sayti.
3. www.ziyouz.com internet kutubxonasi
4. Abdulla Qodiriy "Baxtsiz kuyov" dramasi.
5. Abdulla Qodiriy "Tinch ish" hikoyasi.
6. R.Sayfullayeva, B.Mengliyev, G.Boqiyeva, M.Qurbonova, Z.Yunusova, M.abuzalova "Hozirgi o'zbek adabiy tili" darslik. Toshkent: "Fan va texnologiya", 2010.

ВЛИЯНИЕ БИОАКТИВНЫХ ВЕЩЕСТВ НА ПЕРЕКИСНОЕ ОКИСЛЕНИЕ ЛИПИДОВ МИТОХОНДРИЙ ПЕЧЕНИ ПРИ ОКИСЛИТЕЛЬНОМ СТРЕССЕ С ПОМОЩЬЮ Fe^{2+} /ЦИТРАТА

Эрназаров Зафар Мамурович

Институт биофизики и биохимии НУУз, г.Ташкент

Джумаева Малика Содик кизи

Национальный университет Узбекистана имени М.Улугбека, Ташкент

E-mail: zafarbek1985@gmail.com

Большое количество доказательств показывает, что окислительный стресс приводит к перекисному окислению липидов (ПОЛ) и развитию многих патологических состояний, таких как воспаление, атеросклероз, нейродегенеративные заболевания и рак. Такие метаболические расстройства связаны не только с перепроизводством свободных радикалов, но и с несвободными радикалами, такими как перекись водорода. В таких случаях продуктами его действия являются молекулы, обогащенные одним или несколькими атомами кислорода, которые обычно принимают за маркеры оксидативного стресса [Sherratt H.S. 1991]. Флавоноиды могут останавливать синтез свободных радикалов, ингибировать ферменты или хелатировать ионы металлов, ответственных за образование свободных радикалов, очищать клетку от АФК и улучшать антиоксидантную защиту [Westermann, 2012]. Одно из таких соединений, флавоноид дигидрокверцетин, отличается от других полифенольных соединений своей высокой активностью. В доклинических и клинических испытаниях было показано, что флавоноид дигидрокверцетин обладает мощными природными антиоксидантными свойствами.

Методы исследования. В опытах использовали лабораторных крыс-самцов массой 180-200 г. Подопытные животные были разделены на VII группы. Крысам группы окислительного стресса проводили фармакотерапию

биологически активными веществами в течение 7 дней [Mishra & Chan, 2014]. В проведенных экспериментах митохондриальную мембрану активировали Fe^{2+} /цитратом для индукции процесса ПОЛ. Митохондрии выделяли из печени крыс методом дифференциального центрифугирования.

Полученные результаты. По результатам исследования процесс ПОЛ, индуцированный Fe^{2+} /цитратом в контрольной группе I, был принят за 100%. В условиях окислительного стресса, индуцированного $PbCl_2$ у крыс (группа II), установлено, что процесс ПОЛ мембраны митохондрий печени крыс увеличился на 44,6% по сравнению с контрольной группой. Следовательно, в результате введения крысам $PbCl_2$ в митохондриях их печени усиливается процесс ПОЛ и его продукты. Флавоноиды растительного происхождения, изохинолиновые алкалоиды, могут оказывать ингибирующее действие на ПОЛ митохондриальной мембраны. Для определения этого крысам III группы вводили дигидрокверцетин флавоноид, IV группу изохинолиновый алкалоид Ф-18, V группу конъюгат ДКВ-11, VI группу изохинолиновый алкалоид Ф-19 и VII группу изохинолиновый алкалоид Ф-7 в количестве 20 мг/сут. кг в течение 7 дней. В результате фармакотерапии дигидрокверцетином, конъюгатом ДКВ-11 и изохинолиновыми алкалоидами лабораторным животным III, IV, V, VI и VII групп с окислительным стрессом процесс ПОЛ в мембранах митохондрий печени сравнивали с показателями группы у животных с оксидативным стрессом (II группа оксидативного стресса), соответственно в III группе 15,7%, IV группе 11,8%, V группе 24,8%, VI группе 7,1% и VII группе 9,9% выявлено угнетение.

Полученные результаты показали, что комбинация дигидрокверцетина, изохинолиновых алкалоидов и ДКВ-11 оказывала ингибирующее действие на скорость ПОЛ митохондриальной мембраны печени в условиях окислительного стресса. Из них конъюгат ДКВ-11 проявлял более активное ингибирующее действие на дигидрокверцетиновые и изохинолиновые алкалоиды.

СПИСОК ИСПОЛЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Sherratt H.S. *Mitochondria: structure and function* // *Rev. Neurol.* – 1991. – V.147 – P. 417–430.
2. Westermann, B. *Bioenergetic role of mitochondrial fusion and fission* // *Biochimica et Biophysica Acta* – 2012. – P.1833–1838.
3. Mishra, P. & Chan, D. C. *Mitochondrial dynamics and inheritance during cell division, development and disease* // *Nature Reviews. Molecular Cell Biology.* -2014. – V.15 – P. 634–646.

QADIMGI TURKIY YOZUVLAR TARIXI

Zayniddinova Sevinch Sirojiddin qizi

CHDPU talabasi

Muratova Nafisa

Ilmiy rahbar: Tilshunoslik kafedrası o'qituvchisi

mirkomilzayniddinov989@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada qadimgi turkiy tilning kelib chiqishi, uning tarixi, O'rta Osiyo hududida mavjud bo'lgan qadimgi tillar va albatta ular qo'llagan yozuv turlari haqida izlanish olib borilgan.

***Kalit so'zlar:** qadimgi turkiy til, grafika, rasmlı yozuv, O'rxun-Enasoy yozuvi, Uyg'ur yozuvi, so'g'd yozuvi, Moniy yozuvi.*

ИСТОРИЯ ДРЕВНЕТУРЕЦКИХ НАДПИСЕЙ

АННОТАЦИЯ

В данной статье проведены исследования о происхождении древнетюркского языка, его истории, древнем тиллате, существовавшем в районе Среднего Осу́ю и, конечно же, о типах письменности, которыми они пользовались.

***Ключевые слова:** древнетюркский язык, графика, изобразительное письмо, орхунско-энасайское письмо, уйгурское письмо, согдийское письмо, письмо мони.*

ANNOTATION

In this article, research was conducted on the origin of the ancient Turkic language, its history, the ancient languages that existed in the Middle Osuyo region and, of course, the types of writing they used.

Key words: *ancient Turkic language, graphics, pictorial script, Orhun-Enasai script, Uyghur script, Sogdian script, Moni script.*

Ona tilimizga ajdodlardan avlodlarga o'tib kelayotgan bebaho meros sifatida e'tibor qaratish, uni asrab-avaylash, boyitish, nufuzini oshirish barchamizning asosiy vazifalarimizdan sanaladi. Shu ma'noda, aytish mumkinki, O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidentining 2016-yil 13-mayda imzolangan "Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universitetini tashkil etish to'g'risida"gi Farmonida hozirgi globallashuv davrida o'zbek tilining o'ziga xos xususiyatlari, tarixiy taraqqiyoti, bugungi holati va istiqboli bilan bog'liq masalalarni chuqur o'rganish borasidagi qator muhim vazifalar belgilab berildi. Farmonda qayd etilganidek, "O'zbek tilining har tomonlama taraqqiy topishi va adabiy til sifatida maydonga chiqishida qadimgi turkiy til katta hissa qo'shganini alohida ta'kidlash tabiiydir".¹⁰ Qadimda yozuvlar hamda ular bilan bog'liq fanlar qanday yuzaga kelganligi haqida to'xtalib o'tamiz. Ma'lumki, grafika tilshunoslikning bo'limi bo'lib, unda ma'lum bir tilning yozuv sistemasi o'rganiladi. Yozuvning dastlabki bosqichi sifatida rasmi yozuv e'tirof etiladi. Rasmi yozuvga ibtidoiy san'at asos bo'lgan. Yozuvning bu turi faqat olamni anglash ifodasi sifatida emas, balki insoniyatning badiiy ehtiyojini qondirish yoki sehr-jodu maqsadlarda qo'llangan. Yozuvning bu turi qachon paydo bo'lgani to'g'risida aniq dalillar yo'q bo'lsa-da, arxeologlar "ibtidoiy san'atning ilk izlari sifatida so'nggi tosh davriga mansub"ligini aytadilar. Neolit davrida esa ma'lum darajada ishlangan alifbo paydo bo'ldi. Qadimgi turkiy til davri barcha turkiy urug' va qabilalarning umumiy tili sifatida V-X asrlarni o'z ichiga oladi. Qadimgi turkiy til kelib chiqishi va rivojlanishi jihatidan oltoy va xun tili davrlari bilan uzviy bog'langan. Bu davr tili haqida B.Vladimirsov quyidagi fikrlarni bayon qiladi: "...mo'g'ul tili turk va tungus tillari bilan birga o'zlarining bir umumiy ajdodiga ega bo'lganki, uni shartli ravishda oltoy tili deb atash mumkin. Bu davr turkiy tillar taraqqiyotining birinchi, eng qadimgi bosqichi bo'lib, fanda u oltoy

¹⁰ 1 "Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетини ташкил этиш тўғрисида"ги Фармон. 2016 йил 13 май. – Б. 1.

til birligi nomi bilan yuritiladi. Bu davrda hali turkiy tillar mo'g'ul tillaridan mo'g'ul tillari esa, o'z navbatida, tungus-manchjur tillaridan ajralib chiqmagan edi, ular bir til birligi sifatida qo'llanar edi. Shunday qilib, qandaydir eng qadimgi tilning bo'lganligi taxmin qilinadi. Bu tilga xos umumiy leksik, fonetik va grammatik belgi-xususiyatlar esa hozirgi mo'g'ul, turkiy va tungus-manchjur tillarida saqlanib qolgan"¹¹ Yozma manbalarda, turkiy adabiy til turlicha atalgan. Mahmud Koshg'ariy "Devonu lug'atit turk"da o'z davri yetakchi dialektlarini (sharqiy dialektlarni) birlashtirib turk tili, qolganlarini esa o'z nomlari (o'g'uzcha, qipchoqcha) va b. bilan ataydi. Yozuv qanday paydo bo'lgan, degan savolga olimlar turlicha javob beradilar. Turkiy tillarning eng qadimgi davrlardagi taraqqiyotining ikkinchi bosqichi xun davri hisoblanadi (eramizgacha III asrdan eramizning IV asrigacha). Bu davrda Markaziy Osiyodan Sharqiy Yevropagacha bo'lgan katta hududda qudratli Xun imperiyasi tuziladi. Bu imperiya juda ko'p turk-mo'g'ul, tungus-manchjur va boshqa qabilalarni birlashtiradi. Eramizning I asri oxirlarida o'zaro ichki urushlar natijasida Xun davlati ikki qismga – G'arbiy xun va Sharqiy xun davlatlariga bo'lindi. Keyinchalik bular asosida g'arb va sharqda turklar boshchiligida bir qancha qabila ittifoqlari mustahkamlanishi ko'p jihatdan turkiy qabilalar va tillarning rivojlanishiga katta ta'sir qildi, ular umumiy belgilarini saqlagan holda, asta-sekin o'zlariga xos xususiyatlarni ham hosil qila boshlaydilar, natijada bu barcha turkiy tillarning ikki guruh – sharqiy va g'arbiy turkiy tillarga bo'linishiga olib keldi.

O'rxun-Enasoy: Bu yozuv yozma yodgorliklari turkiy tillarning qadimiy xususiyatlarini mukammal aks ettira olmasa-da, turkiy tillarning tarixiy taraqqiyot bosqichiga oid muhim manba sifatida ahamiyatlidir. O'rxun-Yenisey yodgorliklari, asosan, toshlarga o'yib bitilgan yozuvlardan, idish, tangalar kabi buyumlarda va qog'ozlarga yozilgan bitiklardan iborat bo'lib, bir qancha vaqtlar olimlar uchun o'qilishi jumboq bo'lib qoladi. Shunga ko'ra u qadimgi skandinav-german tillariga oid run, runiy (runa-sirli, yashirin demakdir) yozuvi nomi bilan ham yuritiladi. Sibirda surgunda bo'lgan shved ofitseri F.Stralenberg 1730-yilda hali tarixda noma'lum bo'lgan va hech kimsaga tushunarli bo'lmagan bu yozuvni yuqoridagidek

¹¹ Владимирцов Б. Работы по монгольскому языкознанию. — М.: Восточная литература, 2005. —С 237.

nomlagan edi. Sug'd xatining takomillashgan shakli mazkur alifboning shakllanuvda asos bo'lib xizmat qilgan; unga ayrim o'zgartishlar kiritish, yangi belgilar orttirish yo'li bilan yozuv turkiy tilga moslashtirilgan. Bu madaniy jarayon ko'k turk xoqonliklari davrida, taxminan, VI yuz yilliklarda yuz bergan.

Uyg'ur yozuvi: Hozir "uyg'ur yozuvi" nomi bilan atalayotgan qadimgi turkiy alifbo o'tmish manbalarida bir qancha nom bilan yuritilgan. Mahmud Koshg'ariy "Devonu lug'otit turk" asarida uni "turkcha yozuv" deb tilga oladi. Alisher Navoiy maktublarining birida uni "turkcha xat" deb atagan. Manbalarda mazkur yozuv "uyg'ur xati", "mo'g'ul xati" deb ham yuritilgan. Chunonchi, XIII asrda yashab, ijod etgan shoirlardan Puri Bahoi Jomiy she'rlaridan birida uni "uyg'ur xati" (xatt-i uyg'uri), Ibn Arabshoh "Ajoibu-l-makdur fi-navoibi Taymur" otli asarida "uyg'ur xati", "Fokixatu-l-xulafa" asarida esa "mug'ul xati" degan. Ushbu yozuv "Hibatu-lhaqoyiq"ning 1480-yili Istanbulda Abdurazzoq baxshi ko'chirgan nusxasida "mo'g'ul xati" deb atalgan.¹²

Moniy yozuvi: Ushbu alifbo moniychi turklar orasida amal qilgan. Milodiy 247-yili Eronda Moniy boshchiligida yangi diniy oqimga asos solindi va o'sha kezlardan boshlab Shom (Suriya)ning Palmira shahrida qo'llanilgan yozuv shakli asosida tuzilgan moniy yozuvi ham amal qila boshladi. Keyinchalik ushbu yozuv moniy dini bilan birga O'rta va Markaziy Osiyoga ham kirib keldi. Eramizning VIII asrida moniylik uyg'ur xoqonligining davlat dini sifatida amal qilgan chog'larda bu yozuv ham turklar orasida keng yoyildi. Moniy mazmunli turkiy yodgorliklar bizgacha ikki - moniy va uyg'ur yozuvlarida yetib kelgan.

Sug'd yozuvi: U miloddan avvalgi III asrlarda oromiy xati negizida shakllangan bo'lib, milodning XI asriga qadar sug'dlarning milliy yozuvi sifatida amal qilgan. Uzoq tarixiy birodarlik, qo'shnichilik va birga yashash ta'sirida ushbu yozuv turkiy xalqlar uchun ham xizmat qila boshlagan. Turkiy xalqlar orasida keng qo'llangan uyg'ur yozuvi ham ana shu xat negizida shakllandi. Braxma yozuvi: U bo'g'in yozuvi bo'lib, qadimgi sanskritcha alifbo negizida shakllangan. Turon zaminiga buddizm ta'sirida kirib kelgan.

¹² Qosimjon Sodiqov Uyg'ur turk yozuvi. 1989.

XULOSA

Qadimgi turkiy til o'zbek va boshqa turkiy tillarning shakllanishiga asos bo'lgan. Ammo qadimgi turkiy tilning o'zi ham ma'lum taraqqiyot bosqichlarini boshidan kechirgan, shakllangan, ma'lum bir qolipga tushgan. Ma'lumki, qadimgi turkiy til davri turkiy xalqlar tili, tarixiylikning ildizlarini bilishda muhim ahamiyat kasb etadi. Buning natijasida hozirgi adabiy tilning qonuniyatlarini teranroq anglash imkoni yuzaga chiqdi. Yaqin o'tmishga nazar tashlaydigan bo'lsak, sho'rolar davrida tilimizga quyi darajadagi til sifatida qaraldi. Bugun mustaqillik yillarida o'zbek tili qaddini tiklayotgan, butun bir millatning milliy tili sifatida bo'y ko'rsatayotgan bir davrda qayd etilgan farmonning qabul qilinishi uning qo'llanish doirasini kengaytirish, tarixiy ildizlarini chuqur o'rganish O'zbek tilining bugungi milliy til darajasiga ko'tarilishida XX asr boshlarida yashagan ziyolilarning o'rni katta. Biz yuqorida eslab o'tgan farmonda ham o'z hayotini xalqimizning ma'naviy kamolotiga, ona tilining ravnaq topishiga bag'ishlagan Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Abdurauf Fitrat, Abdulhamid Cho'lpon, Abdulla Qodiriy kabi ma'rifatparvarlarimizning xizmatlari alohida tilga olinadi. Ular sho'rolar siyosati avjiga chiqqan paytda o'zbek tilining so'z yasash imkoniyatlaridan foydalangan holda xalqda milliy g'urur, ona tiliga hurmat tuyg'usini shakllantiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. *“Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети таъкил этиш тўғрисида”ги Фармон. 2016 йил 13 май.*
2. *Mahmud Koshg'ariy. Devonu lug'atit turk, 1-tom, Toshkent, 1960.*
3. *Владимирцов Б. Работы по монгольскому языкознанию. — М.: Восточная литература, 2005.*
4. *Бартольд В.В. Сочинения. Том 5. - Москва: Наука, 1968.*
5. *Qosimjon Sodiqov Uyg'ur turk yozuvi. 1989.*
6. *B.Abdushukurov QADIMGI TURKIY TIL. Toshkent-2019.*
7. www.ziyouz.com

MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTLARNING TAYYORLOV GURUHLARINI SAVODXONLIKKA TAYYORLASH

Xolxo'jayeva Go'zal

Samarqand davlat universiteti

305-guruh talabasi

ANNOTASIYA

Maktabgacha tashkilotlarning guruhlarining savodxonlikka tayyorlash ularning nutqini rivojlantirish, tovush talafuzida uchraydigan ba'zi xatolarni aniqlash hamda bartaraf etish.

Kalit so'zlar: *Dislaliya, Alaliya, Disfoniya, So'zlarning qurilishi.*

Maktabgacha yoshdagi (bolalar) asosan 6-7 yoshli bolalar maktabga tayyorgarligining asosiy belgilaridan biri nutqini rivojlanganligidir. Bolalar bog'chasida har bir guruhda nutq o'stirish bo'yicha egallashi lozim bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalarining m'eyori ko'rsatilgan. O'z vaqtida muntazam kundalik faoliyatda, mashg'ulotlar jarayonida dasturda ko'rsatilgan vazifalar amalga oshirilsagina kutilgan natijaga erishiladi.

Bola 1- sinfga nutqi jihatidan benuqson holatda kelsa barcha fanlardan o'zlashtirishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. "Uchinchi ming yillikning bolasi" tayanch dasturi og'zaki nutqining, yani lug'at boyligining oshib borishini, nutqning Grammatik jihatdan to'g'ri tuzilishini tovush talaffuzini har tomonlama rivojlantirishni nazarda tutadi. Nutq qobiliyati ma'lumki kishilarning tug'ma qobiliyati emas. Nutq bolalarda asta – sekin rivojlanadi.(3)

Ba'zan bir xil yoshdagi bolalar nutqi kuzatilganda ular darajasining har xilligini ko'rish mumkin. Demak bola nutqining rivojlanishi tevarak – atrofdagilarning (ota – onalarning, tarbiyachilarning) qanchalik e'tibor berishiga bog'liqdir.

Bolaning ilk yoshlik davridan boshlab oila a'zolari, bog'chada tarbiyachilar har bir narsaning nomini to'g'ri aytib, chuchuk tilda gapirmasdan murojaat qilish kerak.

3-4 yoshli bolalar nutqida hamma tovushlar mavjud bo'lib, bu tovushlar ustida ishlash zarur. Chunki mazkur davr tovushlarni o'zlashtirish davri hisoblanadi. To katta guruhgacha hamma tovushlar ustida ishlanadi. Maktabda tayyorlov guruhda esa aralashib ketadigan tovushlarni ajratishga o'rgatiladi.

Tovush talaffuzini tarbiyalash bo'yicha ishni boshlashdan oldin tarbiyachi o'z guruhidagi har bir bolaning nutqi bilan tanishib chiqishi kerak. Nutqni tekshirish yilda ikki marta kuzda va bahorda olib boriladi. Kuzda ishlarini to'g'ri rejalashtirish, bahorda-qilingan ishlarga yakun yasash maqsadida tekshirishda tarbiyachi

- a) tovush talaffuzi holatiga
- b) lug'atiga
- c) ma'noli nutqiga e'tibor qaratadi.

Bola nutqidagi buzilishlar qayd qilinadi. Agar juda qo'pol buzilishlar bo'lsa, bolaning sog'ligi bilan tanishib chiqishga to'g'ri keladi. Ko'pincha bolaning 3 yoshlik davrida turli yuqumli kasalliklar bilan og'rishi, uning o'sishni to'xtatib qo'yadi. Bu o'z navbatida nutqining rivojlanishiga ham salbiy ta'sir ko'rsatadi. Bunday bolalar bilan alohida ko'proq ishlashni rejalashtirishga to'g'ri keladi.

Bolalar nutqini tekshirishda al'bomlar maqsadga muvofiq emas. Chunki al'bomning bir betiga bir qancha rasm yopishtiriladi. Bolalarga ko'rsatilganda ularning diqqati bir rasmdan ikkinchi rasimga ko'chadi. Shuning uchun bir tovush uchun mo'ljallangan buyumni rasmlardan foydalanish kerak. Bunda shunday rasmlarni tanlash kerakki bu rasmlarning nomlarida quyidagi tovushlar ishtirok qilsin. s, z, sh, ch, l, r, v, b, g, x, h, va boshqalar.

3. *“Maktabgacha yoshdagi bolalarni to‘g‘ri talaffuzga o‘rgatish” Q. Shadiyeva. Toshkent. O‘qituvchi 1995.(45-49)*

Har bir tovush so‘z boshida, o‘rtasida, oxirida keladigan bo‘lsin. Rasmlar rangli, bolalar diqqatini o‘ziga tortuvchi, mazmuni jihatidan bolalar yoshiga mos bo‘lishi kerak. Buyumli rasmlar 10x10 hajmdan kichik bo‘lmasligi kerak.

Bolaning tovush talaffuzini tekshirish vaqtida buyumli rasmlar nomini aytirishda lug‘at tarkibi, grammatik qurilishi ham kuzatiladi. Gapda so‘zlar o‘rnini almashtirmayotganligi, bo‘g‘inlar tashlab ketirmayotganligi aniqlandi. Tarbiyachi so‘zlardan gaplar tuzishga, gaplarda bog‘lovchilarni ishlatishga, kelishik qo‘shimchalaridan to‘g‘ri foydalanishga o‘rgatishda mazmunli rasmlardan foydalanadi. Oldin ikki, keyin uch, to‘rt, so‘ngra undan ortiq so‘zlardan foydalanib gap tuzishga o‘rgatadi. Tarbiyachi bu ishlarni amalga oshirishda bolalarning yosh va o‘ziga xos xususiyatlarini ta’limning didaktik tamoyillarini hisobga oladi.

Agar rasmning nomini aytishda bola talaffuz etilishi lozim bo‘lgan tovushni biron marta ham aytaolmasa, aynan shu tovushni so‘zda emas, balki alohida o‘zini talaffuz ettirib ko‘riladi. Tarbiyachi oldin aytadi. agar bola alohida talaffuz etsa keyin so‘zlarda to‘g‘ri talaffuz qilishga o‘rgatiladi. Bola nutqini tekshirish vaqtida uning noto‘g‘ri tovush talaffuzini, so‘zlarini gaplarini takrorlamaslik kerak. Bu bola nutqiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi, hatto noto‘g‘ri tovush talaffuzining mustahkamlanib qolishiga sabab bo‘ladi. Kundalik hayot jarayonida nutqini tekshirish vaqtida bolalar nutqining tezligi, so‘z jumjalarning aniqligi, ovozning jarangdorligiga, duduqlanishga tarbiyachi e’tibor beradi va ota-onalari bilan hamkorlikda kamchiliklarni bartaraf qiladi. Tekshirish natijasini jadvalda qayd qiladi.

“Lug‘at boyligi”, “So‘zlarning qurilishi”, “tovush talaffuzi”, “Izoh” bo‘limlarini to‘ldiradi. Shunga asosan ertalab va kechki soatlarda qaysi bolalar bilan nima ustida ishlashni rejalashtiradi.

Maktabgacha yoshdagi bolalar nutqida eng ko‘p uchraydigan kamchiliklardan biri, bu tovush talaffuzining buzilishidir.

1. u yoki bu tovushlarni yaxshi talaffuz eta olmaslik

2. bir tovushni ikkinchi bir tovush bilan almashtirib talaffuz etish

3. bor bo'lgan tovushni buzib talaffuz etish bog'chada tovushlarni talaffuz etishni shakllantirish ishi bo'yicha olib boriladigan ishlar to'g'ri yo'lga qo'yilsa bola nutqidagi kamchiliklar 5-6 yoshga to'lguncha batamom to'g'rilash mumkin. Agar shug'ullanish natijasi yaxshi bo'lmasa logopedga murojaat qilish kerak.

Tovushlarning noto'g'ri talaffuz etilishi – dislaliya.

Manqalanib, to'g'illab gapirish – rinolaliya. Alaliya – bosh miya katta yarim sharlar po'stlog'idagi nutq zonalarining chala rivojlanishi yoki zararlanishi sababli bolalarning tilga kirmasligi yoki yaxshi so'zlay olmasligidir. Bunga ona qornidaligida yoki tug'ilish vaqtida bola boshining jarohatlanishi, 1 yoshgacha bo'lgan davrida og'ir kasalliklar bilan kasallanish sabab bo'lishi mumkin. Aloliya sababli bola nutqi uzoq vaqt rivojlanmaydi, natijada 5-7 yoshgacha, ba'zan 10-12 yoshgacha bolaning tili chiqmaydi. Alaliyaga yo'liqqan bolalar logoped va psixologlarning maslahatlaridan keyin, maxsus guruhlarga, bog'chalarga maktablarga yuboriladi.

Duduqlanish – ba'zi bir so'zlarni aytishda to'xtalish yoki alohida tovush va bo'g'inlarni takrorlash. Duduqlanish hollari asabi bo'shashgan 2 yoshdan 5 yoshgacha bo'lgan bolalarda uchraydi. Duduqlanish ko'pincha qo'rquv natijasida va ruhiy jarohatning davom etishdan, atrofdagilarning bolaga nisbatan qo'pol munosabatidan duduqlanish paydo bo'lishi mumkin. Nutqi yaxshi rivojlanmagan bolaga ko'p she'r yodlatish, ertaklarni aytib berishga majburlash ham duduqlanishga olib keladi. Bolaning yoshiga to'g'ri kelmaydigan kitoblarni, ayniqsa qo'rqinchli ertaklarni kechqurunlari o'qib bermaslikni, tele ko'rsatuvlarni ota-onalarga tushuntirish lozim. Ovozning buzilishi – disfoniya deyiladi. Disfoniya ovoz past va hirildoq bo'ladi. Har doim baland ovoz bilan baqirish, ashula aytish, kattalarning ovoziga taqlid qilish avtomobilning signaliga taqlid qilishlar, burunda o'simtaning o'sishi disfoniyani keltirib chiqaradi.

Tarbiyachi bog'chada nutq o'stirish mashg'ulotlarda, kundalik faoliyatda bolalar nutqini rivojlantirishni, kamchiliklarni bartaraf qilishni nazarda tutishi lozim. Boshqa mashg'ulotlarda ham bola to'liq jumla tuzib beradigan qilib

savol berish maqsadga muvofiq.”Ha”, “Yo‘q” tarzida javob beradigan qilib savol berish tarbiyachining katta xatosidir. Bola uchun yangi bo‘lgan so‘zlarning ma‘nosini sodda qilib tushintirish so‘z boyligini oshiradi. Nutq o‘stirish mashg‘ulotlarida tarbiyachi aynan nutq o‘stirishga taalluqli maqsadni ko‘zlagan holda mavzu tanlashi lozim. Muayyan tovush ustida ishlangan, lug‘atni boyitishga gapning qurilishiga rioya qilinishiga qaratilgan o‘yinlar mashg‘ulot mazmunini tashkil qilishi kerak. Ba‘zan tarbiyachilar nutq o‘stirish mashg‘ulotlarini tabiat bilan tanishtirish, badiiy adabiyot tevarak-atrof bilan tanishtirish mashg‘ulotlari bilan tanishtirish mashg‘ulotlari bilan aralashtirib yuboradilar. Nutq o‘stirish mashg‘ulotlarida nutq o‘stirish bo‘yicha dasturda ko‘rsatilgan vazifalar, davlat talablaridagi ko‘rsatilgan minimal talablar ko‘zda tutiladi.

Maktab yoshiga yetgan bolalarning nutqi va tafakkurining rivojlanganlik darajasiga qo‘yiladigan minimal talablar: quyidagilardan iborat.

- tovush va so‘zlarni aniq, to‘g‘ri talaffuz eta olish
- 3000 tadan ortiq so‘zni tushintirishi va bilishi
- rasmga qarab gap tuza olish
- ertak va hikoyani tinglash, mazmunini tushunish
- eshitgan kichik ertak va hikoyani qayta so‘zlab bera olish
- ta’sirli nutqqa ega bo‘lish
- kattalar va o‘rtoqlari bilan gaplashish madaniyatiga ega bo‘lish

1-2 yosh lug‘at boyligi 40-50 ta so‘z

2-3 yosh lug‘at boyligi 250-300 ta so‘z

3-4 yosh 800-1000

4-5 yosh 1900-2000

5-6 yosh 2500-3000

6-7 yosh 3000-3500

Bolaning 2 yoshdan 3 yoshgacha bo‘lgan davrida lug‘ati va ma’noli nutqi tez rivojlanadi. Xulosa qilib maktabgacha yoshli bolalarning savodxonligini

oshirishda turli xila didaktik o'yinlardan foydalangan xolda ularning nutqi savodxonligini oshirishda komak beradigan dars usullarini o'ylab toppish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. *Maktabgacha yoshdagi bolalar ta'lim-tarbiyasiga qo'yiladigan Davlat talablari.*

2. *"Uchinchi mingyillikning bolasi" dasturi.*

3. *Q. Shadiyeva. Toshkent. O'qituvchi 1995.(45-49). "Maktabgacha yoshdagi bolalarni to'g'ri talaffuzga o'rgatish"*

4. *D.R Babayeva Nutq o'stirish nazariyasi Toshkent-2017*

5. *Nurkeldiyeva D.A va barmoqlar Mashqlar Lagapedik o'yinlar Toshkent-2017*

6. *Internet saytlari*

www.pedagog.uz

www.ziyonet.uz

UMUMTA'LIM MAKTABLARIDA BOTANIKA FANI MAVZULARIDA ELEKTRON DARSLIKLARNI QO'LLASH

Serobova Gulbahor Shuhrat qizi

O'zbekiston-Finlandiya Pedagogika instituti magistranti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola biologiya faniga qiziquvchilar va shu sohada ish yurutuvchilar uchun hamda umumta'lim maktablarida botanika fanini o'qitish uchun zarur electron resurslar yaratish yaratilgan electron resursni dars jarayonida qo'llash va uni ta'lim samaradorligini oshirishga qaratilgan. Maqolada electron resurslar turlari va ta'lim tizimidagi roli hamda o'quvchilar bilim darajasini oshirishdagi ahamiyati, zamonaviy ta'limning innavatsion axborot texnologiyalari asosida tashkil etiladigan dars tuzilmalari va shakllari yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: *botanika, electron resurslar, axborot kamunikatsiya texnologiyalari.*

Hozirgi zamonaviy fan va texnologiyaning jadal rivojlanishi jarayonini axborot-kommunikatsiya texnologiyalarisiz tasavvur etib bo'lmaydi. Bugungi kunda axborot-kommunikatsiya texnologiyalari inson turmush tarzining barcha sohalarida ta'lim, texnologiya, ishlab chiqarish va ko'plab sohalarni ajralmas vositaga aylanib ulgurdi va bu soha asosida insoniyatning turmush tarzi yaxshilanishini inkor etib bo'lmaydi. Shunday ekan, axborot texnologiyalarining hozirgi zamon taraqqiyoti va yutuqlari fan hamda inson faoliyatining barcha sohalarini axborotlashtirish zarurligini ko'rsatmoqda. Chunki aynan mana shu narsa butun jamiyatning axborotlashtirilishi uchun asos va zamin bo'ladi. Axborot har qanday fanni ba'zi tushunchalarni umumlashgan va bir-biriga bog'lagan holda o'rganadi shu bilan birga botanika faniga

ham axborot resurslaridan foydalanish o'quvchini yanada izlanishiga fanga chuqurroq yondashuviga zamin bo'ladi [1].

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi —O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risidagi PF-4947-sonli farmonida —umumiy o'rta ta'lim sifatini tubdan oshirish, chet tillar, informatika hamda matematika, fizika, kimyo, biologiya kabi boshqa muhim va talab yuqori bo'lgan fanlarni chuqurlashtirilgan tarzda o'rganish [2], 2019 yil 29 apreldagi —O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030 - yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risidagi PF-5712-sonli farmonida —o'qitish metodikasini takomillashtirish, ta'lim-tarbiya jarayoniga individuallashtirish tamoyillarini bosqichma-bosqich tatbiq etish, xalq ta'limi sohasiga zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va innovatsion loyihalarni joriy etish kabi bir qator muhim vazifalar belgilab berilgan [3]. Rivojlangan davlatlar safidan o'rin olishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan mamlakatimiz xalq xo'jaligining barcha tarmoqlari kabi ta'lim sohasida ham ilg'or texnologiyalarni joriy etish va shu orqali ta'lim mazmunini jahon andozalari darajasiga olib chiqishga harakat qilmoqda [4]. Botanika fanlarida o'simliklar to'qimasi hujayrasi, fotosentez jarayonlarni kuzatish, atomlarning tuzilishi kabi biologic jarayonlarni oddiy ko'z bilan korish imkoni mavjud emas. Ta'limni axborotlashtirish yordamida darsni qiziqarli hamda ko'rgazmali interfaol bo'lib vaqtdan unimli foydalanishga olib keladi.[5] ilmiy tadqiqot ishi yuzasidan magistrlik stajirofkasi davomida men maktab o'quvchilarida darslarni axborot texnologiyalariga boyitgan holda , electron darsliklardan foydalangan holda mavzularni tushintirishga harakat qildim natijada bolalarda yuqori faollik fanga bo'lgan qiziqishni oshganligini ko'rish mumkin edi.

Xulosa qilib aytganda Botanika fanidagi nazariy bilimlarni amalyotda ko'rish uchun bir qancha vaqt va fasllarni almashishini kutish ketak edi, axborot texnologiyalari yordamida o'simlikning butun vegetatsiya davrini kuzatish imkoniyati mavjud bo'ldi. O'quvchilar bilimlarini samarali oshirishga erishildi. Bundan tashqari axborot resurslaridan foydalanish zamonaviy ta'limni rivojlantirish hamda yurtimiz

xududimiz iqlimiga moslashmagan o'simliklar vegetatsiyasini o'rganishga foyda beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. *M Ochilov. Yangi pedagogic texnologiyalar—Qarshi; Nasaf 2000 y*
2. *J. O Tolipov , A T G'ofurov Biologiya o'qitish metodikasi . pedagogika oily o'quv yurtlari talabalari uchun o'quv darslik 2007y*
3. *[http;www.ziyonet.uz](http://www.ziyonet.uz)*
[http;www.pedagog.uz](http://www.pedagog.uz)

GLOBAL AXBOROT MAKONDA TAHDID TURLARI

Sultonov Javohir

O'zMU magistranti

ANNOTASIYA

Ushbu maqolada bugungi kunda global axborot makonida tahdid turlari haqida so'z boradi. Shuningdek, mazkur maqola mavzusiga doir ilmiy va rasmiy adabiyotlar umumlashtirilib mavjud muammo yuzasidan taklif va tavsiyalar keltiriladi.

Kalit so'zlar: Axborot xavfsizligi, tahdid turlari, mafkura, fikrlar plyuralizmini.

Axborotlashgan jamiyatda vayronkor g'oyalarga xos bo'lgan xususiyatlarni J.Y.Yaxshilikov hamda N.E.Muhammadiyev "Milliy g'oya va mafkura" monografiyasida quyidagi guruhlariga ajratadi: 1) g'oyaviy yakka hokimlikka intilish; 2) fikrlar plyuralizmini rad etish; 3) demokratik va milliy qadriyatlarni tan olmaslik; 4) mutloq hokimiyatga davo qilish; 5) jamiyatda ijtimoiy-siyosiy barqarorlikka moyillik; 6) yagona, hukmron mafkuraga urinish; 7) ijtimoiy ixtiloflarni qo'llash; 8) aqidaparastlik va siyosiy ekstremizmni yoqlash kabilarga¹³ ajratadi. Tahdidlar turlicha bo'lishi mumkin: ichki va tashqi, katta va kichik, uzoq va yaqin, iqtisodiy, madaniy va boshqalar. Axborot tahdidlarining barcha sohalarga salbiy ta'sir qilish xavfi bor. Shu jumladan, shaxs dunyoqarashi, jamiyat barqarorligi, davlat tinchligiga rahna solishga va jamoatchilik fikrini chalg'itishga ta'sir o'tkazishi aniq¹⁴. Shaxs ongiga, ayniqsa uning ostki ongiga axborot-psixologik ta'sir o'tkazish xavfi kundankunga ortib bormoqda. Shaxsga o'tkazilishi mumkin bo'lgan bunday ta'sirning bir necha turlari mavjud:

¹³ J.Y.Yaxshilikov hamda N.E.Muhammadiyev "Milliy g'oya va mafkura" monografiyasi.4-bob//O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi "Fan" nashriyoti. Toshkent 2015.117-b.

¹⁴ Muhammad Amin Yahyo. Internetdagi tahdidlardan himoya. Yordamchi o'quv qo'llanma. –Toshkent: Movorounnahr nashriyoti, 2016, B.217.

- axborot tuzilmalari faoliyatining texnologik ko'rsatkichlari bilan bog'liq bo'lgan beixtiyoriy ta'sir (masalan, kompyuter videotexnikaning ish faoliyati va jarayonida elektromagnit nurlanish xavfi mavjudligi);

- shaxs ongi ayniqsa, ostki ongiga uni muayyan xatti-harakatlarini bajarish yoki bajarmaslikka undash maqsadida oldindan o'ylab va rejalashtirib o'tkaziladigan ta'siri; (psixotrop ta'sir; axborot-targ'ibot ta'siri; psixoanalitik ta'sir; neyrolingvistik ta'sir; psixotron ta'sir)¹⁵ singari yo'nalishlarga ajratadi.

Axborot tahdidlarni amalga oshirishdan maqsad bunday harakatlar tufayli inson ongining faollashtirish, olomon psixologiyasini boshqaruvchi asos yaratish, odamlarning hissiyotini manepulyatsiya qiluvchi mexanizimni ishga solishdir¹⁶ Vayronkor g'oyalarning tashkiliy asosini ya'ni sohiblarini: diniy ekstremizm; xalqaroterrorizm; narkobiznes; noqonuniy qurol-yarog' savdosi; begona, soxta diniy aqidalar; jangarilikni targ'ib qilish; aqidaparastlik bilan shug'ullanuvchi guruhlar, harakatlar; partiyalar vahokazolarni tashkil etadi.

Axborotlashgan jamiyat xavfsizligiga tahdidlarning bir necha asosiy manbalari mavjud, ular shaxs, jamiyat va davlat manfaatlariga ta'sir qilishi mumkin. Shaxs manfaatlariga tahdid qiluvchi manbalar dastlab quyidagi asoslarni o'z ichiga oladi:

1) **Inson ongini manipulyatsiya qilish.** Bu borada eng xavflisi, inson atrofidagi individual virtual axborot makoni shakllantirish orqali uning ongini boshqarish imkoniyatining sezilarli darajada kengayishi, shuningdek uning aqliy faoliyatiga ta'sir qilish uchun texnologiyalardan foydalanishdir. Axborot manbalaridan foydalanish bo'yicha zamonaviy texnologiyalarda amalga oshiriladigan protseduralarning murakkabligi odamning axborot texnologiyalarini rivojlantirish, zarur ma'lumotlarni topish algoritmlarini aniqlash, dastlabki ma'lumotlarni qayta ishlash va ularni idrok qilish uchun qulay shaklga keltirishga bog'liqligini keskin oshiradi. Aslida, bu odamlar ko'p jihatdan inson uchun uning hayotining axborot manbasini shakllantiradilar, u yashaydigan va ishlaydigan sharoitlarni aniqlaydilar, hayotiy muammolarini hal qiladilar va yaqinlashishga harakat qiladilar. Shu sababli,

¹⁵ Mo'minov F. Barotov SH. Ochiq axborot tizimlarida axborot-psixologik xavfsizlik. Toshkent. JIDUda nashr etildi. 2013. –B.92.

¹⁶ Mo'minov A. O'zbekiston: axborotlashgan jamiyat sari.–T.: "Turon zamin-ziyo", 2013,113-bet.

insonning axborot infratuzilmasi bilan o'zaro aloqasi xavfsizligini ta'minlash o'ta muhim jarayondir;

2) Insonning shaxsiy hayoti va uning shaxsiy ma'lumotlari to'g'risida noqonuniy foydalanish. Bu turli xil tuzilmalar, shu jumladan davlat organlari tomonidan to'plangan shaxsiy ma'lumotlardan foydalanishni anglatadi, bu inson va fuqaroning huquqiy maqomiga putur yetkazadi, shuningdek, uning shaxsiy va oilaviy sirini, shaxsiy hayoti to'g'risidagi ma'lumotlarni yashirin yig'ish imkoniyatini kengaytiradi. Ushbu ma'lumotni himoya qilish mexanizmlarini amalga oshirishdagi qiyinchiliklar, yashirin to'plash va uzatish minatyuralashda erishilgan muvaffaqiyatlar bilan bog'liq. Chunki, Ong-obyektiv voqelikka munosabat bildirishning insonga xos shakli bo'lib, bu ijtimoiy tarixiy amaliyot unsurlari vositachi, oraliq omil sifatida qabul qilinishida ifodalanadi, inson olamning obyektiv (umum tomonidan qabul qilingan) manzaralarni shular asosida quradi. Falsafa nuqtai nazaridan, ong inson faoliyatining obyektiv mazmuniga (moddiy shart-sharoitlar, narsalar, hamda vositalarga qarama-qarshi ravishda bu faoliyatning subyektiv (masqsadga muvofiqligi) hisoblanadi¹⁷. Jamiyat manfaatlariga tahdid soladigan manbalar demokratiyani mustahkamlash, ijtimoiy uyg'unlikka erishish va uni saqlash, aholining ijodiy faolligini oshirish manfaatlarida inson va fuqaroning konstitutsiyaviy huquq va erkinliklarini amalga oshirishga salbiy ta'ir ko'rsatadigan quyidagi parametrlarni o'z ichiga oladi:

1) Axborot tizimlari va aloqa tarmoqlari, jamiyat hayotini ta'minlash uchun muhim infratuzilmalar doimiy ravishda murakkablashishi. Ushbu tahdidlar o'zlarini bila turib xatoliklar keltirib chiqarishi, apparat va dasturiy ta'minotning ishdan chiqishi va ishlamay qolishi hamda ushbu infratuzilmalarga jinoiy va jinoiy elementlarning zararli ta'siri ko'rinishida namoyon bo'lishi mumkin. Energiya, transport, quvurlar va boshqa infratuzilmalarning axborot tizimlari tahdidni amalga oshirish obyekti bo'lishi mumkin. Axborot tizimlarining texnik va dasturiy ta'minotining noto'g'ri ishlashining mumkin bo'lgan oqibatlari ko'lamini ma'lum

¹⁷ Большая психологическая энциклопедия. Mualliflar jamosi: Almuxanov A.B., Glodkov E.S., Yosina E.V. va boshqalar- M.:EKCMO, 2007.-B.433.

darajada 2000-yildagi muammolarni yechish qiymati nuqtai nazaridan taqdim etish mumkin. Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, ba'zi bir hisob-kitoblarga ko'ra, jahon hamjamiyati ushbu maqsadlar uchun 500 milliard dollarni sarf qildi, Rossiyada bir milliard rubldan ozroq;

2) Ommaviy axborot vositalarini monopolistlar yoki kichik bir guruhlarining jinoiy niyatlari qo'liga to'plash imkoniyati. Ushbu tahdidlar muayyan ijtimoiy ahamiyatga ega voqealarga nisbatan jamoatchilik fikrini boshqarish, shuningdek, yot qadriyatlarni kiritish orqali jamiyatning ahloqiy asoslarini buzish shaklida namoyon bo'lishi mumkin;

3) ichki va xalqaro kompyuter jinoyati ko'lamini kengaytirish. Ushbu tahdidlar global yoki mahalliy axborot va telekommunikatsiya tizimlaridan foydalangan holda firibgarlik operatsiyalarini amalga oshirish, noqonuniy yo'l bilan olingan mablag'larni yuvish va shaxsiy maqsadlar uchun ishlatilishi mumkin bo'lgan moliyaviy, bank va boshqa ma'lumotlardan ruxsatsiz foydalanish holati singari ko'rinishida namoyon bo'lishi mumkin.

Bu, ayniqsa, kam sonli mamlakatlar kompaniyalarining axborot mahsulotlari bozorida monopol mavqei sharoitida xavflidir, chunki, bu ma'lum ustunliklardan ma'lum siyosiy maqsadlarga erishish istagini uyg'otishi mumkin. Ushbu tahdidlar, shuningdek, oshkor qilinishi davlat manfaatlariga zarar etkazishi mumkin bo'lgan davlat sirini tashkil etuvchi ma'lumotlarga, boshqa maxfiy ma'lumotlarga noqonuniy yo'l bilan kirish shaklida namoyon bo'lishi mumkin.

FOYDALANILADIGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. *O'zbek tilining izzohli lug'ati. J.4. T-SH. –T.: "O'zbekiston milliy ensklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2008.–B.41.*
2. *J.Y.Yaxshilikov hamda N.E.Muhammadiyev "Milliy g'oya va mafkura" monografiyasi.4-bob//O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi "Fan" nashriyoti. Toshkent 2015.117-b.*
3. *Muhammad Amin Yahyo. Internetdagi tahdidlardan himoya. Yordamchi o'quv qo'llanma. –Toshkent: Movorounnahr nashriyoti, 2016, B.217.*

4. Mo'minov F. Barotov SH. *Ochiq axborot tizimlarida axborot-psixologik xavfsizlik*. Toshkent. JIDUda nashr etildi.2013. –B.92.

5. Mo'minov A. *O'zbekiston: axborotlashgan jamiyat sari*.–T.: “Turon zamin-ziyo”, 2013,113-bet.

6. *Большая психологическая энциклопедия*.Mualliflar jamosi: Almixanov A.B., Glodkov E.S., Yosina E.V. va boshqalar- M.:EKCMO, 2007.-B.433.

EKSTREMISTIK VA TERRORISTIK TASHKILOTLAR INTERNET TARMOG'IDAGI TAHDIDLARI

Javohir Sultonov

O'zMU magistranti

ANNOTASIYA

Ushbu maqolada bugungi kunda global axborot makonida ekstremistik va terroristic tahdid turlari haqida so'z boradi. Shuningdek, mazkur maqola mavzusiga doir ilmiy va rasmiy adabiyotlar umumlashtirilib mavjud muammo yuzasidan taklif va tavsiyalar keltiriladi.

Kalit so'zlar: Axborot xavfsizligi, tahdid turlari, mafkura, fikrlar plyuralizmini.

Internet tarmog'ida yaratib berilayotgan keng imkoniyatlardan o'zlarining qabix niyatlarini amalga oshirish maqsadida foydalanayotganlarning jirkanch ishlari oson va tez amalga oshayotgani hech kimga sir emas. Bugungi kunda qo'poruvchilik, buzg'unchilik, axloqsizlik kabi g'ayriinsoniy g'oya va mafkuralarni targ'ib etuvchi saytlar soni, ularda tarqatilayotgan rasm, audio, video materiallarining adadi ko'p ekanligi barchamizga ma'lum. Bunday saytlarning soni soat sayin ortib bormoqda. Bu haqda Tulepov A. o'zining "Internetga in qurgan o'rgimchaklar" nomli asarida quyidagicha yozadi: "So'ngi yillarda buzg'unchilikni targ'ib qiluvchi veb-saytlar soni bir necha barobarga ko'paygan. Xususan, o'n yil avval bunday saytlar 20ta bo'lsa, bugun 7000dan ortib ketishi natijasida ayrim ilmsiz yoshlarning buzuvchi e'tiqodga chalg'ib, botil firqalarga qo'shilayotgani achinarli hol"¹⁸.

Internetga bo'lgan ehtiyoj kun sayin ortib bormoqda. Natijada axborot va kommunikatsiya sohasida ulkan o'zgarishlar yuz beryapti. Oxirgi 50-yilda axborot uzatish tizimning ishi 300 ming marta tezlashdi. Narx esa ming barobar arzonlashdi.

¹⁸ Tulepov Aydarbek. Internetga in qurgan "O'rgimchaklar". - T.: Mavarounnahr, 2014 - B. 5

Bunday hodisa Yer yuzida ulkan axborot makoni - xalqaro internet tarmog'i yuzaga kelishiga omil bo'ldi.

Internet ommaviy kommunikatsiya ta'sirini eng baland pog'onaga ko'tardi. Veb-sahifaga joylashtirilgan birgina ma'lumotni yashin tezligida dunyo bo'ylab tarqatish imkonini berdi¹⁹.

Bugungi kunda internet ayrim "shaxslar" uchun g'oyaviy qurolga aylanayotgani masalaning eng muammoli jihatidir. Buzg'unchi kuchlar xalqlar o'rtasida urush - janjal, ziddiyatlar keltirib chiqarishda "o'rgimchak to'ri" dan ham keng foydalanishyapti. Bunda "WikiLeaks" kabi saytlarning "hissasi" katta bo'lmoqda. Bunday saytlarning manbalari noma'lum, ular fitnaga sabab bo'luvchi shov-shuvli yoki yolg'on-yashiq ma'lumotlarni keng ommaga e'lon qilish bilan shug'ullanadi. Shuningdek, buzg'unchi kimsalar "Facebook", "Twitter", "Instagram" kabi ijtimoiy tarmoqlar orqali ham minglab kishilarni ommaviy norozilik uyushtirishga chaqirishadi²⁰.

Yolg'on ma'lumotlar tarqatuvchi kimsalar borligi va ular keltirgan ma'lumotlarga musulmonlar qanday munosabatda bo'lishlari zarurligi haqida Alloh taolo "Hujurot" surasining 6-oyatida shunday marhamat qiladi: "Ey iymon keltirganlar! Agar fosiq xabar keltirsa, aniqlab ko'ringlar bir qavmga bilmasdan musibat yetkazib qo'yib, qilganingizga nadomat chekuvchi bo'lmanglar"²¹.

Musulmonlar Alloh taoloning yuqoridagi buyrug'iga amal qilmayotganliklari, internetdagi ijtimoiy tarmoqlarda tarqatilayotgan ma'lumotlarni tekshirmasdan turib ishonib ketayotganlari sababli butun dunyodagi musulmon axolisining hayotida diniy ekstermizm va terrorizm kabi turli fitnalar chiqishiga sabab bo'lmoqda.

Hozirda internet tarmog'ida diniy-ekstremistik ruhidagi ko'plab saytlar faoliyat yuritmoqdaki, ularning homiylari insonlarni "jihod" qilishga, sababsiz o'z yurtidan "hijrat" qilib, chiqib ketishga chaqirib, muqaddas islom dini niqobi ostida o'zlarining manfur niyatlarini amalga oshirish payida bo'lmoqdalar. "Facebook" ijtimoiy

¹⁹ Muxammad Amin Yaxyo. Internetdagi taHdidlardan Himoya. -T.: Movarounnahr, 2016. - B. 4.

²⁰ Tulepov Aydarbek, Internetga in kurgan "O'rgimchaklar". - T.: Mavarounnahr, 2014 - B. 17.

²¹ Tafsiri Hilol. 5 - juz. / Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Tuzatilgan va to'ldirilgan qayta nashr. - T.: Hilol nashr, 2013. - B. 543.

tarmog'idagi g'arazli guruhlar yoki to'dalar o'zlarining qabix niyatini amalga oshirish uchun hali ongi shakllanib ulgurmagan yoshlarni aqidalaridan adashtirish uchun tun-u kun harakat qilmoqda. Bu kabi kimsalar din nomi bilan ish olib borayotgan bo'lsa-da, aslida ular din dushmanlaridir²². Bu haqida "Ra'd" surasining 25-oyatida bunday deyiladi: "Allohning ahdini miysokdan keyin buzadiganlar, Alloh bog'lanishiga amr etgan narsalarni uzadiganlar va yer yuzida buzg'unchilik qiladiganlarga, ana o'shalarga la'nat va ularga yomon diyor bor"²³.

"Al-Qoida" tashkiloti o'z targ'ibotining 99 foizini internet orqali amalga oshiradi. 2011-yilning iyun oyida "al - Qoida" tashkiloti internet orkali terrorchilik amaliyotini o'tkazish bo'yicha ko'rsatmalarni o'z gumashtalariga yetkazishga uringani fosh etilgan. Gap shundaki, tashkilotga taalluqli bo'lgan veb sahifalarning birida foydalanuvchilarga yuklab olish uchun qiziqarli jurnal taklif etilgan bo'lib, uning sahifalaridan oddiy oshxona sharoitida qo'lbola bomba tayyorlashni o'rgatuvchi ko'rsatmalar joy olgan. Shu orqali tashkilot butun dunyoda o'z a'zolariga o'zini-o'zi portlatish amaliyotlarining so'ngi uslublari haqida ma'lumotlarni yetkazib borgan.

Shuningdek, bolalar uchun xudkushlik amaliyotini targ'ib etuvchi maxsus multfilm ishlangan. Filmdan maqsad bolalarda terrorchilar talqinidagi jihod harakatlariga nisbatan moyillik uyg'otish va kelajakda buzg'unchilar saflarini ana shu yoshlar hisobidan to'ldirishdir.

Jahon axborot tarmog'iga kirayotgan yoshlar soni soat sayin ortmoqda. Masalan, O'zbekistonda internetdan foydalanuvchilar soni 2008-yilda 2 million bo'lsa, 2015-yilda 10,2 milliondan oshgani, ularning aksariyati yoshlar ekanini alohida qayd etish lozim. Asosiy masala internetdan kim qanday foydalanishida. Hozir yosh bola ham kompyuterni bemalol ishlata oladi. Bir qarashda, buning yomon joyi yo'qday. Ammo, haddan oshilsa, nazorat bo'shshsa, oqibati ayanchli bo'ladi²⁴.

²² Tulepov Aydarbek, Internetga in qurgan "O'rgimchaklar". - T.: Mavarounnahr, 2014,-B. 20.

²³ Tafsihi Hilol. 3 - juz. / Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf. Tuzatilgan va to'ldirilgan qayta nashr. -T.: Hilol nashr, 2013. - B. 234.

²⁴ Muammad Amin Yahyo. Internetdagi tahdidlardan ximoya. -T.: Movarounnahr, 2016. - B. 4

Cheksiz auditoriya - global tarmoqda turli fikr va qarashdagi milliardlab odamlar mavjud. Bu sarhadsiz olamda kishilar turli mavzularda fikr almashadi, o'zaro bahs-munozaralar qiladi. Bunday odamlar gavjum go'shadan unumli foydalanish uchun terrorchilar vertual makonni o'zlarining "ov makoni"ga aylantirib olmoqda²⁵.

Buzg'unchi firqalar tomonidan amalga oshirilayotgan xunrezliklar ommaviy axborot vositalari, ayniqsa, internet orqali ko'p namoyish etilmoqda. Jangarilar o'zlarining qabix maqsadi yo'lida internetdan ustalik bilan foydalanmoqda. Masalan, g'alamislarning aldamchilik, ko'z bo'yamachilik bilan ishlangan, soxtalashtirilgan video tasvirlari g'o'r yoshlarni o'z domiga tortmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Tulepov Aydarbek. *Internetga in kurgan "O'rgimchaklar"*. - T.: Mavarounnahr, 2014 - B. 5
2. Muxammad Amin Yaxyo. *Internetdagi taHdidlardan Himoya*. -T.: Movarounnahr, 2016. - B. 4.
3. Tulepov Aydarbek, *Internetga in kurgan "O'rgimchaklar"*. - T.: Mavarounnahr, 2014 - B. 17.
4. *Tafsiri Hilol. 5 - juz.* / Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. *Tuzatilgan va to'ldirilgan qayta nashr*. - T.: Hilol nashr, 2013. - B. 543.
5. Tulepov Aydarbek, *Internetga in qurgan "O'rgimchaklar"*. - T.: Mavarounnahr, 2014,-B. 20.
6. *Tafsiri Hilol. 3 - juz.* / Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. *Tuzatilgan va to'ldirilgan qayta nashr*. -T.: Hilol nashr, 2013. - B. 234.
7. *Muammad Amin Yahyo. Internetdagi tahdidlardan ximoya*. -T.: Movarounnahr, 2016. - B. 4
8. *Muhammad Amin Yahyo. Internetdagi tahdidlardan ximoya*. -T.: Movarounnahr, 2016. - B. 4

²⁵ Muhammad Amin Yahyo. *Internetdagi tahdidlardan ximoya*. -T.: Movarounnahr, 2016. - B. 4

ОСНОВНЫЕ ВИДЫ ЭКСПЛУАТАЦИИ ИЗНОСА И РАЗРУШЕНИЯ ШИН НА ПРОИЗВОДСТВЕ ГОРНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ

Бабаева Нилуфар Бахтияровна

Навоийский Государственный
Горно-технологический Университет

E-mail: navoiy@academy.uz

АННОТАЦИЯ

Интенсивный рост автомобильного транспорта и повышение роли автотранспортных средств в народном хозяйстве Узбекистана выдвинули в число важнейших проблему увеличения пробега шин. Шина является одним из дорогостоящих элементов автомобиля. Удельный вес затрат на шины в общем балансе эксплуатационных расходов составляет от 15% до 30% в зависимости от категории автотранспортного средства. Анализ причин отказов шин при эксплуатации их на дорогах с усовершенствованным покрытием показывает, что от 70% до 85% описываются по причине полного износа. В других дорожных условиях (карьерные, не профилированные дороги, горные) возрастает количество отказов шин по причинам отслоения протектора, разрыва каркаса и порезы протектора.

Ключевые слова: Эксплуатация, шины, горные дороги, причина износа, крупногабаритные автосамосвалы, длительные простои техники, усталостный износ, износ скатывания, абразивный износ, интервал пробега.

THE MAIN TYPES OF TIRE WEAR AND DESTRUCTION IN THE MINING INDUSTRY

Babayeva Nilufar Bahtiyarovna

Navoi State University of Mining and Technology

E-mail: navoiy@academy.uz

ANNOTATION

The intensive growth of motor transport and the increasing role of motor vehicles in the national economy of Uzbekistan have put forward the problem of increasing the mileage of tires among the most important. The tire is one of the expensive elements of the car. The share of tire costs in the total balance of operating costs ranges from 15% to 30%, depending on the category of vehicle. An analysis of the causes of tire failures during their operation on roads with improved pavement shows that from 70% to 85% are described due to complete wear. In other road conditions (quarry, non-profiled roads, mountain roads), the number of tire failures increases due to tread detachment, frame rupture and tread cuts.

Keywords: *Operation, tires, mountain roads, cause of wear, large dump trucks, long downtime of equipment, fatigue wear, rolling wear, abrasive wear, mileage interval.*

Горно-металлургическое предприятие «Мурунтау» (Центральное рудоуправление НГМК), составной частью которого является карьер «Мурунтау», расположено в Тамдынском районе. Навоийской области республики Узбекистан. Месторождения «Мурунтау-Мютенбай» расположены в Тамдынском районе Навоийской области, в 40 км к востоку от г. Зарафшан. Мурунтаусское рудное поле, включающее месторождения «Мурунтау». При эксплуатации карьерных автосамосвалов в груженом состоянии в режимах длительных нагрузок, в условиях подъемов-спусков, а также при температуре окружающей среды свыше 30° С, происходит чрезмерный перегрев крупногабаритных автошин. При перегреве автошин происходит чрезмерный износ, расслоение, снижение ресурса, последующее повреждение и преждевременный выход из строя шин. В отдельных случаях происходит взрыв

и возгорание шины, нанося большой материальный ущерб производству, с длительными простоями техники и затратами на восстановление технически исправного состояния. Необходимость установления норм пробега шин автотранспортных средств, эксплуатируемых на карьерных дорогах НГМК обусловлено еще и следующим обстоятельством [1-6].

В национальных и международных нормативных документах не представлены методы снижения норм пробега шин колесных машин, эксплуатируемых на дорогах 5 категории, а также на дорогах проложенных на основе скального грунта, которые и составляют основную протяженность карьерных дорог на объектах НГМК. При эксплуатации автомобилей на усовершенствованных покрытиях дорог основной причиной выхода шин из эксплуатации является износ протектора. По износу протектора выходит из эксплуатации от 60 до 90% всех шин [7-12].

Износ является следствием воздействия на материал ряда механических и тепловых нагрузок, возникающих в результате относительного перемещения и взаимодействия между поверхностями. Он характеризуется качеством материала протектора и его рабочей температурой, качеством дороги, величиной работы трения в пограничном слое (в контакте) между шиной и дорогой [1,3,5, 13-16].

Различают три вида износа резин: усталостный, посредством скатывания и абразивный.

1. Усталостный износ характеризуется разрушением поверхностного слоя резины вследствие многократных деформаций его выступами истирающей поверхности.

Усталостный износ является основным видом износа автомобильных шин. При этом виде износа на поверхности беговой дорожки не образуется видимых следов истирания.

Интенсивность износа возрастает с увеличением коэффициента трения, модуля упругости и уменьшается с повышением прочностных качеств материалов. Нагрузка влияет на интенсивность износа значительно сильнее,

чем по закону прямой пропорциональности.

2. Износ посредством скатывания характерен для шин из мягкой резины, особенно при повышенных нагрузках. При таком износе вначале появляются трещины, возникающие в результате сил трения, когда сдвиговые напряжения превышают прочность резины. Температура контактной поверхности шины повышается, резина размягчается, прилипает к дороге и скатывается в небольшие жгуты. В результате на поверхности образуются параллельно чередующиеся гребни и впадины — рисунок истирания. Износ посредством скатывания может происходить лишь при определенном сочетании внешних условий и свойств резины.

3. Абразивный износ шин характеризуется наличием на поверхности истирания царапин, срезов и надрывов резины. Он возникает обычно на дорогах с щебенчатым покрытием и особенно на карьерных дорогах, проложенных на основе скального грунта существенно отличается по величине и характеру от износа шин на асфальтобетонных дорогах.

В реальных условиях эксплуатации наблюдается смешанный механизм износа. Суммарная интенсивность износа определяется соотношением его отдельных видов.

Под величиной износа понимается объем или вес резины, снятый с поверхности шины вследствие ее взаимодействия с опорной поверхностью.

Наибольшее значение имеет скорость износа протекторной резины и ее тенденция к разрушению, например, к растрескиванию, до истечения нормального срока службы шины. Износ является следствием работы, постоянно производимой шиной по преодолению сил трения в условиях нормального качения колеса. Трение сопровождается выделением тепла. При трении (особенно сухом) неметаллических материалов температура в поверхностных слоях может достигать 500—700° С. При этом в поверхностном слое протектора выгорает каучук, происходит увеличение количество сажи, снижение прочности, износостойкости шины [17-22].

Срок службы шин одинакового качества, выраженный в километрах

пробега, может значительно различаться в зависимости от условий работы. Это различие может быть больше, чем различие, соответствующее обычным колебаниям качества материала. На современном уровне развития техники эффект улучшения анти-износных качеств материалов протектора может выражаться лишь несколькими десятками процентов, тогда как внешние условия движения шины могут изменять величину работы трения в несколько раз [19-23].

Суммарное воздействие на износ шины работы трения и анти-износных качеств материала протектора может быть выражено следующей зависимостью:

$$I = \alpha * A,$$

где I - величина полного износа шины, выраженная в уменьшении ее веса;

α - износ материала, отнесенный к единице работы трения. Он характеризует анти-износные качества материала протектора;

A - вся затраченная работа трения.

Повышение анти-износных качеств шин согласно приведенной зависимости может быть осуществлено как благодаря улучшению антиизносных качеств материала протектора (т. е. уменьшению износа, отнесенного к единице работы, кгс/л*с*ч), так и за счет уменьшения величины работы трения в пограничном слое.

Под интенсивностью износа протектора понимается отношение изменения высоты рисунка протектора Δh за определенный интервал пробега, к величине этого интервала ΔS

$$\gamma = \frac{\Delta h}{\Delta S}, \quad \frac{mm}{тыс.км}$$

Средняя интенсивность износа – отношение изменения высоты рисунка протектора за значительный интервал пробега (20...25 и более тыс.км) к величине пробега определяется выражением:

$$\gamma_{cp} = \frac{h_1 - h_2}{S_1 - S_2}, \quad \frac{mm}{тыс.km}$$

где h_1 – начальная высота рисунка протектора, mm;

h_2 – высота рисунка протектора в конце контрольного интервала пробега, mm;

S_1 – величина пробега при первоначальных измерениях высоты рисунка протектора, тыс.km;

S_2 – величина пробега при повторных измерениях высоты рисунка протектора, тыс.km;

Ожидаемая норма пробега шин до списания (наработка) подсчитывается по формуле:

$$L_{ожид} = \frac{1000(h - h_{min})}{\gamma_{cp}} + S_1$$

где: h – высота протектора новой шины или эксплуатируемой на момент первоначального замера (h_1), mm;

h_{min} – минимально-допустимая высота рисунка протектора

S_1 – применяется для эксплуатируемых шин. $S_1 = 0$ для новых шин

В соответствии с О'z DSt 1057: 2004 «Средства автотранспортные.

Требования безопасности к техническому состоянию» минимальная высота рисунка протектора h_{min} должна быть для грузовых автомобилей, - 1,0 mm, автобусов – 2,0 mm и легковых автомобилей – 1,6 mm.

Предложенная зависимость позволяет проанализировать влияние различных факторов на интенсивность износа шин. Так, коэффициент трения (сцепления) оказывает значительное влияние на величину работы трения в контакте. Согласно выражению, коэффициент трения в сложной степенной зависимости влияет на интенсивность износа шины. Такая зависимость хорошо объясняет положительное влияние смазки на уменьшение износа шин. Она показывает, что даже при небольших изменениях коэффициента трения величина износа шин может меняться во много раз. Если коэффициент

сцепления мал, то при всех прочих равных условных мала и работа трения, а также и мал износ протектора шины. Это наглядно подтверждается эксплуатацией шин на мокрых и скользких дорогах.

Установлено, что при не нормальном управлении автомобилем износ шин за один день, вследствие резких строганий с места и торможений, а также поворотов на большой скорости может быть эквивалентен пробегу в 8000 км. При правильном управлении автомобилем такой износ шин наблюдается после шестимесячной эксплуатации.

Задача предупреждения преждевременного износа и разрушения шин весьма сложная и связана с умением определять их виды, безошибочно выявлять причину, вызвавшую каждое конкретное разрушение шины. Все шины, вышедшие из эксплуатации, разделяют на две категории: с нормальным и с преждевременным износом (или разрушением).

Под нормальным износом или разрушением новых и первично восстановленных шин считают естественный износ, наступивший при выполнении шиной эксплуатационной нормы пробега и не исключающий ее восстановления.

Нормальным износом или разрушением повторно восстановленной шины считается износ, наступивший при выполнении ею эксплуатационной нормы пробега независимо от пригодности или непригодности этой шины к последующему восстановлению.

Шины с износом и разрушением, не отвечающие указанному критерию, относятся ко 2-й категории (преждевременно изношенные).

Шины с износом 1-й категории разделяются на две группы: пригодные для восстановления, куда относятся новые и ранее восстановленные шины; непригодные для восстановления, куда относятся только шины, восстановленные более 1 раза.

Шины с износом 2-й категории разделяются также на 2 группы: с износом (разрушением) эксплуатационного характера и с производственным дефектом.

Износ (или разрушения) производственного характера разделен, в свою

очередь, тоже на 2 группы: дефекты изготовления и дефекты восстановления.

Детальное изучение видов износа и разрушений шин обеспечит полноценный анализ причин преждевременного отказа их в работе и проведение мероприятий, повышающих использование ресурса шин.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Авдонькин Ф.Н., Шаматулин В.В. Влияние механического воздействия на долговечность шин. Повышение эффективности использования автомобильного транспорта. Вып. 4. Саратов, СПИ, 1979, с. 26-32.

2. Антонов А.С. Комплексные силовые передачи. Теория силового потока и расчёт передающих систем. Л.: Машиностроение, 1981. с. 496.

3. Балабан И.В., Логунов А.А. Исследование долговечности различных конструкций шин грузовых автомобилей средней грузоподъёмности. «Автомобилестроение. Научно-техн. сб.», 1970, Вып.3, с.44-50.

4. Балабин В.И., Кнороз А.Б. О влиянии угла наклона плоскости качения колеса на износ шин при повороте автомобиля. / «Автомоб. пром-сть», 1979, №9, 12-13.

5. Боровой М.В. Исследование абразивного износа шин на различных типах дорожных покрытий. //Тр. МАДИ 1979 - №174 - с. 84 - 91.

6. Генних М.Э., Лохина П.И. Исследование влияния дорожных условий на эксплуатационные показатели шин. «Каучук и резина.» 1973. - № 3 - с. 44 -46.

7. ГОСТ 16358-80. Климат СССР. Районирование и статистические параметры климатических факторов для технических целей.

8. ГОСТ 21624-86. Система технического обслуживания и ремонта автомобильной техники. Требования к эксплуатационной технологичности изделий.

9. Григоренко Л.В., Колесников В.С. Динамика автотранспортных средств. Теория, расчёт передающих систем и эксплуатационно-технических качеств. Волгоград, 1998. с. 541.

10. Makhmudov S. A. Systematization of functional elements of the structure of

complex mechanization at careers //Australian Journal of Science and Technology. – 2020. – Т. 4. – №. 1. – С. 222.

11. Мислибаев И. Т., Махмудов А. М., Махмудов Ш. А. Теоретическое обобщение режимов функционирования и моделирование эксплуатационных показателей работы экскаваторов //Горный информационно-аналитический бюллетень (научно-технический журнал). – 2021. – №. 1.

12. Махмудов Ш. А., Бойназаров Г. Г. Анализ и установление причин разрушения деталей экскаваторов //Science Time. – 2016. – №. 5. – С. 428-432.

13. Azamat M., Sherzod M., Lochin K. Research and assessment of the operational manufacturability of road transport equipment using modern on-board diagnostic and machine control systems //Universum: технические науки. – 2022. – №. 8-3 (101). – С. 33-36.

14. Махмудов Ш. А., Каюмов У. Э., Пардаева Ш. С. Проектирование и анализ ковша экскаватора в программе ansys //Главный редактор: Ахметов Сайранбек Махсатович, д-р техн. наук; Заместитель главного редактора: Ахмеднабиев Расул Магомедович, канд. техн. наук; Члены редакционной коллегии. – 2022. – С. 53.

15. Sherzod M., Behruz R. Study of indicators to quantify the reliability of mining equipment components //Universum: технические науки. – 2022. – №. 9-5 (102). – С. 59-61.

16. Maxmudov A., Maxmudov S. A., Xudoyberdiyev L. N. O'zbekiston konchilik korxonalarida qo'llaniladigan karyer avtoag'darmalarini texnik holatini tadqiq qilish va baholash //Academic research in educational sciences. – 2022. – Т. 3. – №. 7. – С. 396-401.

17. Makhmudov S. A. The main indicators of the operational manufacturability of mining and transport equipment of open pits.

18. Muminov R.O., Raikhanova G.E., Kuziev D.A. Improvement of reliability and durability of drilling rigs by reducing dynamic loads // Ugol. - Moscow, 2021. - №5. - С. 32-36 (Scopus Base, DOI: 10.18796/0041-5790-2021-5-32-36.). <http://www.ugolinfo.ru/index.php?article=202105032>Hekal GM. Collapse analysis

of a reinforced concrete frame due to middle column loss by explosion. Civil Environ Engin 2018;8:3. <https://doi.org/10.4172/2165-784X.1000311>.

19. Махмудов А. М. и др. Карьер автосамосвалларининг ишлаши сифати ва техник прогрессивлик даражасини комплекс баҳолаш методикаси //Интернаука. – 2019. – №. 47-2. – С. 83-86.

20. Xudoyberdiyev L. N., Maxmudov A. M. Kar'yer avtotransportlarini ishga tushirishdagi ko'rsatkichlarni aniqlash //Молодой исследователь: вызовы и перспективы. – 2020. – С. 365-368.

21. Maxmudov A. M. et al. Kar'yer avtotransporti jihozlarining ishlashi va diagnostikasining ishonchliligini oshirish bo'yicha izlanishlar va texnik yechimlar ishlab chiqish //Интернаука. – 2020. – №. 42-2. – С. 70-72.

22. Махмудов А. М., Махмудова Г. А. Исследование факторов, влияющих на работу двигателей горных машин на рудниках узбекистана //Science Time. – 2016. – №. 5 (29). – С. 420-427.

23. Makhmudov A., Kurbonov O. M., Safarova M. D. Research of the pressure characteristics of the centrifugal water drainage plant of the WCP 25-60G brand //Australian Journal of Science and Technology, ISSN Number (2208-6404). – 2020. – T. 4. – №. 2. – С. 279.

САРМИШСОЙ ДАРАСИ ҚОЯТОШ СУРАТЛАРИНИНГ ТАВСИФИ ВА ЎРГАНИЛИШ ТАРИХИ

Шомуродова Нозима

Бухоро давлат университети

магистранти

АННОТАЦИЯ

Ҳозирги кунда қоятош суратларини ўрганиш тарих фани олдида турган долзарб муаммолардан бири ҳисобланади. Айниқса, қадимда Бухоро воҳасида жойлашган ҳозирда Навоий Вилояти ҳудудига тўғри келадиган Сармишсой дарасининг шаклланиши ва ривожланиш босқичи чуқур тадқиқотларга муҳтож. Шу сабабли ушбу мақолада Сармишсой дарасининг тавсилоти ва унда олиб борилган тадқиқотлар илмий таҳлил қилинди.

Калит сўзлар: *Бухоро воҳаси, археологик тадқиқотлар, Сармишсой дараси, «Қизил Ўзбекистон» газетаси, қоятош суратлари.*

Сармишсой Навоий шаҳридан 40-45 км шимолий шарқда, ҳозирги Навбаҳор туманида, Қоратоғнинг жанубий ён бағрида жойлашган. Даранинг узунлиги 5.5-6 км бўлса, унинг эни 15 метрдан 200 метргача чўзилган, қоятошларнинг баландлиги 15 метрдан 50 метргача етади.

Сармишсой дарасида 200га яқин археологик объектлар мавжуд бўлиб, қоятош суратлари уларнинг гултожидир. Сармишсой дараси асосан саланец, гранит ва майда заррали кумтош қояларидан иборат. Бу тошларнинг сирти силлиқ, аксарияти катта-катта сатҳли бўлиб, оч-қўнғир, жигарранг ва қорамтир товланади. Шунинг учун, бу ерда яшаган қадимги аجدодларимиз ўзларининг ҳаёт турмуш тарзини қоятошларда муҳрлаб қолдирган. Сармиш сой дарасидаги тасвирий санъат намуналарига қарайдиган бўлсак, қадимги аجدодларимизнинг бу борадаги салоҳияти нақадар кучли эканлигини кўришимиз мумкин. Шунинг

учун ҳам айрим тадқиқотчилар дарани “Сехрли ойна дараси” деб ҳам таъкидлашади.

Сармишсой суратлари ҳақидаги дастлабки хабарлар 1958- йилдан кенг оммага ёйила бошланган эди. Ўшанда Халилулло Муҳаммедов «Қизил Ўзбекистон» газетасида дара ҳақидаги ўз мақоласини эълон қилган эди. Ундан кейин Ўзбекистон Фанлар Академияси академиги Я.Ғуломов бошчилигидаги Мохондарё экспедицияси аъзолари У.Исломов, Н.Тошкентбоев ҳамда бошқалар Сармишсой ва Қоронғурсойда бўлиб, бу ерни илмий ўргана бошлашди. 1966-йилда Н.Тошкентбоев²⁶, 1966-1967 йилларда А.Кабиров²⁷, 1968-йилда В.Танасийчуклар²⁸ дарада ўз тадқиқотларини амалга оширди. 1969-йилда ЎзФА Тарих ва археология институти томонидан Я.Ғуломов ташаббуси билан А.Кабиров раҳбарлигида Сармишсой қоятош суратларини ўрганиш учун махсус отряд тузилади. 1969-1972 йилларда отряд томонидан Сармишсойда кенг кўламда қидирув ва илмий тадқиқот ишлари олиб борди. Тадқиқотларда Сармишсой дараси 15 қисмга ажратилади. Абдужаббор Кабиров томонидан 3500 хил тасвирлар илмий жиҳатдан ўрганилиб, 40 хилга яқини туркумланган ва суръатларнинг мазмунига қараб 5 хил гуруҳга (одамларнинг тасвири, жанг ва ов қуроолларнинг тасвири, кийимлар тасвири, хўжалик ва уй рўзғор буюмлари тасвири, ҳайвонларнинг тасвири) ажратилган. Даранинг жуда сир-синоатга бой тасвирлари Мустақиллик йилларида ҳам жуда кўплаб тадқиқотчиларни жалб этди. Полша, Норвегия ва Франция давлатларининг етук тадқиқотчилари дарада кўплаб маротаба ўз тадқиқотларини амалга оширишди. Натижада, олдин маълум бўлмаган бир қанча қоятош расмлари аниқланган. Сармишсой дараси ҳақидаги илмий билимлар кенгая борди. Тадқиқот натижаларидан билишимиз мумкинки, Сармишсой қоятош суратларининг айримлари қаттиқ буюмлар билан уриб чўкичлаш, чизиш, тирнаш ва ишқалаш йўллари билан

²⁶ Тошкентбоев Н.Х. Наскальные изображения Коронгурсая и Сармыша, ИМКУ, выпуск 7.-Ташкент, 1966.-С.36-39.

²⁷ Кабиров Ж. Сармишсойнинг қоятошларидаги расмлар.-Тошкент, 1976.-Б.4.

²⁸ Танасийчук В. Ущелье волшебных зеркал. «Наука и жизнь».№8. -Л., 1969.-С.98-100.

пайдо қилинган петроглифларда акс эттирилган бўлса, қолганлари табиий кўк, қизил, оқ бўёқлар билан чизилган расмлардан иборат.

Сармишсой қоятош суратларига қарайдиган бўлсак суратлар турли даврларда турли қабила вакиллари томонидан чизиб қолдирилганлигининг гувоҳи бўламиз. Шунинг учун ҳам суръатларнинг мавзуси ва мазмуни турлича. Қолаверса, Сармишсой дараси суратларининг хронологиясини ўрганиш ҳам жуда муҳим. Бу эса ҳозирги кун фани олдида турган долзарб муаммолардан бири бўлиб келмоқда. Сабаби, А.П. Окладников таъкидлаганидек, қоятош суратларининг даврини аниқлаш археологик ёдгорликларнинг даврини аниқлашга нисбатан бир мунча қийин ҳисобланади²⁹. Шунинг учун ҳам Сармишсой суратларининг хронологияси бир мунча баҳс мунозарага бой. Айрим тадқиқотчилар Сармишсой суратларининг чизила бошлангани мил.авв. 7-мингйилликдан бошланган деса, айримлари кейинги даврлар билан боғлайди. Сармишсой суратларининг ҳақиқий тадқиқотчиси А.Кабиров суратларининг ишланиш техникаси, мавзуси ва мазмунига қараб, хронологик жиҳатдан милоддан аввалги 3-мингйиллик ва милодий 1-мингйилликларни ўз ичига олади деб таъкидлайди ва 3 даврга бўлади. Булар:

1. Қадимий суратлар. Бу давр суратларига мил.авв. 3-2 минг йилликларда ишланган расмлар киритилган;
2. Илк темир даври суратлари. (Мил.авв. 1 минг йиллик. Бу гурх суратларининг кўпчилиги мил.авв. 7 — 1 асрларда яратилган);
3. Кейинги давр расмлари. (милодий 1-минг йилликда ишланган расмлар)³⁰.

Сармишсой суратлари қанчалик чиройли ишланган бўлса-да, Сармишсой қоятош суратларининг ишланиш техникаси ва тасвирига ўхшаш суръатлар Фарғона³¹ ҳамда Ўрта Осиёнинг бошқа худудларида ҳам учрайди³². Бу

²⁹ Окладников А.П. Петроглифы Ангарь. –М.,1966.-С.107.

³⁰ Кабиров Ж. Сармишсойнинг қоятошларидаги расмлар.-Тошкент,1976.-Б.31-69.

³¹ Заднепровский Ю.А. Наскальные изображения лошадей в урочище Айрымачтау (Фергана). СЭ,№55,1962.-С.125-128

³² Тошкентбоев Н.Х. Наскальные изображения Коронгурсая и Сармыша, ИМКУ,выпуск 7.-Ташкент,1966.-С.39.

ўхшашлик қадимги давр аҳолисининг этномаданий алоқалари натижаси, деб таъкидласак муболаға бўлмайди.

Хулоса ўрнида шуни таъкидлашим мумкинки, Қизбиби тоғ тизмаси ва Нурота тоғ тизмаси ўртасидаги Малик чўлдан Зарафшон давёси оқиб ўтиб, дарёсининг шимолий томонида Сармишсой дараси жойлашганлиги аҳолининг ибтидоий зироатчилик, чорвачилик ва овчилик билан шуғулланишига замин яратади. Бу эса, дарада қадимги аҳоли вакиллариининг истиқомат қилишида ва меҳнат фаолияти самарадорлигининг ошишига хизмат қилади. Сармишсой дараси Қоятош суратлари бизга қадимги давр аҳолисининг турмуш тарзи, меҳнат фаолияти, хўжалиги ва ғоявий асослари каби тарихидан сўзлаб беради.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Тошкентбоев Н.Х. *Наскальные изображения Коронгурсая и Сармыша, ИМКУ, выпуск 7.-Ташкент, 1966.-С.36-39.*
2. Кабиров Ж. *Сармишсойнинг қоятошларидаги расмлар.-Тошкент, 1976.-Б.4.*
3. Танасийчук В. *Ущелье волшебных зеркал. «Наука и жизнь».№8. -Л., 1969.-С.98-100.*
4. Окладников А.П. *Петроглифы Ангарь. –М., 1966.-С.107.*
5. Кабиров Ж. *Сармишсойнинг қоятошларидаги расмлар.-Тошкент, 1976.-Б.31-69.*
6. Заднепровский Ю.А. *Наскальные изображения лошадей в урочище Айрымачтау (Фергана). СЭ, №55, 1962.- С.125-128*
7. Тошкентбоев Н.Х. *Наскальные изображения Коронгурсая и Сармыша, ИМКУ, выпуск 7.-Ташкент, 1966.-С.39.*

QISHLOQ XO'JALIGINI RIVOJLANTIRISH VA ISLOH QILISH MASALALARI

Meyliev Obid Raxmatullayevich

Toshkent moliya instituti dotsenti,
iqtisodiyot fanlari doktori (DSc).

Gofurova Kamola Xayrulla qizi

Toshkent moliya instituti moliya
fakulteti talabasi

Hozirgi kunda mamlakatimizni “Yangi O‘zbekiston” hamda “O‘zbekiston taraqqiyotining yangi bosqichi” deb atalgan strategiyalar orqali xalqaro maydonda o‘z o‘rnini mustahkamlashga va boshqa chet davlatlar bilan bo‘lgan aloqalarni oshirishiga katta ahamiyat berilmoqda. Yangi O‘zbekistonni ijtimoiy-iqtisodiy hamda siyosiy munosabatlarini yanada rivojlantirish, yangi demokratik davlat sifatida ko‘rish uchun, alohida soha va tarmoqlardan tashqari qishloq xo‘jaligiga ham e‘tibor qaratilishi lozim.

Negaki qishloq xo‘jaligi barcha davrlarda inson hayotining ijtimoiy va iqtisodiy tarmog‘ida alohida o‘z o‘rniga ega. Ayniqsa, 21-asrda ta‘lim va texnologiyaning rivojlanishi qadimda bedavo bo‘lgan kasalliklarga ham shifo topishga imkon bermoqda, buning natijasida esa yer yuzida odamlar sonining oshishi va iste‘mol tovarlariga bo‘lgan talabni ko‘tarilishini ko‘rsatmoqda. Ayni vaqtda Janubiy Koreya va Yaponiya davlatlarining bu soha muammolarini hal qilishda foydalanayotgan strategiyasi ko‘p sonli aholiga ega bo‘lgan davlatlarga andoza vazifasini bajarmoqda. Yil ekinlarini bir yilning o‘zida 4 marotaba ekish, turli xil texnologiya va dori vositalaridan foydalangan holda hosil unumdorligini oshirish kabilar shular jumlasidandir.

Yangi O'zbekistonni yaratishda qishloq xo'jaligiga ham salmoqli e'tibor qaratilmoqda. 2019-yilning 23 noyabrdagi PF-5853-sonli "O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligini rivojlantirishning 2020-2030 yillarga mo'ljallangan strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi farmoniga ko'ra mamlakatimiz qishloq xo'jaligini isloh qilish, xususan sohada davlat boshqaruvi tizimini takomillashtirish, bozor munosabatlarini keng joriy qilish, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtiruvchi, qayta ishlovchi va sotuvchi subyektlar o'rtasidagi munosabatlarning huquqiy asosini mustahkamlash, sohaga investitsiyalarni jalb qilish, resurs tejamkor texnologiyalarni joriy etish hamda qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqaruvchilarni zamonaviy texnikalar bilan ta'minlash borasida muayyan ishlar amalga oshirilmoqda³³.

Quyida keltirilgan ustuvor yo'nalishlar strategiyaning bosh islohatchisiga aylanib ulgurgan bo'lib, bularga:

✚ Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini xarid qilish va sotishda bozor tamoyillarini keng joriy etish, sifat nazorati infratuzilmasini rivojlantirish, eksportni rag'batlantirish, maqsadli xalqaro bozorlarda raqobatbardosh, yuqori qo'shilgan qiymatli qishloq xo'jaligi va oziq-ovqat tovarlari ishlab chiqarishni nazarda tutuvchi qulay agrobiznes muhitini va qo'shilgan qiymat zanjirini yaratish;

✚ Fermer xo'jaliklarida mehnat unumdorligini oshirish, mahsulot sifatini yaxshilash, yuqori qo'shilgan qiymat yaratishga qaratilgan tarmoq dasturlarini ishlab chiqish orqali davlat xarajatlari samaradorligini oshirish va bosqichma-bosqich qayta taqsimlash;

✚ Qishloq xo'jaligida ilmiy-tadqiqot, ta'lim va maslahat xizmatlarining ishlab chiqarish bilan integratsiyalashgan bilim va ma'lumotlarni tarqatishning samarali shakllarini qo'llashni nazarda tutuvchi ilm-fan, ta'lim, axborot va maslahat xizmatlari tizimini rivojlantirish kabilar bular jumlasiga kiradi.

Qaror qabul qilinganidan so'ng, ko'p o'tmasdan pandemiya boshlanishiga qaramsdan ta'sis etilgan strategiya asosida olib borilgan ishlar natijasida qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirishda o'sish ko'zatilgan.

³³ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-5853 sonli "O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligini rivojlantirishning 2020-2030 yillarga mo'ljallangan strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi farmoni// <https://lex.uz/docs/-4567334>

1-jadval

O'zbekiston Respublikasida yetishtirilgan qishloq xo'jaligi mahsulotlari miqdori, (mlrd. so'mda)³⁴

t/r	Hududlar	2018-yil	2019-yil	2020-yil	2021-yil	2022-yil
1	Qoraqalpog'iston Res-si	6562,9	8208,1	9751,6	11511,8	13389,0
2	Andijon viloyati	19606,3	23686,7	26096,1	30413	35811,3
3	Buxoro viloyati	17064,6	19182,1	23876	28529,3	33255,9
4	Jizzax viloyati	11448,2	13720,1	16352,8	20471,1	23081,6
5	Qashqadaryo viloyati	17206,5	19933,9	23777,8	28275,6	32227,2
6	Navoiy viloyati	8299,8	9467,8	11309,7	14547,2	15266,7
7	Namangan viloyati	12639,6	15509	17913,1	21596,1	25117,9
8	Samarqand viloyati	25658	28379,5	32158	38549,7	41833,9
9	Surxondaryo viloyati	15046,2	17844,1	19424	23415,5	27474,1
10	Sirdaryo viloyati	5654,3	7401,5	8002	9755	11465,3
11	Toshkent viloyati	18359,1	20417,1	23875,1	29538,3	32880,1
12	Farg'ona viloyati	17457,1	18532,2	21455,5	27501,2	32457,4
13	Xorazm viloyati	12423	14001	16258,9	19311,7	23304
	Respublika bo'yicha	187425,6	216283,1	250250,6	303415,5	347564,4

Yuqorida keltirilgan jadval malu'motlariga ko'ra, 2018-yildan boshlab joriy yilga qadar mamlakatimiz hududlari kesimida qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtirilishi o'sib borgan. Shunga qaramasdan hududlar kesimida Qoraqalpog'iston Respublikasida yetishtirilgan mahsulotlar soni 13 389,0 mlrd so'mda ifodalangan, Navoiy va Sirdaro viloyatlarida esa mos ravishda 15266,7 va 11465,3 mlrd so'mni tashkil etgan.. Bu vaqtning o'zida qishloq xo'jaligi mahsulotlar hajmining yuqori ko'rsatkichlari Samarqand (41833,9 mlrd so'mda), Andijon (35811,3 mlrd so'mda),

³⁴ <https://stat.uz/uz/rasmiy-statistika/agriculture-2>

Buxoro (33255,9 mlrd so'mda), Toshkent (32880,1 mlrd so'mda) viloyatlarida qayt etildi.

Samarqand va Toshkent viloyatining qishloq xo'jaligi mahsulot (xizmat)larining umumiy hajmi bo'yicha Respublikada yetakchi o'rinni egallashi, mazkur hududning go'sht, sut, tuxum va shu kabi qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirishda hududlar orasida yuqori ulushga ega bo'lganligi bilan izohlanadi. Aksincha go'sht, sut, tuxum va sabzavotlar kabi qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirishda hududlar orasida Sirdaryo, Navoiy viloyatlari va Qoraqalpog'iston Respublikasi kam ulushga ega ekanligini qayd etish lozim.

Bir muncha o'sish suratlari o'tgan joriy yilda Qashqadaryo (32227,2 mlrd so'mda), Surxondaryo (27474,1 mlrd so'mda) hamda Farg'ona(32457,4 mlrd so'mda) viloyatlarida aks etgan bo'lib, aksincha, Jizzax (23081,6 mlrd so'mda) va Xorazm (23304 mlrd so'mda) viloyatlarida nisbatan past o'sish suratlari kuzatildi.

Qishloq xo'jaligi unumdorligini oshirish, chet davlatlarning ayni vaqtda foydalanayotgan texnik va amaliy dasturlaridan foydalanish mamlakat YAIM hajmining oshishiga iqtisodiy o'sishni barqarorlashtirishga yordam beradi. Buning uchun bu soha tarmoqlarida nafaqat mahsulotni yetishtirishning samaradorligini oshirish va shu birgalikda mehnat unumdorligini oshirishga qaratilgan quyidagi omillarga ham katta e'tibor qaratilishi lozim. Bu omillarga quyidagi keltirilgan yo'nalishlar kiradi:

- mavjud uskunalarni modernizatsiya qilish,
- mahsulot sifatini yaxshilash;
- materiallar, yoqilg'i va energiyadan foydalanishni yaxshilash;
- xom ashyo va materiallarning yanada samarali turlarini joriy etish;
- ishlab chiqarish hajmining o'zgarishi;
- ayrim turdagi mahsulotlar ulushining o'zgarishi shular jumlasidandir.

Nafaqat mahsulot unumdorligini oshirish va bundan tashqarimehnat unumdorligini oshirishga qaratilgan sa'y-harakatlar, jumladan, ishlab chiqarish texnologiyasini rivojlantirish va ishlab chiqarish hajmida o'zgartirishlarni joriy etish qishloq xo'jaligining keyingi yillar mobaynida yanada rivojlanishiga va shu bilan

birgalikda bunday islohatlar natijasida YAIM hajmini oshirish kabi dolzarb muammo va masalalarning yechim topishiga ham sabab bo'lishi mumkin. Chunki qishloq xo'jaligi nafqat aholining turli qatlamini ijtimoiy va iqtisodiy ne'matlar balki bandlik bilan ham ta'minlab beruvchi yirik tarmoqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YHATI

1. *O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-5853 sonli "O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligini rivojlantirishning 2020-2030 yillarga mo'ljallangan strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi farmoni*⁰. <https://lex.uz/docs/-4567334>
2. *To'rayeva G.Q. "Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti rivojlanishida mahsulot tannarxini pasaytirish omillari"// Analytical Journal of Education and Development. Volume: 02 Issue: 01 | 2022-year//www.sciencebox.uz*
3. <https://stat.uz/uz/rasmiy-statistika/agriculture-2>
4. <https://www.agro.uz/qishloq-xojaligini-rivojlantirish-2020-2030-yillarga-moljallangan-strategiyasi>.

MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTLARIDA BOLALARNING IJTIMOIYLASHUV JARAYONIDA XULQ-ATVORL ME'YORLARINI O'ZLASHTIRILISHI

Marufova Munira

Sh.Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti

Maktabgacha ta'lim fakulteti o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada maktabgacha ta'lim tashkilotlarida bolalarni ijtimoiy moslashuv jarayonlari ko'rib chiqilgan. Bolalarning yutuq va kamchiliklarni o'rganib, muammolarini bartaraf etish chora-tadbirlari ustida ishlashga qaratilgan.

Mamlakatimizda ta'lim-tarbiya tizimi va barkamol avlodni tarbiyalash davlat siyosatining asosiy ustuvor yo'nalishi ekanligi. Maktabgacha ta'lim sohasi uzluksiz ta'lim tizimining birlamchi bo'g'ini sifatida. Maktabgacha yoshdagi bolalar rivojlanishiga quyiladigan Davlat talablari, "Ilk qadam" o'quv dasturi, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2017-2021 yillarda maktabgacha ta'lim tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-2707-sonli Qarori, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Maxkamasining "Maktabgacha ta'lim muassasalari faoliyatini takomillashtirish to'g'risida"gi 528-sonli Qarori (19.07.2017y.), "Maktabgacha ta'lim vazirligi to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqidagi 929-sonli Qarori (21.11.2017Y.), "O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta'lim vazirligi va uning tizimidagi tashkilotlarning moddiy-texnika bazasini mustaxkamlash hamda nodavlat maktabgacha ta'lim tashkilotlari faoliyatini qo'llab-quvvatlash to'g'risida"gi 991-sonli Qarori (18.12.2017Y.) O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, bola huquqlariga oid me'yoriy-huquqiy hujjatlari, 2017 yil 26 sentyabrdagi "Pedagog kadrlarni tayyorlash, xalq ta'limi hodimlarini qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3289-

sonli Qarori, Hamda Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 22-dekabrda 802-son qarori Maktabgacha ta'lim va tarbiyaning DAVLAT STANDARTI.

O'zbekiston Respublikasi prezidentining «Maktabgacha ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida»gi qarori hamda tizimga taalluqli boshqa qonunosti hujjatlari asosida ta'lim sohasida bir qator islohatlar amalga oshirilmoqda.

Bolalar bog'chasiga qadam qoygan farzand birinchi kunlardan boshlab bog'chada o'zini erkin his qilishi, tengdoshlari bilan muloqatda bo'lishi va rivojlanishi uchun unga to'g'ri yo'l ko'rsatish juda muhimdir.

School bolalar bog'chasining asoschisi Xolli Roberts kichik yoshdagi bolalarning yangi jamoaga qo'shilishga va bog'chaga moslashishda qanday yordam berish haqida ota-onalarga maslahatlar berib keladi. Bolalarda bog'cha moslashuv jarayonida birinchi navbatda jamoaga yaqinlashtirishdan boshlash lozim. Ba'zi bolalarga yangi muhitga ko'nikishi hamda ota-onasi ko'zdan g'oyib bo'lishidan qo'rqmasligi uchun ko'proq vaqt kerak bo'ladi. Xolli Robertsning fikricha ota-onalar farzandi to'liq moslashguncha yaqin joylarda qolishi mumkin, bola beshinchi kuni ko'nikib, tinchlanishga o'rganadi. Bola bog'chaga gastlab qatnay boshlaganida ko'pincha yig'lab boradi, u erda qolishni xohlamaydi, bu er unga yoqmasligini aytadi. Bunday vaziyatda bolani tinchlantirish va u bilan fikrlarini eshitib to'g'ri yo'naltirish muhimdir. Bog'chadagi kundalik tartib bolaning yangi, hali noma'lum muhitga moslashishi uchun zarur bo'lgan barqarorlik elementini taqdim etadi. U vaqt haqida tasavvurga ega bo'ladi, tez orada mazali narsa berilishini yoki ota-onasi uni hozir olib ketishini bildiradi. Agar bola bog'chada tarbiyachilar jadvaliga rioya qilsa, uyda rejim uchun javobgarlik ota-onalarga yuklatilgan. Bolaning vazifalarni bajara olish darajasini kuzatib borish, bolada o'ziga ishonchni xis qilishiga yordam beradi.

Bolaning bog'chaga tez moslashishida unga bitta o'yinchog'ini bog'chaga olib borishga ruxsat berish yaxshi natija berishi mumkin. Uydagi o'yinchoq unga qulayligi va tanishligi bilan aloqani yaratadi. Bola yangi vaziyatga tushub qolganda uni tanish narsa biroz tinchlantiradi. Bola odatlanib qolganda esa bu amaliyotni asta-sekin cheklash kerak.

Farzandni bolalar bog'chasiga moslashtirish qachonki ota-ona tarbiyachilar bilan birgalikda ishlashga tayyor bo'lsagina muvaffaqiyatli kechadi. Axir har bir ota-ona, aslida, bitta narsani farzandi xursand bo'lib bolalar bog'chasiga yugurishi va u erda vaqtini mazmunli o'tkazishini xohlaydi.

Bugungi kunda MTT larga yaratilayotgan keng imkohiyatlarga foydalanib, yangi bilim, ko'nikma va malakalarga ega, karyatevlik bilan ish olib boradigan yosh va bilimli kadrlarni tayyorlab borishimiz kelajak avlodning buyuk taqdir egalari bo'lishiga imkoniyat yaratadi.

FODALANILGAN ADABIYOTLAR

1. *O'zbekiston Respublikasi prezidentining Maktabgacha ta'lim to'g'risida qaror va farmonlari.*

2. *"Nishonova .Z.T va Alimova .G.K" Bolalar psixologiyasi va uni o'qitish metodikasi" T., 2005 y*

3. *Ilk qadam" Davlat dasturi. T., 2018 y*

4. *Uruntayeva .G.A. Detskaya psixologiya. -Saratov: OAO 2013 y*

Elektron resurslar:

1. www.pedagog.uz

2. www.Ziyonet.uz

3. www.edu.uz

**ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ВЛИЯНИЯ БАЛАНСА
МЕЖДУ РАБОТОЙ И ЛИЧНОЙ ЖИЗНЬЮ НА
ВОВЛЕЧЕННОСТЬ В РАБОТУ**

Жалилов Хафиз Наимович

Главный специалист Министерства высшего образования,
науки и инноваций Республики Узбекистан

E-mail: hafiz.jalilovjan@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Баланс между работой и личной жизнью и вовлеченность сотрудников считаются факторами или катализаторами, способными обеспечить непрерывный рост организации. Следовательно, дисбаланс между работой и личной жизнью вызывает более высокий стресс, что может привести к увеличению текучести кадров среди сотрудников. Таким образом, способность сотрудников достичь баланс между работой и личной жизнью при организационной поддержке должна привести к более высокой вовлеченности в работу, приверженности и повышению производительности труда.

***Ключевые слова.** баланс между работой и личной жизнью, вовлеченность в работу, организация, работник.*

**PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE IMPACT OF WORK-
LIFE BALANCE ON JOB ENGAGEMENT**

Jalilov Hafiz Naimovich

Head specialist of the Ministry of Higher Education, Science and Innovation of
the Republic of Uzbekistan

E-mail: hafiz.jalilovjan@gmail.com

ABSTRACT

Work-life balance and employee engagement are considered to be factors that capable of sustaining the growth of an organization. Consequently, work-life imbalance causes higher stress, which can lead to higher employee turnover. Thus, the ability of employees to achieve work-life balance with organizational support should lead to higher job engagement, commitment, and higher productivity.

Key words. *work-life balance, job engagement, organization, employee.*

Концепция баланса между работой и личной жизнью становится все более популярной темой при обсуждении занятости. Баланс между работой и личной жизнью означает, что сотрудник достигает баланса между работой, домом и другими жизненными ролями [6]. Баланс между работой и личной жизнью необходим для достижения психологической, эмоциональной и когнитивной стабильности сотрудников, что способствует организационной эффективности. Многие организации в новейшей истории разработали стратегию вознаграждения за долгий рабочий день и организационную приверженность, что, таким образом, привело к конфликту между работой и личной жизнью (определяемому как неспособность разделить время между личной жизнью и работой), что приводит к истощению и стрессу среди сотрудников. Плохой баланс между работой и личной жизнью негативно сказывается на здоровье и благополучии сотрудников, а также на эффективности организаций [5]. Следовательно, дисбаланс между работой и личной жизнью вызывает более высокий стресс, который также может привести к увеличению текучести среди сотрудников [4]. Таким образом, способность сотрудников достигать баланса между работой и личной жизнью при организационной поддержке должна привести к более высокой вовлеченности в работу, большей приверженности и лучшей производительности труда.

Эндрю и Софиан (2012) предложили личное участие происходит, когда люди приносят свое личное “я” в выполнение своих рабочих ролей. Вовлеченные сотрудники выражают свое подлинное “я” через физическую

вовлеченность, когнитивное осознание и эмоциональные связи. И наоборот, многие люди в настоящее время не имеют возможности выбрать свою идеальную работу и вынуждены работать по найму. Без свободы выбора работы сотрудники могут чувствовать меньше страсти и ответственности по отношению к работе. Невовлеченные сотрудники дистанцируются от своих ролей и подавляют свое личное участие в физических, когнитивных и эмоциональных аспектах своей работы. Если такая ситуация затянется и не будут предприняты решительные меры для решения проблемы баланса между работой и личной жизнью, это может привести к высокой текучести кадров и смене работы среди сотрудников [4]. Косвенно это влияет не только на организационную эффективность, но и на экономику страны в целом.

Исследования неизменно показывают, что сотрудники часто сталкиваются с конфликтом между работой и личной жизнью. Баланс между работой и личной жизнью коренится в потребности работника найти здоровый баланс между желанием в полной мере участвовать в рынке труда и отдавать лучшее близким — по сути, между своей профессией и личными обязанностями. Таким образом, баланс между работой и личной жизнью в его явном значении определяется как приемлемый уровень участия в различных ролях в жизни человека. Простые исследования показали, что баланс между работой и личной жизнью связан с более высоким уровнем удовлетворенности работой, удовлетворенностью жизнью и улучшением психического здоровья [3]. Чем больше контроля сотрудники чувствуют над своей жизнью, тем больше они могут сбалансировать и посвятить себя работе и семье.

Следовательно, вовлеченность сотрудников определяется как положительное отношение сотрудника к организации и ее ценностям. Вовлеченный сотрудник знает о бизнес-контексте и работает с коллегами над повышением производительности на работе на благо организации.

Простые исследования показывают, что результаты вовлеченности сотрудников помогают увеличить удержание и производительность, удовлетворенность клиентов, прибыльность и удовлетворенность работой, что

очень положительно для организации [2]. Другими словами, заинтересованные сотрудники хорошо отзываются о работе в организации, остаются в ней и стараются прилагать дополнительные усилия.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Andrew, O. C., & Sofian, S. (2012). Individual factors and work outcomes of employee engagement. *Procedia-Social and behavioral sciences*, 40, 498-508.

2. Anitha, J. (2014). Determinants of employee engagement and their impact on employee performance. *International journal of productivity and performance management*, 63(3), 308.

3. Haar, J. M., Russo, M., Sune, A., & Ollier-Malaterre, A. (2014). Outcomes of work-life balance on job satisfaction, life satisfaction and mental health: A study across seven cultures. *Journal of Vocational Behavior*, 85(3), 361–373

4. Kumara, J. W. N. T. N., & Fasana, S. F. (2018). Work life conflict and its impact on turnover intention of employees: The mediation role of job satisfaction. *International Journal of Scientific and Research Publications*, 8(4), 478-484.

5. Shaffer, M. A., Sebastian Reiche, B., Dimitrova, M., Lazarova, M., Chen, S., Westman, M., & Wurtz, O. (2016). Work-and family-role adjustment of different types of global professionals: Scale development and validation. *Journal of International Business Studies*, 47, 113-139.

6. Soomro, A. A., Breitenecker, R. J., & Shah, S. A. M. (2018). Relation of work-life balance, work-family conflict, and family-work conflict with the employee performance-moderating role of job satisfaction. *South Asian Journal of Business Studies*, 7(1), 129-146.

ALISHER NAVOIY ASARLARIDA KELISHIK QO'SHIMCHALARINING QO'LLANISHI

G'ofurova Sevara Nodirbek

Chirchiq davlat pedagogika universiteti Gumanitar fanlar fakulteti

O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi 2-bosqich talabasi

Muratova Nafisa Baxtiyorovna

Ilmiy rahbar: O'zbek tilshunosligi kafedrasida o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Alisher Navoiy asarlarining til nuqtai nazaridan tahlil jarayoni amalga oshirilgan. Bu jarayonda Navoiy asarlaridagi kelishik qo'shimchalari davrlar o'tib qanday o'zgarishlarga uchraganligi va vaqtlar o'tgani sari tilshunoslikda adabiy tilning o'z me'yoriga tushish holatlarini kuzatish mumkin. Navoiyning bir nechta asarlaridan olingan misollar asosida kelishik kategoriyalari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: *Navoiy, kelishik kategoriyalari, qaratqich kelishigi, tushum kelishigi, jo'nalish kelishigi, chiqish kelishigi, til.*

KIRISH

Avvalo Navoiy tiliga biroz to'xtalib o'tsak, bilamizki, umumo'zbek xalq tili XV asrda Alisher Navoiy tomonidan mukammal adabiy til darajasiga ko'tarildi. Navoiy o'z tilini turkiy til deb atagan bir vaqtda, Bobur: "Bu til Andijon shevasiga yaqin til", - deb izohlaydi. Alisher Navoiy tomonidan yaratilgan adabiy tilning uslubi juda ko'p turkiy shoirlar hamda yozuvchilar uchun andoza bo'ldi, hatto nasriy asarlar uchun xos bo'lgan uslubi XIX asrgacha saqlanib qolgan. Alisher Navoiy asarlarining tili badiiy adabiyot tilining eng yaxshi namunalaridan biri hisoblanadi.

ADABIYOTLAR VA METADOLOGIYA

Hozirgi o'zbek adabiy tilidagi ot so'z turkumi avvaldan shakllangan va shu bugungacha yetib kelish davrida turli ko'rinishlarga ega bo'lgan. Ular tilning ichki imkoniyatlari, tashqi ta'sirlar va yana ko'pgina taraqqiyotlar natijasida rivojlangan. Bu kabi o'zgarishlarga qadimgi turkiy tilda yozilgan asarlar va obidalardagi manbalarning til xususiyatlarini o'rganish orqali duch kelamiz. Turkiy tilni davrlashtirishda barcha davrlarning o'ziga xos grammatik shakllariga ega ekanligini ko'rishimiz mumkin. Qadimgi turkiy tilda ot so'z turkumiga taaluqli kelishik qo'shimchalarining ifodalanishi keying davrlarda bir muncha o'zgargan. Kuzatishlar natijasida Alisher Navoiy asarlarida kelishik qo'shimchalari ko'makchilar bilan sinonimlik (ma'nodoshlik) hosil qilganiga ham guvohi bo'ldim. Gapda otning yoki otlashgan so'zlarning fe'lga, ba'zi holatlarda esa qolgan boshqa so'z turkumlariga munosabatini ifodalaydigan kategoriyalar bu kelishiklardir. Hozirgi o'zbek tilidagidek eski o'zbek tilida ham 6 ta kelishik shakli bo'lgan. Qadimgi turkiy tillarga oid vosita kelishigi esa XIII – XIV asrlarga mansub yozma yodgorliklarning tilida qo'llangan. XV asrdan boshlab esa bu kelishigining qo'llanishi biroz kamaygan va bora-bora grammatik xususiyatini yo'qotib, keyinchalik kelishik kategoriyasi sifatida iste'moldan ham chiqib ketgan.

NATIJALAR VA MUHOKAMLAR

Bosh kelishigi maxsus qo'shimchaga ega emas va u otning bosh ko'rinishini ifodalaydi. Shuning uchun ham davrlar mobaynida o'zgarishsiz qolgan. Bosh kelishikning asosiy vazifasi gapda ega vazifasida kelishdir. Alisher Navoiyning “ Majolisun nafois “ asarida bunga quyidagicha parcha orqali misol keltirishimiz mumkin:

Quyash har kun yuz urur ul qapuqqa.

Alisher Navoiy o'zining "Munshaot" asarida **qaratqich kelishigini** ko'p holatlarda belgili qo'llagan. Hatto qator kelgan qaratqichlarning ikkalasi ham belgisiz kelmagan. Masalan:

Qullarning vahmining bir uluq natijasi.

Asarda aniqlovchi vazifasida kelgan qaratqich kelishigidagi so'z butunning bo'lagi, qismni ifodalagan:

Qara yig'achning sarig' barglaring yel uchurg'ani.

Tushum kelishigining -n affiksli ko'rinishi ham eski o'zbek tilida ancha keng qo'llangan. Lekin bu affiks faqat III shaxs shaklidagi so'zlarga qo'shilgan: *yolin* (yo'lini), *qashin* (qoshini), *hammasin* (hammasini), *lahjasin* (lahjasini), *gapin* (gapini) kabi.

XV asr va undan keyingi vaqtlarda bu shakl asosan nazmiy asarlarda qo'llangan bo'lib, ba'zan nasriy asarlarda ham uchraydi. Xususan, Navoiyning "Majolisun nafa'is" asaridagi quyidagi gapda bunga amin bo'lamiz:

Anjumanda bir qasidasin oquydur erdi.

Tushum kelishigining -i affiksli ko'rinishi ayrim manbalarda qo'llangan bo'lib, asosan egalik shaklining I shaxs birligidagi so'zlarga qo'shilgan. XV asr va undan keying davrlarda bu shaklda qo'llanish faqatgina nazmiy asarlarda uchraydi. "Majolisun nafa'is" dan keltirilgan misralarga diqqat qaratamiz:

Salayin ozumi ozga adyara // kongulni bag'lag'ayin ozga yara.

Tolun ayg'a nisbat ettim yarimi // ul xijalatdin kam oldi yarimi.

Tushum kelishigining belgisiz qo'llanishi ot turkumidagi so'zlarga, ya'ni turdosh otlarga xos xos. Nimani? (nimalarni?) so'rog'iga javob bo'luvchi otlar boshqaruvchi fe'l bilan yondosh kelganda belgisiz qo'llanadi. Navoiyda quyidagicha misol keltirilgan:

Manga xil'at kiyurib, qosh tutti.

Navoiy asarlarida tushum kelishigi qaratqich kelishigi o'rnida qo'llanib kelgan holatlari ham mavjud:

Ikki zulfung kongullarni panahi.

Majhul darajadagi fe'llar Navoiyning nasriy asarlarida tushum kelishigidagi soʻzni boshqargan:

Buyurgʻan gʻazallardin tayyar boʻlgʻanlarni yibarildi. (“Munshaot “)

Ani uch qism qilindi. (“Mahbub – ul qulub “)

Navoiy oʻzining “Lisonut tayr “ asarida de- (te-) fe’li bilan boshqarilgan soʻzni tushum kelishigida qoʻllagan:

Orazing gul der edi, qaddini sarv.

Navoiy asarlarida **joʻnalish kelishigining** -gʻa/-ga // -qa/-ka affiksi III shaxs egalik shaklidagi soʻzlarga qoʻshilganda egalik affiksi bilan kelishik affiksi oʻrtasida (n) undoshi orttirilgan:

Meni xayrat maqamingʻa yeturgil. (“Majolisun nafaos “)

“Majolisun nafaos “ asarida joʻnalish kelishigi qoʻshimchasi III shaxs egalik shaklidagi qattiq oʻzakli soʻzlarga -na shaklida qoʻshilgan:

Kular ay husnunga gul-tek engingiz.

Huddi shu asarda joʻnalish kelishigining -a affiksli shakli soʻz asosiga bevosita qoʻshilish holatiga ham guvoh boʻlamiz:

Salayin ozumi ozga adyara // kongulni bagʻlagʻayin ozga yara.

Navoiy davrida joʻnalish kelishigidagi soʻz vositali toʻldiruvchi yoki hol, baʼzan kesim vazifasida qoʻllanilib, “Mahbub-ul qulub “ asarida biror holatga oʻtish, yetishish, biror narsaga erishish kabi maʼnolarni ifodalaydi:

Va hayaligʻa kechmas davlatgʻa sazavar boldi.

“Favoidul kibar “ asarida esa joʻnalish kelishigi oʻrin-payt kelishigi oʻrnida qoʻllangan:

Adam diyarigʻa ham tapmagʻun xabar mendin.

Oʻrin-payt kelishigi Navoiy asarlarida ham deyarli hech qanday oʻzgarishsiz boʻlgan. “Sabʻayi sayyor “ asarida bu kelishik joʻnalish kelishigi oʻrnida qoʻllangan:

Qayda kim konglunguz tilar, yetingiz.

“Majolisun nafaos “ asarida esa chiqish kelishigi oʻrnida ham qoʻllangan:

Atasining yaxshi-yamaninda soz desa bolmas kim, bagʻayat mashhurdur.

Chiqish kelishigidagi soʻz oʻrin holi, payt holi, vositali toʻldiruvchi yoki kesim holida kelib, Navoiyning “ Gʻaroyibus-sigʻar “ asarida ikki narsa yoki shaxsning biror belgisi, xususiyati, holatiga koʻra bir-biri bilan qiyoslash, chogʻishtirish, ortiq yoki kamligini koʻrsatish maʼnosida qoʻllangan:

Gar tilar-sen, tapmagʻun men natavandin yaxshiroq.

-n (-in / -un) affiksi bilan hosil boʻlgan **vosita kelishigi** Navoiyning “ Munshaot “ asarida ham uchraydi:

Gar may otidin qalmadi bazm ichra savugʻlugʻ / kelsang ketadur tiralikin dagʻI yarugʻluq.

XULOSA

Kelishiklar bizgacha bunday yetib kelgunga qadar davrlar mobaynida oʻzgarib borgan. Biz esa birgina Navoiy asarlari misolida koʻpgina oʻzgarishlarini guvohi boʻldik.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI

1. Alisher Navoiy “ Munshaot “ www.ziyo.uz kutubxonasi.
2. Alisher Navoiy “ Majolisun nafois “ www.ziyo.uz kutubxonasi.
3. Alisher Navoiy “ Mahbub-ul qulub “ www.ziyo.uz kutubxonasi.
4. Oʻzbek adabiy tili tarixi. Oʻquv qoʻllanma. A. Muxtorov, U. Sanaqulov. T. Oʻqituvchi 1995
5. Oʻzbek tilining tarixiy grammatikasi. Darslik. T. 2008

ASHURALI ZOHIRIY VA ABDURAUFI FITRATNING LINGVISTIK MEROSI

Xudayqulova Shohida Sherzod qizi

ChDPU, O'TA 2- bosqich talabasi

Muratova Nafisa Baxtiyarovna

Ilmiy rahbar

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada XX asrdagi ikki tilshunos olim: Ashurali Zohiriy va Abdurauf Fitratning yashagan davr tilidagi mavjud grammatika bilan tanishasiz. Hozirgi o'zbek adabiy tiliga yaqin bo'lganligi uchun joriy grammatika bilan qiyoslangan o'rinlari mavjud.

***Kalit so'zlar.** Milliy ziyolilar, Abdurauf Fitrat, Ashurali Zohiriy, Chig'atoy guruhi, Sarf, Nahv, fonema, unsuz fonema, atributiv mantiq, singarmanizim, bosh harflar .*

XIX asr oxiri, XX asr boshlarida Markaziy Osiyoda ziyolilar ichida milliy o'zlikni anglash hissi kuchaya bordi. Yangi tildagi maktablar ochishda Abdurauf Fitrat, Abdulla Avloniy, Behbudiy va Ashurali Zohiriy kabi vatanparvarlar jonbozlik ko'rsatdilar.

Manbalardan ma'lum bo'lishicha, bu davrda turk tillari, turk adabiyotini birlashtirish shiori ostida ish ko'rildi. Mana shu harakatga qarshi o'zbek tili, o'zbek adabiyoti shiorlari ostida "Chig'atoy gurungi" tashkil qilindi. Va bu harakatga Fitrat bosh bo'ldi. Shu jihatdan Fitrat marifatparvarlik harakatida, so'zsiz porloq quyosh kabi ajralib turadi.

Uning tilshunostlikka oid qarashlari haqida so'z borganda dastlab fonetikaga yuzlanamiz.

Olim "Sarf" asarida fonema va uning variantlari o'rtasidagi munosabatni yaxshi anglaydi. Har qanday fonema real talaffuz qilinganda yondosh tovushlar ta'sirida turli o'zgarishlarga uchrashi mumkinligi, lekin ularning hammasi bir umumiy fonema ekanligini ta'kidlaydi. Fitrat tomonidan unliga qarama-qarshi qo'yilgan sinfnig unsuzlar deb yuritilishi fonemalarning un belgisiga ko'ra zidlanishini juda to'g'ri aks ettirgan. Olim o'zbek adabiy tilida 23 ta unsuz fonema mavjudligini aytadi.

Uning fonetik qarashlaridan ko'rishimiz mumkinki, unsuzlar atamasi hozirda qo'llanmaydi va undosh harflar ba'zi manbalarda 24 ta deb berilishini ham ko'rish mumkin (dj hisobiga).

Fitrat ta'rifiga ko'ra semantik tamoiyil asosida so'z turkumlari ot, sifat, fe'l, olmosh va ko'makchilarga ajratadi. Uning fikricha: "bildirilgan ma'noga ot bo'lib taqalgan so'z ot" deyiladi. U aytadiki, ot borliqda ko'zga ko'rinadigan hamma narsa bo'lishi shart emas. Es, qayg'u, zulm, tashvish kabi. Bu bilan olim otlarning ma'no jihatdan aniq va mavhum otlarga bo'lish mumkinligini aytadi.

Birgina morfologik jihatdan uning qarashlariga nazar soldik. Bulardan shuni anglash mumkinki, bu qarashlar hozir ham bor.

"Nahv"da gap bo'laklari haqida so'z borganda, Fitrat Arastuning atributiv mantiqqa asoslangan sintaktik nazariyasigaa tayanadi va ega bilan kesimni bosh so'zlar (hozirda bosh bo'laklar) tarkibiga kiritadi. (Nahv; 6- bet)

Uning fikricha, gapning tugallanishini, so'zning kesilganligini bildirgan so'zlar kesimdir. Kesim qatnashmasa "tugal o'y" anglashilmaydi. Yaxshilab e'tibor berilsa, Fitrat aytgan bu qoidalar hozirda hech o'zgarishsiz sintaksisimizda o'z aksini topgan.

Hozirgi o'zbek adabiy tilida -mi yuklamasi mantiqiy urg'u qaysi bo'lakka tushishidan qat'iy nazar, doimo kesim oxirida keladi. Ana shu xususiyati bilan eski o'zbek tilidan va ayrim tillardan farq qiladi.

Fitrat esa bu yuklamani gapning mantiqiy urg'u tushgan bo'lagiga qo'yilishini ta'kidlaydi:

Salim bu kun o'z cho'ponini bozorga yubordimi?

Salim bu kun o'z cho'ponini bozorgami yubordi, kabi.

Tarkibida undalmalar (olim tomonidan "undosh oti" deya nom berilgan) ishtirok etgan gaplar undoshli gap deyilgan.

Bolalar, qizlar o'qinglar va ilm egallanglar!

30-yillar tilshunosligining faol vakillaridan biri bu Ashurali Zohiriy . Uning tilshunoslikka oid qarashlari o'z davri olimlarnikidan farql. Olim adabiy tildan ilmiy tilni ajratadi. Bu ikkisi o'rtasida farq unchalik katta emasligini faqat har ikkisi jonli til bilan zidlanishini aytib o'tadi. U o'zbek tilida singarmanizm mavjudligini e'tirof etadi. Ashurali Zohiriy o'zbek adabiy tilida 6 ta emas, 9 ta unli mavjudligini lotin alifbosida ham ana shu 9 ta unli uchun harf olinishi kerak deydi. Zohiriy bu fikrni aniq dalillar asosida isbotlamasa ham Andijon, Farg'ona, Marg'ilon va Qo'qon shevalarida ishlatiladigan 9 ta unlini ta'kidlab o'tadi. Haqiqatdan, unilarning palatal belgisi Farg'onaning bir qator shevalarida bugungi kunda farqlovchi belgi sifatida qo'llanilayotganligi ma'lum.

Uning o'zbek tilshunosligiga qo'shgan muhim hissasi bosh harflarni amaliyotga kiritish bo'ldi. Bundan tashqari arab, fors va rus tillariga bag'ishlangan tarjima lug'atlar yaratishi bilan fanga ulkan hissa qo'shdi.

Ikala tilshunos olib borgan umumiy tadqiqotlardan shuni anglash mumkin: Fitratning o'zbek tili morfologiyasi va sintaksisining fan sifatida shakllanishida xizmatlari beqiyos. Birinchilardan bo'lib endi shakllanib borayotgan grammatika haqida ma'lumot berdi.

Zohiriy davrining zabardast ziyolisi, sifatida millatning taraqqiyoti, istiqboli yo'lida tolmas kurashgan olim ekanligini isbotladi. Til xususida ayniqsa, imlo va fonetika sohasidagi kuzatishlari o'zbek tilshunosligining rivojiga munosib hissa bo'lib qo'shildi.

Hozirda ikala adib yaratgan asarlarda bayon qilingan masalalarga o'zbek tilshunoslari tomonidan aniqlik va qo'shimchalar kiritilmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. G'ani Abdurahmonov “*Tarixiy sintaksis - 1974. Toshkent . Fan nashriyoti.*
2. U. Tursunov, B. O'rinboyev “*O'zbek adabiy tili tarixi. Toshkent “O'qituvchi “ 1995.*
3. G'. Abdurahmonov, Sh. Shukurov, Q.Mahmudov “*O'zbek tilining tarixiy grammatikasi” . O'zbekiston Faylasuflari Milliy Jamiyat Nashriyoti. Toshkent 2008 .*

ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBURNING POETIKAGA OID MULOHAZALARI

Ho'jamberdiyeva Dildora

Chirchiq davlat pedagogika universiteti 2-bosqich talabasi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada o'zbek adabiyoti tarixiga ulkan hissa qo'shgan Zahiriddin Muhammad Boburning adabiy-tanqidiy qarashlari „Boburnoma“ va „Aruz risolasi“ nomli asarlari orqali keng aks ettiriladi. Boburning XV asrning oxiri va XVI asrning boshlaridagi turli voqea hodisalar ichida yashashi, ijtimoiy hayotda tutgan o'rni Bobur – shoir va adabiyotshunos sifatidagi dunyoqarashining shakllanishiga ham ta'sir qilmay qolmaydi. Boburning dunyoqarashida borliqqa, hayot va uning go'zalliklariga, inson va uning fazilatlariga qiziqish asosiy o'rinni egallaydi. Shu sababli uning she'riyati, „Boburnoma“si, „Aruz risolasi“ va ularda ifoda etilgan adabiy – tanqidiy qarashlari ham ana shunday dunyoqarashga asoslanadi. Bu maqolada Boburning badiiy adabiyotga oid qimmatli topilmalari haqida so'z yuritiladi.

***Kalit so'zlar:** poetika, adabiy munozara, vazn, she'r, obraz.*

ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BABUR'S COMMENTS ON POETICS

ABSTRACT

In the article, the literary and critical views of Zahiriddin Muhammad Babur, who made a great contribution to the history of Uzbek literature, are widely reflected through the works „Boburnoma“ and „Aruz risola“. His role in social life does not affect the formation of Babur's worldview as a poet and literary critic. In Babur's worldview, interest existence, life and its beauties, man and his qualities occupy the main place. Therefore, his poetry, „Boburnoma“, „Aruz Risola“ and his

literaty and critical views expressed in them are based on such a worldwide .This article talks about Babur's valuable findings on fiction.

Key words: *poetics, literaty discussion, weight, poem, image.*

KIRISH

Boburning she'riyatida she'r va undagi mazmun, adabiy munozara – she'r bahsining mavqeyi hamda mumtoz adabiy merosga doir qarashlari ma'lum darajada ifoda etilgan. Bobur she'r haqida gapirib, uning mazmunli bo'lishi bu mazmun afsonaviy “obi hayvon” kabi kishilarga ta'sir qilishi kerakligi, she'r mazmuni o'quvchiga biror narsani o'rgata bilishi lozimligini uqtiradi.

*Ey kim, bari she'r ahliga sen xon yanglig',
She'rning bori she'rlarga sulton yanglig'.
Mazmuni aning xati savodi ichra,
Zulmat orasida obi hayvon yanglig'.*

Bundan ravshanki, Bobur adabiyotda mazmunning katta ahamiyatini yaxshi tushungan.

Muallif shoirning, adabiyotshunosning qobiliyati she'r bahsida-adabiyot, she'rga bag'ishlangan munozara va mushoiralarda ma'lum bo'ladi, deb shunday yozadi:

*Do'stlarning suhbatida na xush o'lg'ay bahsi she'r,
To bilingay har kishining ta'bi birla holati.*

Adabiy munozaraning ahamiyatini yaxshi anglagan Bobur shoir-yozuvchilarni uni keng qo'llashga chaqiradi. Chunki adabiy munozaralar turli masalalarni yechish she'r va uning qonuniyatlarini tushunishga yordam beradi. Shuning uchun kishining do'sti yo shoir bo'lsin yoki she'r do'sti bo'lsin. Zero u kishining o'sishiga ko'maklashadi, deydi Bobur:

*Yor uldirki, she'rga mayli bo'lsa,
Netgay kishi she'r g'ayr xayli bo'lsa.*

Bobur she'riyatida o'zbek adabiy tanqidida ma'lum bo'lgan faxriya ham ishlatilgan. Bulardan ko'rinadiki, Bobur Alisher Navoiy an'analari, uning fikr va qaralashlarini olg'a surgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Boburning ijod masalalariga doir qarashlari, shoir va san'atorlarning ijodiga bo'lgan munosabati "Boburnoma"da yanada kengroq ifoda etilgan bo'lsa, she'riyatga doir mulohazalari "Aruz risolasi"da bayon qilingan. "Boburnoma" o'zbek nasrining yirik namunasigina bo'lib qolmay, balki u tarix, jug'rofiya, o'simlikshunoslik haqida ham qimmatli manbadir. Bu o'rinda "Boburnoma"ning barcha xususiyatlari to'g'risida emas balki unda ifoda etilgan adabiy-tanqidiy qarashlari haqida ba'zi mulohazalar bayon etiladi. "Boburnoma"da Navoiy tomonidan "Majolis un-nafois"ga kiritilgan shoirlarning juda oz qismi to'g'risida (Abdurahmon Jomiy, Muhammad Solih, Shayxim Suhayli, Sayfiy Buxoriy, Kamoliddin Binoiy, Yusuf Badiiy, Badriddin Hiloliy, Hotifiy va shu kabilar) fikr yuritilgan. Bobur shoirlarning ba'zilari haqida gapirar ekan, ularning "Majolis un-nafois" yaratilishidan so'nggi davrdagi hayoti va ijodiga doir yangi ma'lumotlar beradi. Bu jihatdan "Boburnoma"ning shoirlar va san'at ahliga bag'ishlangan qismlari "Majolis un-nafois"ning o'ziga xos tarzda davomi kabi tuyuladi.

NATIJALAR VA MUHOKAMALAR

Qayd etish kerakki XVI asrning birinchi choragida Movarounnahr va Xurosondagi siyosiy ahvol hamda Boburning shohlik uchun olib borgan kurashi "Boburnoma"da ifoda etilgan adabiy-tanqidiy qarashlarida ham iz qoldirgan. Bobur shoirlar haqida gapirishda, ularning ijodiga baho berishda ba'zan bir yoqlamalikka yo'l qo'yadi. Bu jihatdan Muhammad Solih ijodi haqida bildirilgan

fikrlar bunga misol bo'la oladi. Boburning Muhammad Solih g'azallariga bo'lgan munosabati umuman ijobiydir. Muhammad Solih esa mirzolar-temuriyzodalardan nafratlanib, Sultonlar – shayboniylar tomoniga o'tgan, ularni maqtab, “Shayboniynoma”ni ham yaratgan edi. Dostonda Shayboniy temuriylardan ustun qo'yiladi. Bobur esa, bu asarning bir baytini ma'qullab, qolgan qismlarini qoralaydi. “Muhammad Solihning, - deb yozadi Bobur, - choshnilik g'azallari bor, agarchi hamvorlig'i choshnisiga yo'qtur, turkiy she'ri ham bor, yomon aytmaydur. So'ngra Shayboniyxon qoshiga kelib edi, filjumla rivoyat qilib edi. Shayboniyxonning otig'a bir turkey masnaviy bitibdur, ramali musaddasi mahbun vaznidakim, “Sabha” vazni bo'lg'ay, bisyor sust va firudtur, ani o'qug'on kishi Muhammad Solihning she'ridan bee'tiqod bo'lur. Bir yaxshi bayti budur:

*Bo'ldi Tanbalg'a vatan Farg'ona,
Qildi Farg'onani tanbalxona....*

Ul masnaviyda muncha bayt ma'lum emaskim bo'lg'ay, sharir va zolimta'b va berahm kishi edi”. Muhammad Solih baytining Boburga ma'qul tushishining asosiy sababi shundaki, Bobur Samarqandga ikkinchi marta yurish qilganida Ahmad Tanbal Andijon hokimiyatini butunlay o'z qo'lga olib, Boburga qarshi kurashdi. Farg'onadan mahrum bo'lgan Bobur Muhammad Solihning Ahmad Tanbalni tanqid qilganini shuning uchun ma'qullaydi. Demak, Bobur o'ziga dushman bo'lgan kishilarning boshqa yo'nalishdagi kishi tomonidan tanqid qilinishini ham qo'llab quvvatlagan.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, Mirzo Boburning „Boburnoma” va „Risolayi aruz” asarlari adabiyotga oid qarashlarini o'rganishdagi muhim manba hisoblanadi. Ushbu asarlardagi she'r va she'r ilmiga taaluqli ma'lumotlar g'oyat qimmatlidir. Zero, Boburning adabiyotga oid qarashlarini o'rganib o'rta asr adabiy muhiti haqida tasavvurga ega bo'lamiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES):

1. *Jalilov S. Bobur va Andijon.-Toshkent.: 'O'zbekiston' nashriyoti, 1993.-102 b.*
2. *V.Zohidov. Bobirning faoliyati va ilmiy-adabiy merosi haqida. Kitobda: Bobir. Bobirnoma. -T.:1960;*
3. *H.Qudratullaev. Boburning adabiy-estetik qarashlari. -T.: Fan, 1983;*
4. *S.Hasanov. Boburning „Risolayi aruz— asari. -T.:1986;*
5. *Xayriddin Sulton. Boburiynoma. -T.:1996;*
6. *G'aybulloh as-Salom, N.Otajon. Jahongashta „Boburnoma—. — T.:1996;*

XVII VA XIX ASRLARDAGI ABULG'OZIY BAHODIRXON VA MUNIS ASARLARI TILI

Qilichova Sevara

ChDPU, O'TA 2-bosqich talabasi

Muratova Nafisa Baxtiyarovna

Ilmiy rahbar

ANNOTATSIYA

Maqolada Abulg'oziy Bahodirxon va Munisning tilshunoslikka oid qarashlari, xususan, fonetikaga, morfologiyaga va sintaksisga oid qarashlari ochib berilgan. Bular XV asrdagi Navoiy asarlariga ham qiyoslangan. Ayrim o'rinlarda hozirgi o'zbek tiliga yaqin va farqli jihatlari ham ko'rsatilgan.

***Tayanch so'zlar:** «Shajarayi turk», «Shajarayi tarokima», fonetik xususiyatlar, izofali qurilmalar, grammatik shakllar, «Muzokirul-ashob», «Muntaxab ul-lug'at», Bobur, xalq shevalari.*

Bir davr adabiy tili haqida gap ketganda, ma'lum ma'noda o'sha davr tilida mahalliy shevalar ham bevosita ishtirok etadi. Manbalarning guvohlik berishicha, eramizdan oldingi asrlarda yaratilgan badiiy topilmalarda ham yoki bo'lmasa Kultegin bitiktoshlarida ham oz bo'lsa-da dialekt (sheva) aralashganligini ko'rish mumkin.

Quyida biz aytmoqchi bo'lgan XVII-XIX asrlar adabiy tili mahalliy shevalarga tayangan holda rivojlandi. O'sha davrda yaratilgan qomusiy asarlar, tuyuq va tazkiralar davr adabiy tilini mukammalroq o'rganishga keng yo'l ochadi. Xususan, Malohe Samarqandiyning «Muzokirul-ashob», Muhammad Xoksoning «Muntaxab ul-lug'at» kabi asarlari yozildiki, bu asarlarda XVII-XVIII asrlarga doir siyosiy leksika va ilmiy atamashunoslik keng va dalillar bilan ko'rsatilganligiga guvoh bo'lish mumkin. Shu va boshqa adiblarning asarlari tilida bevosita Navoiy an'anasi

davom ettirildi. Navoiy asarlarida esa bevosita Sharqiy Turkiston adabiy tili unsurlari sezilishini ko'rishimiz mumkin.

Abulg'oziy Bahodirxonning tilshunoslikka oid qarashlari haqida ma'lumot beruvchi «Shajarai tarokima» va «Shajarai turk» asarlari davr tilini XIV-XVII asrlardagi ko'rinishi haqida ma'lumot beradi. Abulg'oziy o'z asarlarini yozganda to'g'ridan to'g'ri jonli tilga murojaat qiladi va o'z oldiga «andoq aytmoq kerakkim, yaxshi va yomon barchalari bilib, ko'ngillariga ma'qul bo'lg'ay» degan maqsadni qo'yadi. Bundan tashqari til xususidagi uning qarashlari ancha ixchamlikka, bergan misollari esa anchayin izchillikka ega ekanligini ko'rish mumkin. Asarlari o'zining grammatik qurilishi, lug'at tarkibi bilan jonli so'zlashuvga yaqin turadi. Uning har ikkala asari tili ham murakkab emas. Chunki uning asarini o'qigan kishi muallif jonli so'zlashuvni qayta ishlagan deb o'ylaydi. Aslida ham shunday. Bevosita uning grammatikaga oid qarashlariga to'xtalamiz:

Fonetik qarashlari: *d* bilan boshlanuvchi so'zlarda ko'pincha bu tovush *t* ga o'zgaradi. Misol: *deduk-teduk, degan-tegan, deb-teb*.

Ba'zi hollarda, asosan, so'z boshida keluvchi *y* tovushi *j* tovushi bilan almashinadi: *yo'l-jul*. Bu misollarning birinchisi hozirda qo'llanilmaydi, ikkinchi holat esa bizdagi shevalarda ko'p uchraydi.

Abulg'oziy Bahodirxon aynan xalq tilini aynan ko'chirib asar bitmagan, balki o'sha tildan foydalanib uning dialekt (sheva) ini ko'rsatib bergan.

Morfologik xususiyatlari: Navoiy davrida, u yaratgan qator asarlarda *-chi* qo'shimchasi unumdor ot yasovchi vazifasini bajaradi. Hatto u shaxs otini yasashda turli nomdagi shaxs otlarini yasashga xizmat qilgan. Bu hodisani u "Muhokamat ul-lug'atayn" da ham maxsus izohlab o'tadi. Jumladan "hunar va pasha egasi" ma'nosini bildiradi: *tamg'achi, jibachi, yurg'achi*. Bundan ko'rinib turibdiki, hozirgi o'zbek tilidagi *-voz, paz, kabi* qo'shimchalarning vazifasini bitta *-chi* yasovchisi bajargan.

XVII asrga kelib bu qo'shimcha kam qo'llanadi va u bilan teng holatda *-ji* yasovchisi ham keladi.

Navoiy davrida *qayiqchi*, Abulg'oziy Bahodirxon asarlari tilida *elchi* (Izoh: hozirgi o'zbek adabiy tilida *elchi* so'zi yasalmagan).

Abulgʻoziy Bahodirxon asarlari tilida oltita kelishik mavjud boʻlgan. Tushum kelishigining qoʻshimchasi *-ni* baʼzan *-n* qoʻllangan. Chiqish kelishigi qoʻshimchasi *-din*, *-tin* shakliga ega boʻlgan: *tuproqdin*.

Hozirgi oʻzbek adabiy tilida ham 6 ta kelishik borligi tilimizning XVII asr adabiy tiliga oʻxshash ekanligini bildirsa, ularning qoʻshimchalar jihatdan farqli ekanligini koʻrish mumkin.

Sonlar, ularning yasalishi hozirgi oʻzbek tiliga oʻxshaydi. Tartib sonlar hozirda *-inchi* va *-nchi* affikslar yordamida hosil qilinsa, bu davrda *-lanchi*, *-lenchi* qoʻshimchalari yordamida hosil boʻlgan: *beshlenchi*, *toquzunchi*.

Yordamchi soʻz turkumlari Abulgʻoziy Bahodirxon asarlarida xuddi Boburnomadagi kabi shakllarda qoʻllanilgan.

Navoiy davridagi sintaksisga eʼtibor bersak, qoʻshma gaplardan koʻproq foydalanilganligini "Munshaot" asari orqali koʻrish mumkin. XVII asrga kelib, xususan, Abulgʻoziy asarlarida sodda gap turlaridan foydalanilgan. Leksik jihatdan Navoiy davri adabiy tiliga anchayin yaqin. Asarlarda *ulus* (xalq), *kimarsa* (kimdir), *kent* (qishloq) kabi soʻz shakllaridan keng foydalanilgan.

Bunday anʼanadan Munis ham chetga chiqmagan holatda ijod qildi. Shoir oʻz asarlaridan birida oʻzi yashab turgan davr uchun xos va mos boʻlgan badiiy vositalardan keng qoʻllaganligini aytib oʻtadi: *gani husn*, *guli latif*, *mehrobi tarh*, *motami oshufta*, *guli gulshan* kabi. U asarlarida xalq tilida mavjud boʻlgan leksik boyliklardan mahorat bilan foydalanganligiga guvoh boʻlamiz. Bular *umach*, *atala*, *lang*, *qabagʻ*, *tapuq* va hokazolar.

Muning birla bas qilmayin zulmu azar,

Itning julidan kimsaga sajjada bolurmu?

Munis asarlarida turli shakldagi grammatik shakllarni uchratamizki, ularning ayrimlari hozirgi oʻzbek adabiy tilidan farq qiladi. Yuqorida keltirilgan parchada qaratqich kelishigi qoʻshimchasi *-ning*, *-ing* shakllarida keladi. Uning *-nung*, *-nun*, *-ing* koʻrinishlari ham mavjud boʻlgan. Hozirgi oʻzbek adabiy tilida esa bitta *-ning* shaklidan foydalaniladi. Munis asarlari tilida boʻlgani kabi oʻgʻuz tilining maʼlum unsurlari ham uchraydi.

Navoiy tilida bo'lgani kabi Munis asarlari tilida *-mish* affiksi sifatdoshning o'tgan zamon shaklini yasagan: *salmish*.

Bu davr tili, umuman, poydevorni XV asrdagi turkiy til rivojlanishidan oladi. Navoiy va Bobur asarlarida bo'lgani singari *-man* (birinchi shaxs birlikda tuslangan fe'ning bo'lishsiz shakli) qo'shimchasi bilan beriladi: *bilman*. Bu qo'shimcha esa o'zgarishsiz hozirda ham qo'llanilib kelmoqda.

Mana, ikkala olimning tilshunoslikka oid qarashlari bilan oz bo'lsa ham tanishdik. Abulg'oziy Bahodirxon asarlari tilida tushunilishi oson bo'lgan so'zlar talaygina, Munis asarlari tili sodda. Ikkala yozuvchi ham bu yozish usulini Boburdan olgan degan xulosaga kelish mumkin. Farqi shundaki, Bobur xalq tushunishi uchun sodda tilda yozgan bo'lsa, bu ikki olim o'zlari yashab turgan xalq shevalaridan foydalangan holda tushunarli yozishga urinishgan. Mana shunday qiyoslash chog'ida ikkala adib asarlarining tili haqida, qolaversa, davr tili haqida ma'lumotga ega bo'lamiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. U. Tursunov, U. Bozorov, A. Abdug'ani «O'zbek adabiy tili tarixi». Toshkent. «O'qituvchi»—1995.
2. Sanaqulov «O'zbek adabiy tili tarixining ilk davrlari». Toshkent. G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. 2004
3. Abulg'oziy Bahodirxonning «Shajarai turk» asari
4. Abulg'oziy Bahodirxonning «Shajarai tarokima» asari
5. Shermuhammad Munisning «Munisul-ushshoq»
6. Shermuhammad Munisning «Devoni Munis» asari.

BADIY ADABIYOT TILIDA ISHLATILGAN LAQABLARNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Matnazarova Fazilat Mirza qizi

Qoraqalpoq DU O'zbek tilshunosligi kafedrasida magistranti

E-mail: matnazarovafazilat33@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada badiiy adabiyot tilida ishlatilgan laqablarning o'ziga xos xususiyatlari tahlil qilingan holda ulardagi o'ziga xosliklar haqida mulohaza qilinadi. Misollar yordamida asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: *onomastik birlik, qo'shimcha nominativ kategoriya, ikkinchi nom, asliy laqablar, rasmiy va norasmiy nom.*

Kirish. Avvalo onomastik birliklar haqida so'z ketganda o'zbek antroponimiyasining birliklari deb ism, laqab, taxallus, familiya va ota ismi (отчество) kabilarni keltirish mumkin. Bu maqolada avvalo laqablarning tarixiga ham nazar tashlangan holda, ularning badiiy uslubda qo'llanishi, leksik-semantik tasnifi haqida so'z yuritiladi. Yozuvchi badiiy obrazning xarakterini, holatini, kasbi, mansabi, amalini ifodalashda maxsus so'z va atamalardan foydalanadi. Demak, yozuvchi obrazning eng muhim xususiyatlarini, ruhiy holatini, kasb-korini o'z asarlarida ifodalash uchun laqablardan ham keng foydalanadi.

Asosiy qism. Xo'sh laqab atamasiga nomshunos olimlar qanday ta'rif beradi? "Laqab" arabcha so'z bo'lib, biror xususiyatga ko'ra, kishiga xazil qilib yoki masxaralab yoki uning kasbi-koriga, tashqi ko'rinishiga, nasl-nasabiga ko'ra berilgan qo'shimcha nom, shuningdek, ma'lum bir vaziyat tufayli o'zgartirib olingan nomdir degan ta'riflar ham mavjud. Taniqli tilshunos olim, o'zbek tilshunosligida onomastika yo'nalishining ilk tadqiqotchisi Ernest Begmatov o'zining "O'zbek antroponimikasi" mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasida antroponimlarning asosiy

kategoriyasi deb – ismlarni, “qo‘shimcha nominativ kategoriyasi” deb esa laqab, taxallus hamda familiyalarni qayd etadi [1].

Bundan xulosa chiqadiki, laqablar ham xuddi ismlar kabi atoqli otlar bo‘lganligi uchun antroponimik birlik sifatida o‘rganiladi. Ismlar odamlarning rasmiy nomi bo‘lsa, laqablar norasmiy nomidir. Ismlar kishilarga ular tug‘ilgandayoq qo‘yiladi, laqablar esa qachon qo‘yilishi noma‘lum. Masalan, “Alpomish” dostonida Alpomish tug‘ilganda Shohimardon pir uning ismini “Hakimbek” deb qo‘yadi. 7 yoshga to‘lganda esa ko‘rsatgan jasorati tufayli xalq uni “Alpomish” deb atay boshlaydi. Shuningdek, xalq dostonlaridan “Kuntug‘mish” dostonida Kuntug‘mishning otasining ismi Qoraxon bo‘lib, laqabi Qilichxon edi. Bu kabi obrazlarni kitobxon ko‘p hollarda ismlari bilan emas, ikkinchi nomlari ya‘ni ularning laqablari bilan taniydi. Laqab leksemalar so‘zlarning konotativ ma‘nolaridan hosil bo‘ladi. Laqablarni tadqiq etganda uning ko‘chma ma‘no hosil bo‘lish usullarini ham e‘tiborga olishimiz joizdir. Laqab so‘zi “Navoiy asarlari lug‘ati”da izohlanmagan, uning ko‘plik shakli “alqob” arabcha ekani u “laqablar, nomlar” deb talqin qilingan [2]. “Navoiy asarlari tilining izohli lug‘ati”da “laqab - laqab, nom” deyilgan sodda izoh mavjud, “alqob” - 1) nomlar, taxalluslar; 2) sifatlash, maqtash so‘zlari” izohi berilgan [3]. Laqab til leksikasida qadimiy davrlardan mavjud hodisadir. U qadimiy turkiy til toshbitiklarida ham uchraydi: Bilkaqog‘on, Toqa baxshi, Qutlug‘ Temur, Tak Bogu, Bayan qora, kabi. 3[M a l o v C. E. Енисейская письменность тюрков. М.: Изд-во АН СССР, 1952]. Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asarida laqablardan namunalar berilgan - “Qilichxon harakatlarida qilichdek kesuvchi. Sökman – pahlavonlarga beriladigan laqablardan biri. Ogö - ög - aql va ziyraklik. Shuning uchun yoshi ulug‘lariga ögö laqabi beriladi. Üzo‘k - xotinlar laqabi. Sof oltin kabi toza pok xotin ma‘nosida altun üzo‘k deyiladi. Sag‘un - qarluq kattalarining laqabi kabi. Turkiy tabiblarga ata sag‘un deydilar [4]. Laqabda shaxsga laqab qo‘yuvchining salbiy munosabati ifodalangan bo‘lishi mumkin. Masalan, xalq Olimxonni “Olim zolim” deb atagan, Bartoldning qayd qilishicha, XII asr sadrlarining eng yomon timsoli bo‘lmish Sadr Muhammad Ibn Ahmad Abdulaziz

xalq tomonidan “Sadr jahon” emas, “Sadri jahannam” deb nomlangan. Nomshunos olimlar orasida laqab tushunchasini tor va keng ma'noda talqin qilish uchraydi. Shunga ko'ra, shaxsga maxsus laqab sifatida berilgan nomlarga haqiqiy ma'nodagi laqabdir.

Bunday laqablar tilda laqab sifatida yuzaga kelgan nomlardir. Bu tip laqablarni tilda aslida laqab sifatida paydo bo'lgani uchun asliy laqablar deyishadi. “Boburnoma”da uchraydigan quyidagi laqablar asliy laqablarga misol bo'la oladi: [5]

Olachaxon: Olachaxonning vajhi tasmiyasi muni derlarkim, mo'gul tilida o'lturguchini “olacha” derlar. Qaloqni necha qatla bosib, qalin kishisini qirgan uchun Olachi de-de kasrati iste'mol bila Olacha bo'libtur. [5. 68-69-6.]

Chopuq: "Bir martada Xiyobonda Ibrahim bechchik chopqulashti, yuziga choptilar. Mundin so'ng Ibrohim chopuq derlar edi. [5. 99-6.]

Hez: “Boqi hez bilakim, agarchi hez derlar edi, vale qilichqa mahkam erklik edi, chopqulashti”. [6. 300-6.] O'zbekiston xalq yozuvchisi Mirmuhsinning “Temur Malik” romanida qo'llangan ismlar (antroponimlar)ning funktsional-semantik xususiyatlarini o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi [6]. Mirmuhsin bu asarida ko'proq o'sha, ya'ni XIII-XIV asr eski o'zbek adabiy tilida, turkiy xalqlar orasida keng qo'llangan kishi ismlari, laqablar, taxalluslardan o'rinli foydalangan. Asarning bosh qahramoni Temur Malik “Fili Mahmud” laqabiga ega. “Fili Mahmud” – ellik qadamcha yerdan tegirmon toshini yelkada ko'tarib kelib, charx ustiga o'rnatib berganidan tashqari, gap ko'tarar, har qanday noxush xabar oldida sachrab ketmas, bo'ronlarga qoyadek chidamli edi. “Fili Mahmud” laqabi ham shundan bo'lsa kerak. Mo'g'ullar esa Temur Malikni “Qora Ives” – “Qora Qoplon” laqabi bilan yuritishgan: “Tunda qora “Ives” paydo bo'lib, posbonlarni yechinib yotgan joyida qonga belab, qilich bilan chopib, nayza bilan sanchib... ketishi mo'g'ullarning tinkasini quritdi. Ular tun bo'yi uxlamay “Ives”ni kutadigan, poylab chiqadigan bo'lib qoldilar” kabilar [6. 303-6]. Asarda Xorazmshohning onasi – Turkon xotun obrazi ham xarakterli obrazlardan. U o'ta makkor, o'g'li – Xorazmshohning ishiga ham bo'lar-bo'lmasga aralashaveradigan ayol bo'lib, asarda u “Xudovandi Jahon”,

“Qari tulki”, “Buyuk enamiz” laqablari bilan ham yuritiladi. Romanda salbiy mazmunli laqabga ega bo‘lgan ayollardan biri Binafsha bekadir. Temur Malikning xotini Oychechakning kanizagi bo‘lgan bu xotin “Qora qanjiq” – “Olaqanjiq”, “ko‘rpa tagidagi ilon” laqablariga ega. “Binafsha beka ham Gurganjdand Oychechak bilan birga kelgan, bu enaganing ham Turkon xotunga aloqadorligini Temur Malik allaqachon sezgan. U hamma narsani kavlashtirib, hamma gapga burnini tiqardi. Shuning uchun bo‘lsa kerak, Temur Malik bilan Shohmurod Ko‘histoniy uni “Qora qanjiq” deb atashardi o‘zaro. “Olaqanjiq” oqsoqoldan bola topilganini eshitib, xursand bo‘lganidan yig‘lab yubordi” [6. 317-6.] Asarda So‘qtu no‘yonning laqabi “chono” (“xulgana”, “sichqon”) bo‘lsa, Uloq no‘yonning laqabi mo‘g‘ulcha “chono” (“qashqir”)dir. “Movaraunnahr tuprog‘iga o‘tishda u Xo‘jand, undan to O‘sh-u O‘zgangacha borishni sinalgan “tsergiyi” (harbiy boshliq)lar So‘qtu no‘yon bilan Uloq no‘yonlarga topshirdi. Ularning kattasi o‘ttiz besh yoshida, laqabi “Xulgana” (sichqon) edi. Yumaloqligi, tishlarining o‘tkirligi, pitirlab tez yurishi sababli shu laqabni olgan bo‘lsa kerak. Ikkinchisi o‘ttiz uch yoshda bo‘lib, laqabi “Chono” (qashqir), “Udirdagch” (yo‘lboshchi, ya’ni Chingizxon) bu ikki no‘yonga Udegey, Chig‘atoyu Botuxondek e’timod qo‘ygan...” [6. 189-6.] kabilar.

Xulosa. Shuni ta’kidlash lozimki, laqablarning berilish motivlarini bilish doim ham oson kechavermaydi. Chunki laqabning qo‘yilishiga asos bo‘lgan motiv ko‘p holda oila, bir avlod yoki nari borsa bir mahalla, qishloqlar aholisiga ma’lum bo‘ladi. Shu sababli ko‘p olimlar laqabning qo‘yilish sababini dialektolog va etnografik ekspeditsiyalar vaqtida so‘rab-surishtirib bilib olishadi. Shunday qilib badiiy asar tilida ishlatilgan laqablarni o‘rganish o‘zbek tilshunosligining onomastika, onomosiologiya sohalarini o‘rganishda katta ahamiyatga ega. Laqablar badiiy asarda tasvirlanayotgan obrazlarning turli-tuman jihatlarini ixcham kontekstda chuqur ma’noli va ta’sirchan tasvirlash vositasi hisoblanar ekan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Бегматов Э. Ўзбек антропонимикаси. Тошкент. Фан. 1985 й. 49-б.
2. Шамсиев П., Иброҳимов С. Навоий асарлари лугати. Тошкент, 1972. 43-б.
3. Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 1-том. Тошкент: Фан, 1983. 82-83-б.
4. Mahmud Koshg'ariy. Devoni lug'otit turk. 1-tom. Toshkent, 1960. 82-101-382-415-б.
5. Бобурнома. Тошкент: Фан, 1960 68-69-99-300-бетлар.
6. Мирмухсин. Темур Малик: /Тарихий роман/.— Т.: «Шарк» НМК 1996. 7-б.,

“BOBURNOMA” DA JOY NOMLARINING QO‘LLANILISHI

Imomaliyeva Gavharoy Odiljon qizi

Chirchiq davlat pedagogika universiteti talabasi

Muratova Nafisa Baxtiyarovna

O‘zbek tilshunosligi kafedrasida o‘qituvchisi

ANNOTATSIYA

O‘zbek tilining muhim yodgorligi bo‘lmish Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma” asari ma’naviy qadriyatlarimizning bir bo‘lagi hisoblanmish toponimlar va ularning tarixini o‘rganishda noyob manbadir. Unda mingdan ortiq geografik nom, mamlakat, shahar, qishloq, qal’a, dasht, dovon, dara, daryo, ko‘prik, kechuv, ko‘l, chashma, bog‘, yaylov, o‘tloq va boshqa joylarning nomlari tilga olib o‘tilgan. Maqolada, shuningdek, joy nomlarining kelib chiqish tarixi haqida qisqacha yoritib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: *Toponimlar, geografik nom, oronimlar, etimologiya*

KIRISH

“Boburnoma” da joy nomlari toponimikasi haqida so‘z yuritar ekanmiz, asarda uchraydigan toponimlar ular ifodalgan obyektlarning turiga ko‘ra bir necha guruhga bo‘linishini ta’kidlab o‘tamiz. Bularning bir qismini aholi maskanlari nomlari – oykonimlar tashkil etadi. Oykonimlar:

- 1) mamlakat nomlari – Afg‘oniston, Hindiston, Arabiston, Mo‘g‘uliston, Iroq, Ozarbayjon, Misr, Xitoy, Xuroson;
- 2) shaharlar nomlari – Dehli, G‘azna, Qobul, Mashhad, Banoras, Urganch, Toshkand, Andijon, Kesh, Sayram, Xo‘jand, Qarshi, Buxoro;
- 3) qishloq va kentlar nomlari – Muhammad og‘a kenti, Ho‘dak kenti, Beshkent, Qulba kenti, Archakent, Yorkand, Navkand, Dehi G‘ulomon, Yettikent, Dehi Afg‘on;

4) qal'a va qo'rg'on nomlari: Qal'ai Dabusi, Qal'ai Zafar, Olaqo'rg'on, Toshqo'rg'on, Asfidak qo'rg'oni;

5) rabotlar nomlari – Raboti Sarhang, Raboti Zavraq, Surhrabot, Raboti Ro'zak kabilarni o'z tarkibiga birlashtiradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

“Boburnoma” – adabiy va tarixiy ahamiyatga molik asar. Unda o'z davridagi ko'plab kishilarning turli vaziyatlardagi kechinmalari, Osiyoning ko'plab tog'lari, daryolari, o'rmon va cho'llari, iqlimi, aholisi, ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy ahvoli haqidagi ma'lumotlar jamlangan. “Boburnoma” ni g'arb tillariga tarjima qilgan J.Leyden, V.Erskin va boshqalar bu mumtoz kitobga, asosan, tarix asari sifatida yondashib, o'z tarjimalariga yozgan so'zboshi va izohlaridan uni XV asr oxiri va XVI asr boshlarida O'rta Osiyo, Afg'oniston va Hindistonda ijtimoiy-siyosiy voqealarni aniq tasvirlovchi tarixiy hujjat, ana shu hududlarning geografiyasi, o'simlik va hayvonot dunyosi, etnografiyasi haqida ishonchli ma'lumot beruvchi manba deb baholganlar.

Bunga misol tariqasida Andijon tasvirini olsak bo'ladi:

“Andijondurkim, vasatta voqe bo'lubdur, Farg'ona viloyatining poytaxtidir. Oshlig'i vofir, mevasi farovon, qovun va uzumi yaxshi bo'lur. Qovun mahalida poliz boshida sotmoq rasm emas. Andijonning noshpotisidan yaxshiroq noshpoti bo'lmas”.

Asar bobomizning kundalik daftari hisoblangani uchun u turli mubolag'alardan holi bo'lgan va undagi har bir narsa boricha aks ettirilgan. “Boburnoma” da qo'llangan sodda va ravon uslub Pirimqul Qodirov qalamiga mansub bo'lgan, Boburning hayoti yoritilgan “Yulduzli tunlar” asarida Xondamir nutqi bilan quyidagicha keltiriladi: “Bobur qalamga olgan voqealar juda murakkab bo'lsa-da, muallif ularni og'zaki hikoyaga yaqin bir tarzda xiyla oddiy uslubda yozgan edi”. Voqealar Andijon, Samarqand, Xo'jand, Hirotdan boshlab Kobul va Agragacha bo'lgan qamrovga ega, ya'ni unda O'rta Osiyodan boshlab Hindistongacha bo'lgan masofadagi deyarli 50 yillik voqealar haqqoniy ifoda etilgan.

“Boburnoma” asari orqali Bobur mirzoni toponimistik olim sifatida ham bilamiz. Asarni o'qib borar ekanmiz, o'rin-joylarning nafaqat nomlarini, balki

ularning o'ziga xos xususiyatlari bilan tanishamiz, ularni o'rganamiz. Asarda turli tog' nomlari keltirilgan: Olatog', Kapettog', Mehtar Sulaymon tog'i, Murg'on tog'i, Shovdor tog'i, Shunqorxon tog'i, Kirmosh tog'i, Xoja Ismoil tog'i singarilar. Ba'zan bu xil nomlar tarkibida "tog'" ma'nosini ifodalovchi tojikcha "kux" so'zi qatnashgan: Anbarkux, Barokux, Domankux, Kuxi Jud, Kuxi Safid, Kuxisof, Kuxpor kabilar.

Bobur joy nomlarini tilga olganda, ularning qanday ma'no anglatishiga va nima uchun bunday nom olganiga e'tibor beradi. Masalan, uning Konibodom shahri nomining ma'nosi to'g'risidagi fikri diqqatga sazovordir. Konibodom hozirda Tojikiston Respublikasi hududiga qarashli bo'lib, "Konibodom" shaklida yoziladi va shunday talaffuz qilinadi. Mahalliy aholining fikriga ko'ra, Konibodom toponimi ikki qismdan: kon va bodom so'zlaridan tarkib topgan bo'lib, "bodom koni" ma'nosini bildiradi. Aslida, mazkur oykonomik nomning birinchi qismidagi kon so'zining ko'p, mo'l serob ma'nosiga hech qanday aloqasi yo'qligini, u aslida "kand" so'zi bo'lib, "shahar" ma'nosida qo'llanganligini, binobarin, Konibodom "bodom shahri", "bodomli shahar" ma'nosini anglatishini "Boburnoma" mutolaasi orqali bilib olamiz.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Asarda hozirgi Qashqadaryo viloyatidagi Shahrisabz shahrining nomlanishi shunday izohlanadi: "Bahorlar sahrosi va shahri va bomi va tomi ho'b sabz bo'lur uchun Shahrisabz... derlar". Demak, Shahrisabz – "ko'kalamzor shahar", "yashil – bog'-rog'larga boy shahar". "Boburnoma" da Hindiston hududidagi Kashmir oykonimiga tubandagicha izoh berilgan: "...bu tog' elini Kas derlar. Xotirga yettikim, Hindiston eli "shin" ni "sin" talaffuz qilur. Chun bu tog'da mo'tabar shahar Kashmirdur, balki Kashmirdin o'zga bu tog'da yana shahri eshitilmaydur. Bu jihattin bo'la olurkim, Kashmir demish bo'lg'aylar". Darhaqiqat, geograf olim Hamidulla Hasanov ta'kidlaganidek "kas" aslida "kash" bo'lib chiqadi va Kashmir shu tog'dagi qabila nomi bilan bog'liq oykonim hisoblanadi. Shuningdek, Bobur Afg'oniston viloyatlaridan biri bo'lgan Lamg'on to'g'risida yozar ekan, bu hududning ikki xil variantda aytilishini ta'kidlaydi va buning sababini quyidagicha sharhlaydi: "Hazrati Nuh Payg'ambarning otasi Mextor Lomning qabri Alishang tumanidadir. Ba'zi

tarixda Mextor Lamak debturlar, u elni mulohaza qilibturkim, ba'zi mahal "ko" o'rniga "g'ayn" talaffuz qilurlar, bu jihattin g'olibo bu viloyatni "Lamg'on" debdurlar"

Bobur yana Hindistondagi Ko'hi Jud, Savo lak parbat, Afg'onistondagi Shohi Qobul tog'lari haqida to'xtalganda, ularning ma'nosiga e'tibor beradi. Ko'hi Jud tog'ida ellardan biri jud qabilasi yashaganligi aniqlaydi va bu tog' shu qabilaning nomi bilan atalganligini e'tirof etadi: "Bu tog'ni juda mansub qilib, Ko'hi Jud debturlar". Shohi Qobul oronimining kelib chiqishini shunday tushuntiradi: "Qal'aning g'arb-janub tarafi kichikraq parcha tog' tushubtur. Ul tog'ning qo'llasida Shohi Qobul imorat qilgani uchun bu tog'ni Shohi Qobul derlar". Anglashiladiki, Shohi Qobul tog'i Qobul shohi nomi bilan atalgan. Bobur ba'zi hollarda joy nomlarini izohlashda aholi orasida tarqalgan turli afsona, rivoyat, aqidalarni – xalq etimologiyasini ham bayon etadi.

"Samarqand" shahrining kelib chiqishi haqida bir qancha taxminlar mavjud. Sharq mualliflari "Samarqand" so'zining birinchi qismi, ya'ni "Samar" so'zi shu shaharga asos solgan yoki bosib olgan kishining nomi deb hisoblab, bir qancha ta'riflarni taklif etdilar. Ammo tarixda bunday ismli kishi haqida ma'lumotlar aniqlanmagan. So'zning ikkinchi qismi "kent" (kand) – qishloq, shahar degan ma'noni anglatadi. Ba'zi yevropalik olimlar bu nom qadimdan qolgan, sanaskritcha "Samarya" ga yaqin, ya'ni "yig'ilish", "yig'in" so'zidan kelib chiqqan deb izohlaydilar. Antik mualliflarning asarlarida shahar Marokanda deb yuritilgan. Bu haqiqatga ancha yaqin bo'lib, Marokanda – Samarqandning yunoncha aytilishi hisoblanadi.

XULOSA

Biz tariximizning naqadar ulug'ligini, boyligini shu birgina shahar, qishloqlarimizning atoqli nomlarini o'rganish orqali ham his etamiz. "Boburnoma" asari o'lkamiz, Hindiston va Afg'oniston hududlaridagi joy nomlarini o'rganishga muhim material bo'la oladi. Asarda keltirilgan toponimlarning turlari, ma'nosi, kelib chiqishiga oid fikr-mulohazalar g'oyat qimmatli ahamiyatga ega.

REFERENCES

1. *Zahiriddin Muhammad Bobur, "Boburnoma". – Toshkent.: "O'qituvchi", 2017*
2. *Pirimqul Qodirov, "Yulduzli tunlar". – Toshkent.: "Yoshlar nashriyot uyi", 2017*
3. *Hozirgi o'zbek adabiy tili. II kitob. A.Nurmonov, N.Mahmudov, A.Sobirov, N.Qosimov*

СӨЙЛЕМ. СӨЙЛЕМНІҢ АЙТЫЛУ МАҚСАТЫНА ҚАРАЙ ТҮРЛЕРІ

Миралиева Диана Нұрмұханқызы

Шыршық мемлекеттік педагогикалық университеті
Қазақ тілі және әдебиеті бағытының 1-курс студенті

Байзаков Жандос Абдазимович

Ғылыми жетекшісі

E-mail: diananurmuxan2@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Мақалада, сөйлем, сөйлем жайлы жалпы түсінік, сөйлемнің құрамы, түрлері соның ішінде, айтылу мақсатына қарай түрелі жайлы мәлімет беріледі. Хабарлы сөйлем, сұраулы сөйлем, лепті сөйлем, бұйрықты сөйлемдер жайлы мәлімет және олардың өз ішінде түрлері жайында мәлімәл мысал жаттығулармен беріледі.

***Кілтті сөздер:** Сөйлем, айтылу мақсатына қарай, хабарлы сөйлем, сұраулы сөйлем, лепті сөйлем, бұйрықты сөйлем, тиісті тыныс белгілері.*

A SENTENCE. TYPES OF SENTENCES ACCORDING TO THE PURPOSE OF UTTERANCE

ABSTRACT

The article provides information on sentences, general understanding of sentences, types of sentence composition, including types based on the purpose of utterance. Information about informative sentences, interrogative sentences, exclamatory sentences, imperative sentences and their types is provided with example exercises.

Key words: *The sentence, depending on the purpose of the utterance, is an informative sentence, an interrogative sentence, an exclamatory sentence, an imperative sentence, appropriate punctuation marks.*

СӨЙЛЕМ - біршама аяқталған ойды білдіретін сөздер тобы. Сонымен қатар, қарым қатнас құралын іске асырудағы адамның ойын айтудың формасы-сөйлем. Кісінің ойы әрқилы болса, соған сәйкес сөйлемнің де түрі әркелкі болады. Мысалы: *Ташкент. Наурызбай көшесі. Біз екеуміз көшенің сол жағында тұрамыз.*

Бұл сөйлемдердің біріншісі-бір сөзден, екіншісі-екі сөзден, үшіншісі көп сөзден жасалып тұр. Осыған сәйкес біріншісі қала туралы, екіншісі көшенің аты туралы, үшіншісі көшенің сол жағында екі адамның туруы жайлы айтылып тұр. *Ташкент* деген сөйлем үзілді кесілді аяқталып тұрған жоқ, ол екінші сөйлемнің басталуына түрткі болып, ойды одан әрі жалғастырып тұр. Демек, сөйлем мүлде аяқталған ойды емес, біршама аяқталған ойды білдіреді. Сондықтан біршама аяқталған ойды білдіретін бір сөзді, бір немесі бірнеше сөз тіркесін сөйлем деп атаймыз.

Сөйлемдегі сөздер бір-бірімен байланысып сөз тіркесін жасайды. Сондай-ақ сөйлембелгілі бір мақсатқа жұмсалып, соған сай интонациямен айтылады. Осыған сәйкес сөйлемдер айтылу мақсатына қарай *хабарлы, сұраулы, лепті, бұйрықты болып бөлінеді*. Тиянақталған ойды ауызша да, жазбаша да білдіруге болады. Ауызекі сөйлеуде сөйлем мен сөйлемнің арасында кідіріс болады. Жазуда бір сөйлем екінші сөйлемнен нүкте, сұрау және леп белгілерінің бірімен айырылады. Сөйлем – тілдің грамматикалық заңдылығы негізінде қалыптасқан синтаксистік бірлік, адамдардың қарым-қатынас жасауы үшін жұмсалатын тілдік категория. Сөйлем сөзден, сөз тіркесінен өзіндік коммуникативтік қасиетімен ерекшеленеді. Сөздер мен сөз тіркестері сөйлем құраудың материалы, оның құрамдас бөлшегі болып табылады. Предикативтілік сөйлемнің барлығына тән, ал модальдылық әр сөйлемде түрліше көрініс табады, айтушының қатынасын білдіреді.

Модальдылық лексикалық және грамматикалық тәсілдер арқылы жүзеге асады, объективті және субъективті болып бөлінеді. Ал интонация сөйлем мүшелеріне қатысты көрініс тауып, ішкі элементтерге сай құбылып отырады. Сөйлемнің мағыналық, құрылымдық ерекшелігін білдіреді. Интонацияның құбылуына сөздердің орын тәртібі, демеуліктер, модаль сөздер, одағайлар, қыстырмалар, қаратпалар, т.б. себеп болады. Жақ категориясы да сөйлемнің негізгі арқауы саналады. Сөйлемнің құрамы, құрылысы, мағынасы әр түрлі келеді.

Синтаксистің нысаны ретінде сөйлем мен сөз тіркесі өзіндік белгілерімен ерекшеленсе де, кей жағдайда бастауыш пен баяндауыштың сандық, жақтық жағынан қиыса байланысуы оларға тән ортақ белгілерді танытады.

- Сөйлемдер айтылу мақсатына қарай хабарлы, сұраулы, бұйрықты, лепті; құрылысына қарай жай және құрмалас;

- Баяндаудың шындыққа қатысы жағынан болымды және болымсыз;

- Тұрлаулы, тұрлаусыз мүшелердің қатысына қарай жалаң және жайылма;

- Баяндауыштарының қай сөз табына қатысты келуіне орай есімді және етістікті.

- Бастауыштарының қатысына қарай жақты және жақсыз;

- Субъект мәнінің ерекшелігі жағынан белгісіз жақты, жалпылама жақты;

- Сондай-ақ сөйлем мүшелеріне жіктелмейтіндігі тұрғысынан атаулы болып бөлінеді.

Бұл сияқты сөйлемдердің түрлері көп тілге ортақ болғанымен, олардың өздеріне тән синтаксистік ерекшеліктері бар.

ХАБАРЛЫ СӨЙЛЕМ — сөйлемнің бір түрі. Хабарды, ақпаратты баяндау мақсатында айтылады. Хабарлы сөйлемнің *негізгі грамматикалық белгілері*:

Баяндауыштары негізінен ашық рай формалы етістіктен (немесе осы формаға сипаттас жұмсалатын есімдерден) жасалады. Өзіне тән интонациясы болады. Хабарлы сөйлемдер баяу әуенмен айтылады. Жалаң сөйлемдер бірте-бірте қайырылса, жайылма сөйлемдерде дабы сөйлемнің соңында бәсеңдей түседі. Мысалы, *Түн жым-жырт. Жел де жоқ. Бірақ сәл ғана білінген салқын бар.* сөйлесінің мазмұны әр түрлі болғандықтан, олардың

мазмұны сөйлемге қатысқан сөздердің, мүшелердің, әсіресе, баяндауыштардың мағыналық, тұлғалық ерекшеліктеріне байланысты болып келеді. Хабарлы сөйлем баяндауыштарының тұлғалық ерекшеліктеріне қарай болымды (*Жаңбыр жауды*), болымсыз (*Жаңбыр жаумайды*), қалаулы (*Енді қырманға барайықшы*), болжамды (*Маржан ертең келетін шығар*), ал баяндауыштарының қай сөз табынан жасалуына қарай етістікті (*Үйдің іші жылынды*), есімді (*Күн жылы. Аспан ашық*) болып бөлінеді. Хабарлы сөйлем екі негізді және бір негізді құрамда болады. Құрамында екі негізгі мүше бастауыш пен баяндауыш болып, сөйлем оларды тірек етіп құрылған болса, екі негізді болып келеді. Мысалы, *Енді, міне, үш бала қатар келе жатырмыз.* (С.М.) Бір негізді сөйлемдер грамматикалық сипаты жағынан екі түрлі: Арнаулы құрылысы бар баяндауыш мүшені тірек етіп құрылады. Мысалы, *Оны бұзуға болмайды*; Бастауыш, баяндауыш деп тануға келмейтін, тірек мүше деп аталатын компонентті негіз етіп құрылады. Мысалы, *Мидай дала. Жарқыраған ай.* Хабарлы сөйлем деп біреу я бірдеме туралы хабарлай айтылған сөйлемді атаймыз. Хабарлы сөйлемді айтқанда, оның аяғында дауыс бәсеңдейді. Жазуда хабарлы сөйлем соңына нүкте қойылады.

Хабарлы сөйлемнің тәсілдері мен формалары

- Біреудің бір нәрсе жөнінде жай хабар алуы. Мысалы: *Жаңбыр жауып тұр*-жай хабарлау.

- Біреудің бір нәрсе жөніндегі ойын, көзқарасын білдіру мақсатында хабарлауы. Мысалы: *Ертең күн ашық болатын шығар*-өз ойын хабарлау.

- Біреудің бір нәрсені сипаттап, бейнелеп, суреттеп хабарлауы.

Мысалы: Аспан шайдай ашық-бейнелеп, суреттеп хабарлауы.

СҰРАУЛЫ СӨЙЛЕМ

Сұраулы сөйлем деп біреу я бірдеме жайында білу мақсатымен сұрай айтылған сөйлемді атаймыз.

Сұраулы сөйлем соңына сұрау белгісі қойылады.

Сұраулы сөйлемнің жасалуыӨндеу

Сұраулы сөйлемнің жасалуы:

1. сұраулы сөйлемдер сұрау есімдігі қатысуы арқылы айтылады;
2. сұраулық мағына ма (ме), ба (бе), па (пе) және ше деген сұраулық шылаулардың қатысуы арқылы да білдіріледі;
3. сұраулық мағына кейде ғой, -ау шылаулары мен болар, шығар, қайтеді деген көмекші сөздердің және ә деген одағайдың қатысуы арқылы беріледі;
4. сұраулық мағына сұрау дауыс ырғағының өзі арқылы да беріледі.

Сұраулы сөйлемдер негізгі сұрақты, жетек сұрақты, анықтауыш сұрақты білдіреді.

ЛЕПТІ СӨЙЛЕМ

Лепті сөйлем деп ерекше көңіл күйіне, сезімге байланысты (*қуану, ренжу, таңдану, аяу, бұйыру* және т. б.) айтылған ойды білдіретін сөйлемді дейміз.

Лепті сөйлем ішіндегі сөздер түгелімен (әсіресе баяндауышы) көтеріңкі дауыспен айтылады. Лепті сөйлем соңынан леп белгісі қойылады.

Лепті сөйлем ішінде сұраулық мәнді сөздер де аралас келуі мүмкін. Мұндайда сөйлем соңында леп белгісі мен сұрау белгісі қатар қойылады. Егер сұрау мағынасы басым айтылса я сұрау мәнді сөздер бұрын айтылса, сұраулық бұрын (!?) қойылады, леп мағынасы басым айтылса я леп мәнді сөздер бұрын айтылса, лептік бұрын (!?) қойылады.

БҰЙРЫҚТЫ СӨЙЛЕМ

Бұйрықты сөйлем - қимыл-әрекетке итермелу мақсатында айтылған сөйлем.

Бұйрықты сөйлем көбінесе ауызекі тілге тән. Бұйрық мағынасы әр түрлі реңкте білдіріледі: егер бұйыру қатал талап мағынасында жұмсалса, дауыс көтеріңкі айтылады, ал өтініш, тілек мағынасында айтылса, бәсең айтылады. Бұйрықты сөйлемдердің баяндауыштары етістіктің бұйрық және қалау райлары арқылы жасалады:

- 1. Баяндауыштары етістіктің бұйрық райының 2-жағында болса, Бұйрықты сөйлем бұйрық, талап ету мәнінде айтылады. Мысалы: - Сен мен не істесем, соны істе! - деді Ұлпан Шынарға сыбырлап (Ғ.Мүсірепов).

• 2. Баяндауыштары бұйрық райының 3-жағында болса, Бұйрықты сөйлем талап, тілек мәнінде айтылады. Мысалы: Қара көктің жал-құйрығы қара ғой, қаралы ат осы болсын! - деді (М. Әуезов).

• 3. Баяндауыштары етістіктің бұйрық райында айтылып, оған -шы/-ші қосымшасы жалғанса, Бұйрықты сөйлем тілек, жалыныш немесе сыпайы түрде бұйыруды, кейде сес көрсетіп, қорқыту мәнін білдіреді. Мысалы: Орныңнан ары отырған бер отырушы, Қолымда қармағым жоқ ілдіргелі (халық өлеңі). - Қане, осы баланың бәйгесін бермей көрші (Ғ. Сланов).

• 4. Баяндауыштары етістіктің қалау, бұйрық райлары тұлғасынан жасалғанда, Бұйрықты сөйлем ұран, үндеу мағынасын білдіреді: Мысалы: - Канта, түс аттан! Қапта тегіс! - деп Көтібақ, Топай, Торғай жігіттерін де тұтас айдап салды (М. Әуезов).

• 5. Баяндауыштары ашық райдың келер шақ тұлғасынан жасалса, бұйрық мағынасын білдіреді. Мысалы: Бүгіннен бастап олармен сөйлеспейсің.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ (REFERENCES)

1. Ш. Бектұров «Қазақ тілі» Алматы қаласы, Атамұра баспасы 2006 жыл.
2. К. Аханов «Тіл Білімі негіздері» Алматы қаласы, 2003 жыл

ШӘКӘРІМ ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫ - ҰЛЫ ГУМАНИСТ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНІҢ КЛАССИГИ

Нұрсейітова Перизат Ордабек қызы

Шыршық мемлекеттік педагогикалық университеті
Қазақ тілі және әдебиеті бағытының 1 - курс студенті

Жандос Абдазимович Байзаков

Ғылыми жетекшісі:

АННОТАЦИЯ

Қазақтың кемеңгер ойшылы Шәкәрім Құдайбердіұлы XIX ғасырдың бас кезіндегі әдебиет пен мәдениет қайраткерлері ішінде ақын халыққа кеңінен танылған, Абай заманына біршама жақын тұрған ірі тұлға. Сол кездегі әр түрлі дамыған демократиялық идеяларды, халықтың азаттығын ойлап, ғылым мен техника жетістіктерін дамуын аңсаған қоғамдық қозғалыстың аса көрнекті өкілдерінің бірі. Шәкәрім гуманистік адамгершілік идеяларды, әділеттілікті, адал еңбекті, зорлық-зомбылықты әшкерелеп, мейірімділікпен ақиқатты жақтаған ақын. Шәкәрім Құдайбердіұлының өзіндік ақындық тұлғасын танытатын лирикасына тән фәлсапашылдық, насихатшылдық, шежірешілдігі өз заманына сай қалыптасқан.

***Кілтті сөздер:** ұлы гуманист, философ, кемеңгер ойшыл, демократия, қазақ әдебиетінің классигі, шежіре, философия.*

SHAKARIM KUDAIBERDIULY GREAT HUMANIST IS A CLASSIC OF KAZAKH LITERATURE

AABSTRACT

The brilliant Kazakh thinker Shakarim Kudaiberdiuly is among the literary and cultural figures of the beginning of the 19th century. The poet is widely known to the

people, and he is quite close to Abay's time. He was one of the prominent representatives of the social movement, which thought about various developed democratic ideas, freedom of the people, and longed for the development of science and technology. Shakarim is a poet who exposes humanist moral ideas, justice, honest work, violence and stands for the truth with kindness. Shakarim Kudaiberdiuly's lyricism, which shows his unique poetic personality, is characterized by philosophicism, progandism and genealogy developed in accordance with his time.

Key words: *great humanist, philosopher, brilliant thinker, democracy, classic of Kazakh literature, genealogy, philosophy.*

Кіріспе бөлім: Қазақ әдебиетінің классигі Шәкәрім Құдайбердіұлы өнер-білім, ғылым үйрену мәселесін халықтың мүддесін, биік адамгершілік мақсат-мұраттармен байланыстыра қарайды. Халықты ескілік шырмауынан шығарып, өркениетке бастайтын бірден-бір жол өнер-білімге қол жеткізу, ғылым жетістіктерін игеру керектігін айтып, көрсетті. Қазақ қоғамындағы жағдайды, әлеуметтік ортаны, әртүрлі топтың өкілдерінің мінез-құлқын, іс –әрекеттерін жан жақты барлап, терең түсінген, көптеген шығармаларында шынайы бейнелеп берген. Ақынның діншілдігі, жаратушы Аллаға сенімі оның ойшылдығымен жалғасып, дүниеге көзқарасындағы бірлік-біртұтастықты танытады.

Негізгі бөлім: Шәкәрім Құдайбердіұлы қазіргі Семей облысында 1858 жылы 11 шілде күні дүниеге келді. Оның шын есімі Шаһкәрім. Шәкәрімнің әкесі Құдайберді Құнанбайдың Күңке деген бәйбішесінен туған, яғни Абайдың туған ағасы. Бес жасында ауыл молдасынан сабақ алады. Шәкәрім жеті жасқа келгенде әкесі қайтыс болады. Ол жетім қалған кезінде Абайдың тәрбиесінде болады. Абайдың ағасының зеректігінің арқасында хан сарайын байытқан Құдайбердіұлы заманында халық арасында білімді адамдардың бірі болды. Араб, парсы, түрік, орыс тілдерін жақсы білгендіктен шығыс пен батыс ақындарының шығармашылығын қызығып оқыды. Лев Толстойдың

шығармаларын аса жоғары бағалап, “Дубровский”, “Боран” атты шығармаларын қазақ тіліне аударды. Ақын өмір бойы өзін Толстойдың шәкіртімін деп санап, онымен хат жазысып жүрді. Шәкәрім шығыстың Қожа Хафиз, Науаи, Физули секілді жарық жұлдыздарының шығармаларын қастерлеп, қазақ тіліне аударды. Шәкәрім Құдайбердіұлының қаламынан туған терең ойлы, сыршыл лирик өлеңдер, “Қалқаман- Мамыр”, “Еңлік-Кебек,” “Нартайлақ-Айсұлу” сияқты оқиғалы дастандар, “Әділ-Мария” романы және басқа да прозалық туындылар, аудармалар, тарихқа, философияға қатысты еңбектер, сазды әуендер туды. 1912 жылы Семей қаласындағы “Жәрдем” баспасынан “Қазақ айнасы”, “Жолсыз жаза яки кез болған іс”, “Үш анық”, “Мұсылмандық шарты”, “Ләйлі-Мәжнүн” сияқты шығармалары жарық көрді. 1978 жылы Ленинградта шыққан “Поэты Казахстана” деген жинақта ақынның бірқатар өлеңдері жарық көрді. Шәкәрім Абай үлгісіндегі реализмі алдымен азаматтық лирикасынан көрінді. Өз заманының көзі ашық, көкірегі ояу азаматы ретінде өз халқының басындағы нақты жағдайды көре білді. Осы бағыттағы барлық ой пайымдарын лирикасына нәр қылып құйды. Ақын лирикасының басты объектісі-адам деп білді. “Ескіден қалған сөз теріп”, “Сәнқойлар”, “Еріншек”, “Құмарлық”, “Бір сал мойын сал келер” сияқты өлеңдерінде ақын замандастарының бойындағы кемшіліктер сыналады. Шәкәрім надандықтың негізін осылардан көреді. Бұл өлеңдерінің барлығында шыншылдық пен сыншылдық бар. Шәкәрім Құдайбердіұлы жиырма жасында болыс болады. 1881 жылы Абайдың ақылымен болыстықты Оспанға өткізеді. 1905 жылы Абайдың айтуымен қажылық сапар шегіп, Меккеге барады. Бұл сапарынан пайдаланып, ақын өзінің байырғы арманын жүзеге асырады. Стамбул, Париж кітапханаларынан туған халқының тарихына байланысты кітаптарды оқып, сол жинаған мағлұматтар негізінде “Түрік, қырғыз, қазақ хандар шежіресі” атты кітабын жазады. 1908 жылы Шәкәрім сахарда сирек кездесетін мінез көрсетіп елсізге шығады, “Саят қора” деп аталған үйде жалғыз жанұясыз тұрады. Сонда да ол халқынан рухани бөлектенген жоқ. Ақын 1917 жылғы революция таңын жарқын үмітпен қуана қарсы алды. Соған орай “Бостандық туы жарқырап”,

“Бостандық таңы атты” деген революцияға арнаған жырларын жазды. 1918 жылы ақпан айында ол адашордашылардың шақыруымен Семейге келеді. Жолшыбай Семейді қызыл алғанын естіп барады. Алашордашылар Шәкәрімді сыртынан сот етіп сайлаған екен, ойында еш нәрсе жоқ ақын көне салады. Бірақ көп ұзамай, сол жылы маусымда Семейді қайта ақтар басып алады. “Оған тағы құл болдық, сатылған малмен пұл болдық” деп ақтардан көңілі қалған ақын еліне оралады. Күзде ол тағы да Семейдің құм көшесін таптайды. Орынбордан қашқан Алашорда үкіметі келіп, өз беделін өсірудің бір амалы есебінде ақынды қалаға шақыртқан екен. Бұл жолы Шәкәрімнің Алашорда бір бөлек, қауымның ойы өзгереді екеніне көзі жетеді де, ескілікті қайта жаңғыртқысы келгендерге наразылық білдіріп, еліне тартып отырады. Ол ауылда жүріп те ақтардың салған ойранының куәсі болады. “Қалаға қызыл орнығып, әділет атты жол шығырып, айтылған боран өтті тез” деп қуана қорытады. Кейін Шәкәрім Құдайбердіұлы осы бір аласапыран кезінде аз уақыт болса да адасуы оның былайғы тағдырына ауыр тиді. Ол революционер ақын болған жоқ. Ағартушы, демократ өресінде қалып қойды. Шәкәрім Құдайбердіұлы 73 жасында ақын жазалаушылар атқан оққа ұшырайды. Бұл сұмдық оқиға 1931 жылы 2 қазан күні болған. Шәкәрімнің денесі жапандағы құр құдықта көмусіз отыз жылдай жатады. Кейін ғана жазалаушы отрядтан аман қалған Ахат деген ұлы Шәкәрімнің қалған сүйектерін арулап, дұғасын оқып жерлейді. “Халық жауы” ретінде айыпталып, бірнеше жыл бойы шығармаларын оқуға тыйым салынады. 1988 жылы ақын есімі толық ақталады.

Қорытынды бөлім: Шәкәрім Құдайбердіұлы заманынан озып туған зор талант иесі, небір қиыншылықты күндерді басынан өткізсе де, тағдыр тауқыметіне қарсы тұрып, талмай ізденіп, ерінбей еңбек етіп, соңына аса бай мұра қалдырып кетті. Ұлы Абай өнегесін бойына сіңіріп өскен дарынды ақынның өлең-жырлары халқының рухани қазынасына айналды. Ақынның қалдырған мол мұрасы сан алуан, ешқашан жойылмайтын мол қазына.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. А. Еспенбетов *“Шәкәрім және монографиялық зерттеу” Алматы 2008 жыл*
2. Қ. Сүйіншалиев *“Қазақ әдебиетінің тарихы” Алматы 2006 жыл*
3. *“Бес ғасыр жырлайды” Алматы 1989 жыл*

IKKILAMCHI METABOLITLARNING BIOTIK OMILLARGA TA'SIRI

Tog'ayev Sobit Abdisattarovich

O'zR FA Genetika va o'simliklar eksperimental biologiyasi instituti

Biotexnologiya va nanotexnologiya laboratoriyasi tayanch doktoranti

e-mail: [sobit3090.@gmail.com](mailto:sobit3090@gmail.com)

KIRISH

Bugungi kunda dunyo aholisi sonining tobora ortib borishi, insoniyatni oziq – ovqatga bo'lgan ehtiyojining ortishiga sabab bo'lmoqda. Shu jumladan turli patogen va fitopatogen mikroorganizmlarning yangi, agressiv shtammlari paydo bo'layotgani hamda ularning ortidan tirik organizmlarda jiddiy kasalliklarning yuzaga kelayotgani global muammoligicha qolmoqda. Oziq – ovqat mahsulotlarining inson organizmi uchun zararli kimyoviy moddalar bilan yetishtirilishi va kimyoviy yo'l bilan ishlov berilgan mahsulotlar, dori-darmonlar, organizmdagi moddalarning radikallarga aylanishiga va inson organizmida turli kasalliklarni paydo bo'lishiga sabab bo'lmoqda. Hozirda ushbu patogen mikroorganizmlarga qarshi qo'llanilayotgan an'anaviy kurash choralari samarasiz bo'lib qolmoqda (patogen va fitopatogenlarning - antibiotiklar, antimikrob, antifungal moddalarga rezistentligining ortib ketganligi buning yaqqol ifodasi). Biotsid xususiyatga ega birikmalar – antibiotiklar, antimikrob tabiatli quyi molekulyar birikmalar va boshqalarga nisbatan rezistentlik hosil qilgan patogen mikroorganizmlar inson salomatligiga ham xavf tug'dirmoqda. Bu esa tayyorlanayotgan oziq-ovqat mahsulotlari, dorilar va steril mahsulotlarini yangicha uslubda va tarkibda ishlab chiqarishni talab qilmoqda. Bunday sharoitlarda yangi turdagi biotsid vositalarga katta ehtiyoj tug'ilmogda. Ana shunday vositalardan biri – biologik makromolekulalar hisoblangan bakteriya ikkilamchi metaboliti hisoblangan ekzopolisaxaridlar hisoblanib patogen mikroorganizmlar hujayralarining o'sishi va

rivojlanishini yuqori samaradorlik bilan to'xtatadi va patogen populyatsiyalarning rezistentligini kamaytirishga xizmat qiladi.

Rhizobium radiobacter avlodiga mansub shtammlar asosida sintezlangan ekzopolisaxaridlar qishloq xo'jalik ekinlarining hosildorligini oshirishda (biologikazot sifatida foydalanish, mevalarda zararli moddalar to'planishini kamaytradi va inson organizmiga foydaliligi ortadi) tuz stresiga, zararli fitopatogenlarga qarshi tabiiy kurashishga imkon beradi va o'simliklar ildiz sistemasi atrofida rizobakteriyalarni ko'paytirib hosildorlikni tabiiy usulda oshirishga yordam beradi. Bundan tashqari bakteriya mahsulotlari farmatsevtikada dorilar va dori mahsulotlari uchun paketlar (biopaket) ishlab chiqarishda va turli sanoat tarmoqlarida foydalanish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. S.A.Tog'ayev, B.A. Rasulov, F.A.Xo'janazarova., *Rhizobium radiobacter* 36 shtammining *Fusarium oxysporum f.sp. vasinfectum* shtammi kultura suyuqligi asosida sintezlangan ekzopolisaxarid molekulasi tahlili: NamDU ilmiy axborotnomasi–2023-yil_1-son

2. Ozturk S., Aslim B., *Modification of exopolysaccharide composition and production by three cyanobacterial isolates under salt stress // Environ Sci Pollut Res.-2010.*

3. C.A.Тоғаев, Б.А.Расулов *Rhizobium* туркумига мансуб бактерия штаммлари хуусусиятлари. *Proceedings of International Conference “Modern problems of Ecology and Environmental Protection and Biotechnology”*. June 15-16, 2022 Y., Tashkent, Uzbekistan.

4. Tog'ayev S.A. *Ekzopolisaxarid suksinoglikanning genetik boshqaruvi. Biotexnologiyada ta'lim, fan va sanoat integratsiyasi respublika ilmiy-texnikaviy anjumani maqolalar to'plami Toshkent, 24-25-noyabr 2022 yil*

PEDAGOGIK TEXNOLOGIYANING TA'LIM JARAYONIDAGI ROLI

Qurbanova Latofat Mamadiyorovna

Jizzax politexnika instituti

E-mail: latofatqurbanova@gmail.com

Xamidov Sobir Xodiyevich

Jizzax politexnika instituti

ANNOTATSIYA

O'qitish texnologiyasining maqsadi faqat bilim berishgina emas, balki aniq maqsad va natijalarga yo'naltirilgandir. Yana bir aosiy xususiyati mavjudki, pedagogik texnologiya qo'llanilganda turli xil yondashuv, turli xil vosita va usullardan foydalanilsa ham, bir xil natija olish mumkin. Bu texnologiya qo'llanilganda o'qituvchining ma'naviy intellektual ta'siri ostida har bir o'quvchining o'z imkoniyatlarini to'la ishga sola olishlari ta'minlanishi lozim.

Kalit so'zlar: *innovatsiya, samaradorlik, texnologiya, sifat, resurs, usul, vosita, ijtimoiy, iqtisodiy, pedagogik, psixologik, falsafiy, jarayon, milliy, demografik.*

THE ROLE OF PEDAGOGICAL TECHNOLOGY IN THE EDUCATIONAL PROCESS

ABSTRACT

The purpose of teaching technology is not only to impart knowledge, but also to be focused on specific goals and results. There is another main feature that when using pedagogical technology, the same result can be obtained even if different approaches, different tools and methods are used. When this technology is used, under the spiritual and intellectual influence of the teacher, it is necessary to ensure that every student can use their full potential.

Keywords: *innovation, efficiency, technology, quality, resource, method, tool, social, economic, pedagogical, psychological, philosophical, process, national, demographic.*

Xozirgi zamon talabi ta'lim tizimi va jarayonida pedagogik texnologiyalarni qo'llash dolzarb masalalardan biriligi xammamizga ma'lum. Ta'lim jarayonining sifati unda qo'llaniladigan pedagogik va innovasion texnologiyalarning dars hamda mavzuga hamohang qo'llanilishiga bog'liq. Ta'lim bilan texnologiya chambarchas bog'liqdir.

Texnologiya grekcha "tecne"-san'at va mahorat, "logos"-ta'limot ma'nosini anglatib, u butun o'qitish va bilimlarni o'zlashtirish jarayonida o'z oldiga ta'lim shakllarini samaradorlashtirish vazifasini qo'yuvchi texnik hamda shaxs resurslari va ularning o'zaro aloqasini hisobga olib bilimlar yaratish, qo'llash va belgilashning tizimli uslubidir. O'qitish texnologiyasining maqsadi faqat bilim berishgina emas, balki aniq maqsad va natijalarga yo'naltirilgandir. Uning yana bir asosiy xususiyati mavjudki, pedagogik texnologiya qo'llanilganda turli pedagoglar turli xil yondoshadi, turli xil vosita va usullardan foydalanilsa ham, bir xil natija olish mumkin. Xar qanday pedagogik texnologiya zamirida ilmiy asos, ya'ni ijtimoiy, iqtisodiy, pedagogik, psixologik va falsafiy zamini bo'lishi kerak. Bu texnologiya qo'llanilganda o'qituvchining ma'naviy intellektual ta'siri ostida har bir o'quvchining o'z imkoniyatlarini to'la ishga sola olishlari ta'minlanishi lozim. Oliy o'quv yurtlaridagi ma'naviy va ahloqiy muhit pedagog va o'quvchi shaxsining teng qo'llanilishiga imkon yaratishi kerak. Shaxsni bu xildagi ijtimoiylashtirishda farqli ravishda, milliy, tabiiy, demografik va ruhiy-fiziologik asoslarga, o'quvchilarning individual husussuyatlariga e'tibor beriladi.

Pedagogik texnologiyalar samarali ta'siri, dars sifatining yanada oshishi uchun moddiy texnik ta'minoti yuqori darajada bo'lishini, ta'limning mazmunini o'rgatish usuli o'qituchi shaxsi bilan o'zaro bog'liq bo'lishi kerak. Moddiy-texnik bazasi, ya'ni avditoriyalar, kutubxona, sport zali, ustaxonalardan tashqari zamonaviy pedagogik, psixologik, didaktik va falsafiy adabiyotlar, ilmiy-ommabop jurnallar,

gazetalar, badiiy adabiyotlardan foydalanish uchun boy fondga ega kutubxona bo'lishi kerak. Avditoriyalar eng yuqoti texnologiyalar bilan ta'minlanishi muhimdir. Demak, ta'limning har bir bosqichida zamonaviy innovatsion texnologiyalarni ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy sharoitlarda jamiyat munosabatlarni isloh qilish, ya'ni demokratlashtirish, fuqarolik jamiyatini barpo etish, ta'limni insonparvarlashtirishga samarali ta'sir ko'rsatadigan ilmiy-intelektual asosga ega bo'lgandagina qo'llash ijobiy samara beradi. Qo'llaniladigan texnologiyalar pedagog va o'quvchi hayotiga engillik olib kelishi, o'quvchining har bir fanni ixtiyoriy ravishda hohlab, qiziqib o'qishga imkon berishi, bu asosida yangi innovatsion g'oyalarni yaratishi va jamiyat taraqqiyotiga hamda rivojlanishga asosiy tamoyil bo'lish imkonini beradi.

Ta'lim jarayonida yangi innovatsion texnologiyalarni muvoffaqiyati yahlid ta'limiy jarayonni oldindan loyihalashga bog'liq. Shuningdek, ta'lim oluvchilar tomonidan o'zlashtiriladigan nazariy va amaliy bilimlar, ko'nikmlar va malakalar darajasini oldindan aniqlab olish muhimdir. Ta'limdan ko'zlangan maqsadga, natijaga qanchalik darajada etishish lozimligini bashorat qilaolishga ham bog'liqdir.

Ta'lim jarayonida innovatsion texnologiya fan mavzulari bo'yicha oldindan loyihalanishi va uni o'qitish tekisligiga ko'chirilsa yakuniy natijani, yana o'quvchi o'quv materialning kamida 60-70 % ni o'zlashtirishini kafolatlashi kerak. Shu bilan bir qatorda har qanday pedagogik texnologiya asosini imliy jihatdan qo'yilgan didaktik jarayon tashkil etadi. Buning uchun pedagog o'z ustida ishlamo'g'i, ta'lim sifat va samaradorligini oshirishning yangi innovatsion usullari bilan tanish bo'lmog'i, yangi yangi texnologiyalarni shakllantirmog'i hamda amaliyotda qo'llamog'i lozimdir.

O'quv jarayoning asosiy qismi talabalarning o'z-o'zini boshqarish jarayoniga sarf bo'lishi kerak. Talabalar bu bosqichda qo'shimcha axborotlar manbaiga murojot qiladilar. Bu manba o'qituvchi tomonidan yaratilib, uning tarkibiga darslik, qo'llanma, ishlanma, ma'ruzalar matni, monografiya, jurnal, gazeta maqolalari, o'qitishning texnik vositalaridan iborat bo'lib, ular oraqali talaba o'z ustida ishlaydi. Bunda vaqt sarfining o'qituvchi mavzuning xususiyatlariga va murakkabligiga qarab taqsimlaydi.

Bunday yondoshuv talabalarning nafaqat fanga va kasbga bo'lgan qiziqishini, mehrini oshiribgina qolmay, har bir talabalarning dunyoqarashini shakllanishiga, yangiliklar yaratuvchanlik qobiliyatini oshirishga hamda o'z kasbining etuk mutahasisi bo'lishiga zamin yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

- 1. Davlatov K.D va b. Mehnat va kasb ta'limi xamda metodikasi //- T.: O'qituvchi 1992.*
- 2. Xojaboyev A. Xusanov L. Kasbiy ta'lim metodikasi //T.: Fan va texnologiyalar, 2007.*
- 3. Institut professor-o'qituvchilarning ilmiy-nazariy va amaliy-uslubiy anjumani ma'ruzalar matni // Toshkent viloyat davlat pedagogika instituti. Angren-2005.*

JÁMIYETTE INFORMACIYALIQ KOMMUNIKACIYA TEXNOLOGIYALARÍN QOLLANÍWDIÑ AHIMIYETI

Maulenova Sahibjamal

Muhammed al-Xorezmiy atındađı TITU Nókis filialı Telekommunikaciya
texnologiyaları hám Kásiplik tálim fakulteti IKT tarawında
kásiplik tálim bađdarı 2-kurs studentı

Jalgasova Shahsanem

Muhammed al-Xorezmiy atındađı TITU Nókis filialı Telekommunikaciya
texnologiyaları hám Kásiplik tálim fakulteti IKT tarawında
kásiplik tálim bađdarı 2-kurs studentı

ANNOTATSIYA

Bul maqalada informacion-kommunikatsion texnologiyalarınń búgingi kúnde kúndelik turmısımızdıń dađı zárúrli áhmiyeti, jámiyettegi barlıq tarawlarda zárúrli orin iyelep atırǵanlıđı hám olardıń rawajlanıwındađı ózine has úlesi tuwrısında sóz baradı.

Gilt sózler: *Informacion-kommunikaciya texnologiyaları, kompyuter, avtomatlastırılǵan sistemalar, basqarıw, malumot, shólkem, klient, malumotlar bazası, biznes tarawı, bank tarawı, robototexnika tarawı, marketing tarawı, ilim tarawı, medicina tarawı, islep shıǵarıw tarawı, elektron húkimet.*

ABSTRACT

This article discusses the importance of information and communication technologies in our daily lives, their role in all spheres of society and their unique contribution to development.

Keywords: *Information and communication technologies, computer, automated systems, management, information, organization, customer, database, business, banking, robotics, marketing, science, medicine, manufacturing, e-government.*

Búgingi kúnde informaciya-kommunikaciya texnologiyaları turmısımızdın derlik barlıq tárawlarına sezilerli dárejede tásir kórsetpekte. Qaysı bir tarawdı alıp qaramayıq, kompyuter texnologiyaları menen paydalanbastan óziniń jumıs iskerligin alıp bara almaydı. Jáne de informaciyalıq texnologiyalarınıń payda bolıwı hám tarqalıwı global ekonomikağa ógada tásir kórsetip, jańa bir hádiyse -sanlı ekonomika payda bolıp, informaciyalıq texnologiyağa bolğan talap ógada artıp búgingi kúnniń actual máselelerine aylandı. Informaciyalıq-kommunikaciya texnologiyaları bir neshe túrlerge bólinedi:

Maǵlıwmatlarǵa islew beretuǵın informaciyalıq texnologiyalar. Olar belgili anıq algoritmlar boyınsha baslanǵısh maǵlıwmatlarǵa islew beretuǵın máselelerdi sheshiwge arnalǵan. Mısalı, hár bir shólkemde óziniń xızmetkerleri haqqındaǵı informaciyaǵa islew beretuǵın.

Basqarıwdın infirmaciyalıq texnologiyaları. Olardıń maqseti jumıs iskerligi qarar qabıllaw menen baylanıslı bolǵan insanlardın informaciyaǵa bolǵan talabın qandırıwdan ibarat. Mısalı, basqarıwdın informaciyalıq sistemaları shólkemniń ótken zamanı, házirgi jaǵdayı hám keleshegi haqqındaǵı informaciyanı beretuǵın texnologiyalar.

Shólkem informaciyalıq texnologiyası. Avtomatlastırılǵan shólkem zamanagóy texnologiyaları bul - shólkem ishindegi hám sırtqı ortalıq menen kommunikaciyalıq processlerdi kompyuter tarmaqları hám axbarotlar menen isleytuǵın basqa zamanagóy qurallar tiykarında shólkemlestiriw hám qollap-quwatlawdan ibarat. Onıń ushın arnawlı programmalıq qurallar da islep shıǵılǵan.

Olardan biri Microsoft Office programmalar kompleksi bolıp tabıladı. Onıń quramına tekst redaktorı, elektron keste, prezentaciya redaktorı, maǵlıwmatlar bazasın basqarıw sistemaları kiredi. Házirgi waqıttaǵı kompyuterler ushın kóplegen programmalıq qurallar bar, olar barlıq túrdegi informaciyalıq texnologiyaların támiyinley aladı.

Maǵlıwmatlar bazası. Hár qanday informasiyalıq texnologiyaniń májburiy elementi maǵlıwmatlar bazası bolıp tabıladı (MB). Avtomatlastırılǵan shólkemde MB firmaniń islep shıǵarıw sisteması haqqındaǵı barlıq maǵlıwmatlardı ózinde saqlaydı.

Elektron pochta (E-mail) - kompyuterlerden tarmaqta paydalanıwǵa tiykarlanǵan bolıp, sheriklerge maǵlıwmatlar jiberiw yamasa olardan maǵlıwmat alıw múmkinshiligin jaratadı.

Audiopochta - bul maǵlıwmatlardı klaviatura járdeminde emes, bálkim dawıs arqalı uzatıwshı elektron pochta bolıp tabıladı.

Informaciyalıq texnologiyalar tek pán hám texnika hádiyesi bolıp qalmastan, ekonomikalıq rawajlanıwdıń da zárúrli faktorına aylanıp atır. Informaciya menen qamtıp alınǵan qandayda bir zárúrli xojalıq tarawǵa (mısalı,tálim, islep shıǵarıw, transport, kredit-finans, sawda, awıl xojalıq) misal keltiriw qiyin emes. Usı waqıtta kompyuterler hám baylanıs quralları tiykarında informaciyanı toplaw, saqlaw hám usınıwdıń zamanagóy usılları, jańa infirmaciyalıq texnologiyalar hám xızmetlerdi satıw (tarqatıw) maqsetlerinde islep shıǵarıw gárezsiz tarmaq retinde qalıplesti hám ajralıp shıqtı. Xalıq xojalıǵın axbarotlastırıw keleshekte informaciyalıq texnologiyaniń revolyuciyasına ótiw bolıp esaplanadı.

Informaciyalıq texnologiyalar, sonday-aq, kompyuterler keń qollanılıp kiyatırǵan ayırım tarawlardı sanap ótemiz.

Isbilermenlik. Informaciyalıq texnologiyalar jańa kárxana yamasa firmaniń tabıs menen iskerlik kórsetiwinde úlken rol oynaydı:

- reje dúziwde hám kutip atırǵan dáramat hám shıǵınlardı esaplawda ;
- shólkem yamasa firmaniń brendin hám tiyisli hújjetlerin tártipke keltiriwde
- shólkem yamasa firmaniń prezentaciyasın ótkeriwde;
- reklamalardıń joybarın dúziw hám reklama materialların tayarlaw, esabatlar, shártnamalardı tayarlawda ;
- klientler haqqındaǵı maǵlıwmatlar dizimin saqlaw hám ol menen islewde;
- basqa firmalar, potensial támiynatshı, kótere qarıydarlar menen baylanısıwda;
- klientler hám támiynatshılar menen kelisiw aparıw hám taǵı basqalarda.

Bank tarawı. Bank sisteması óziniń jumıs iskerliginde informaciyalıq texnologiyalarınan keń paydalanıw múmkinshiligine iye bolǵan shólkem esaplanadı.Házirgi kúnde bank tarawında mobil qosımshalarınan paydalanbaqta.

Kommerciya bankleri hám de tólew shólkemleriniń mobil qosımsha xızmetlerinen paydalanıwdıń abzallıqları tómendegiler:

- úyden shıqpay tólemlerdi ámelge asırıw ;
- infekciya itimallığı bolğan naq pul qarjılarınsız satıp alınğan zattı ámelge asırıw ;
- dáramat hám qárejetlerdi baqlap barıw ;
- waqıt hám transport qárejetlerin tejew hám qawipsizlikti támiynlew.
- jıl dawamında kúnine 24 saat klientlerge baylanıs ushın hám tiyisli maǵlıwmatlardı alıw, málimlemeni tekseriw, esaptı tólew múmkinshiligin jaratıw ;
- klientlerge xızmet kórsetiw mádeniyatın asırıw ;
- kredit kartochkaları járdeminde telefon yamasa Internet arqalı xızmetti jolǵa qoyıw ;
- klientler haqqındaǵı maǵlıwmatlardı saqlaw ;

Tálim - tárbiya tarawı. Bilimlendiriw tarawında tiykarǵı qurallardan biri bul didaktikalıq támiynatlar bolıp tabıladı. Didaktik támiynatqa oqıw materialınıń ózgergen formaları - slayd, diagramma, keste, test, virtual laboratoriya hám basqalar kiredi. Bunday támiynatlardı jaratıwda kompyuterden paydalanıwdıń múmkinshiligi keń hám kelesinde bul támiynattı ózgartirip, rawajlantırıp barıw da múmkin. Bunnan tısqarı aralıqtan tálim alıw, gárezsiz úyreniw sıyaqlı múmkinshiliklerdi de jaratıp beredi.

Kompyuterlerdi tálim sistemasında qóllaw ideyası talay ilgeri payda bolğan bolğan bolsada, tálim sistemasınıń barlıq tarawlarında informaciya texnologiyaların qóllanıw multimedia apparatları menen úskenelestirilgen kompyuterler payda bolǵannan keyin tolıq túrde ámeliyatqa engizilip baslandı. Multimedia quralları tiykarında oqıwshılardı oqıtıw tómendegi abzallıqlarǵa iye:

- 1) berilip atırǵan materiallardı tereńirek hám jetilisen ózlestiriw múmkinshiligi bar;
- 2) tálim alıwdıń jańa tarawları menen jaqınnan baylanıs qılıw qızıǵıwshılıǵı ele de artadı ;

3) tálim alıw waqtınıń qısqarıw nátiyjesinde, waqtın tejew múmkinshiligine erisiw;

4) alınǵan bilimler adamlardıń yadında uzaq saqlanıp, kerek bolǵanda ámeliyatda qollanıw múmkinshiligine erisedi.

Informaciya hám kommunikaciya texnologiyaları fundamental pán retinde kompyuter informaciya sistemaları negizinde qálegen ob'ektlar menen basqarıw processlerin informaciya tárepinen támiyinlewdi qurıw metodologiyasın islep shıǵıw menen shuǵıllanadı.

Juwmaqlaw ornında tómendegi pikir hám usınıslardı beremiz. Joqarıdaǵı maǵlıwmatlarǵa kóre informaciya-kommunikaciya texnologiyaları :

Adamlarǵa waqtın tejew hám aralıqtı kemeytiw imkaniyatın beredi;

Bul texnologiyalardıń úlken potencialın óz máplerinen paydalanıw múmkinshiligini beredi;

Usını IKTdı qollanıwdı, onı qalay etip isleytuǵın jası úlken adamlar, máhallelerdegi birlespegen jaslar bar. Olardı oqitiw mexanizmin jolǵa qoyıw kerek. Bunıń ushın máhallelerde oqıtıw orayı shólkemlestirilip dáwir talabı bolǵan informaciyalıq kommunikaciya texnologiyaların paydalanıwdı úyretiw kerek.

PAYDALANILǵAN ÁDEBIYATLAR

1. T.S. Saparov. *Informatika va axbarot texnologiyalari. O'quv qo'llanma.* Toshkent, 2006

2. Б.Қулматова., Д.Буранова. “Автоматлаштирилган офис технологиялари (Automated office technologies)”. *Global Congress of Contemporary Study virtual conference 2020 Multidisciplinary International Scientific Conference Pune, M.S, India www.econferenceglobe.com. November 7 th, 2020*

3. A.Sattarov. *Informatika va axbarot texnologiyalari. T.: “O'qituvchi”, 2002*

4. A.Dedaxanov. *Ta'limda axbarot texnologiyalari. SCIENTIFIC PROGRESS. VOLUME 2 | ISSUE 2 | 2021 ISSN: 2181-1601*

ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBURNING TILSHUNOSLIKKA OID QARASHLARI

Ne'matova Mohinur Abduvali qizi

Chirchiq davlat pedagogika universiteti talabasi

Muratova Nafisa Baxtiyarovna

Chirchiq davlat pedagogika universiteti

O'zbek tili va adabiyoti kafedrası o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada o'zbek adabiyotining buyuk siymosi Zahiriddin Muhammad Boburning "Boburnoma" asaridagi tilshunoslikka oid qarashlari haqida so'z boradi. Asarda qo'llanilgan so'z va qo'shimchalar fonetik, leksik, grammatik jihatdan bugungi kun tilshunosligi bilan taqqoslab qiyosiy tahlil qilinadi. Xulosalar misollar vositasida tushuntirib beriladi.

***Kalit so'zlar:** affiks, tilshunoslik, tarix, adabiyot geografiya, etnografiya, iboralar.*

KIRISH

O'zbek klassik adabiyoting XV asr oxiri, XVI asr boshlarida yashab ijod etgan buyuk namoyondalaridan biri Zahiriddin Muhammad Bobur o'zining murakkab va qisqa hayotida (1483-1530) anchagina asarlar yaratgan, ammo ularning hammasi ham bizgacha yetib kelgan emas. Boburning ilm xazinasini boyitib kelgan asarlari islom dini asoslarini bayon etuvchi "Mubayyin" nomli she'riy risolasi, "Volidiya" atalgan tasavvufga oid kitobi, o'zi ixtiro qilgan va "Xatti Boburiy" deb nomlagan alifbo jadvali hamda o'zbek balki, jahon adabiyotiga ham qimmatli meros qilib qoldirib ketgan "Boburnoma" asaridir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Zahiriddin Muhammad Bobur ajoyib sarkarda, buyuk davlat arbobi, shoir, muarrix, geograf, etnograf, adabiyotshunos, islomshunos, musiqashunos olim sifatida dunyoga mashhurdir. Bobur tilshunoslikka oid biror asar yaratmagan ammo, uning “Boburnoma” asarida tilshunoslikka oid qimmatli fikrlarni ko‘rishimiz mumkin. U nutq madaniyatiga, fikrning sodda, ravon, hamma uchun tushunarli bo‘lishiga alohida e’tibor berdi. Bizga tarixdan ma’lumki Bobur umrining oxirgi yillarini hind zaminida o‘tkazadi, bu orqali u arab filologiyasidan tashqari hind filologiyasidan ham bahramand bo‘ladi. Arab, hind tillarining o‘ziga xos tovush tizimi o‘zbek tili tovush tizimidan farqlanishi, shuningdek, har qaysi tilning shevalararo fonetik farqlanishi, shuning uchun ham ayrim so‘zlarning shu tilning qonuniyatiga muvofiqlashishi haqida fikr yuritadi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

“Boburnoma” asarida so‘zlarning fonetik, grammatik, leksik jihatdan, fonemalarning qo‘llanishi haqida U.Tursunov, B.O‘rinboyev hamda A.Aliyevlarning kitobida ko‘plab ma’lumotlar keltirilgan. Jumladan: “Boburnoma” tilining turlanish kategoriyasi o‘ziga xos xususiyatga egadir. Boshqa yodgorliklardagi kabi unda ham chiqish kelishigi *-din, -tin* affikslari orqali yasaladi. Masalan, *Andijon suyi oshdin kelur Axsi suyi Kasandin kelur* shaklida qo‘llangan, bugungi kunimizga kelib esa chiqish kelishigi *-dan* qo‘shimchasi orqali ifodalanadi. Asarda qaratqich bilan tushum, o‘rin-payt bilan chiqish kelishiklari bir-birining o‘rnida qo‘llanaveradi. Mavhum egalik ma’nosini ifodalovchi *-niki* affiksining vazifasini qaratqich kelishigining qo‘shimchasi *-ning* orqali ifodalangan. *Xo‘jandda kelib edi.* (O‘rinboyev, Aliyev, Tursunov. O‘zbek adabiy tili tarixi.1995. 144-bet.)

“Boburnoma” da sifat yasovchi *-li* affiksi uchramaydi. Nisbiy so‘zlar va mavhum otlar yasash uchun *-lig‘, -lik, -luk* affiksi ishlatiladi. Hozirgi kunimizga kelib esa bizda mavhum otlar ko‘pincha *-lik* qo‘shimchasi bilan qo‘llanadi. Asarda *-lar* affiksini olgan “yaxshi” sifati ma’lum darajada ishlatiladi: *O‘zga tufang andozlar atmaqqa ko‘rsatib yaxshilar atdilar.* “Boburnoma” da o‘zbek tiliga xos bo‘lgan *-ta* yordamida yasalgan donalik sonlar, *-tadan* bilan yasalgan ulush sonlar, -

tacha bilan yasalgan chama sonlar, *-lab* bilan yasalgan chama-ulush sonlar uchramaydi. Ayiruv-ulush sonlar asosan *-ar*, *-rar* affiksi bilan, chama sonlar esa sintaktik yo'l bilan ifodalangan.

Hozirgi o'zbek tilidagi ravishlar “Boburnoma”da ham uchraydi, lekin unda hozirgi tilimizda bo'lmagan *asru* (*ko'p, juda ko'p*), *otru* (*ro'baro, qarama-qarshi*) ravishlari juda ko'p ishlatiladi.

“Boburnoma” da qo'llangan ko'makchilar hozirgi o'zbek tilidagiga o'xshaydi. Lekin unda *sayin* ko'makchisi bilan bir qatorda *sayi* ko'makchisi, “bilan” ko'makchisining *bila, birla, ila, la* muqobillari mavjud. *Old va yon* ko'makchilar o'rnida ko'proq *kash* ko'makchisi ishlatiladi. Masalan, *Songralar Sultan Maxmudxon qashig'a bardi*.

Hozirgi-kelasi zamon fe'li *-dur* affiksini qo'shish bilan yasaladi: *keladurman, keladursan* kabi.

“Boburnoma” eski uyg'ur tiliga xos bo'lgan ba'zi zamon shakllari mavjud. Ulardan biri *-gu* affiksi bo'lib, u kelasi zamon aniq fe'lini hosil qiladi: *kelgum, kelgung, kelgusi* kabi. Hozirgi o'zbek tilida esa kelasi zamon qo'shimchasining *-a, -ajak, -gusi* kabi qo'shimchalar bilan yasaladi (O'rinboyev, Aliyev, Tursunov. O'zbek adabiy tili tarixi.1995. 145-bet). Asarda o'timli fe'llarning majhul darajadagi shakli tushum kelishigidagi otlarni boshqarish xususiyatiga egadir. Bu shakl o'zbek tilida uchramaydi. Shuningdek, Bobur arab tilida “g” tovushining yo'qligi, bu tovush ishtirok etgan so'zlar arab tiliga o'zlashtirilganda, “j” tovushi bilan almashtirilishi bayon qilinadi. Masalan, “*norgilni arabmuarrab qilib norjil der*”, -- deya bayon qiladi. (“Boburnoma”). Hindistonga borib o'rinishgandan so'ng bu o'lka haqida fikr yuritar ekan, Hindistonning hayvonot, parranda, o'simlik nomlari, fasl nomlari, o'lchov nomlarini batafsil izohlaydi. Nomlarni quyidagicha tematik guruhlariga bo'ladi:

Hayvonot nomlari: *fil, kark, sahroyi, govmish, kutaxpoy, gulaxra* aslida *gulaxron*.

Parranda nomlari: *tovus, to'ti (jangali derlar), shorak, lucha, durroj, sahroyi tovuq, shom, bo'lana, xorchal*.

Suv va suv yoqalarida yuradigan qushlar: *ding, soras, manik, laylak, ukor, buzak, o'rdak (shaxmurg derlar) zumaj*

Suv hayvonoti nomlari: *ilri obiy, sensor, ho'ki obiy, karyol, kokka baliq.*

Nabotot nomlari: *anbar, anbuli, maxva kirni, joman, kamrak, kadxil, badxal, karunda, panyola, xurmo, norgil va b.*

Gul nomlar: *josun, kanir, kiyura, jambuliy*

O'lchov nomlari : *rati, masha, misqol, tula, ser, botmon, moni, minosa, lak, kurur, arb, karb nil, padam, song.*

Bobur ma'lum laqab yoki taxallus bilan izohlanuvchi atoqli otlar haqida fikr yuritar ekan, bunday laqab va taxalluslarning etimologiyasi haqida ham qiziqarli ma'lumot beradi. Masalan, *olacha* laqabining etimologiyasi haqida yozadi: “ *Sulton Mahmudxondin kichik Sulton Axmadxon edikim, Olachaxonga mashhurdir. Olachaxonning vajhi tasmiyasi muni derlarkim, kalmog va mog'ul tili bila o'ltirguchini “ olachi” derlar. Qalmoqni necha bosib qalin kishisin qirg'on uchun olacha dedi kastari iste'mol bila Olacha bo'lubtur*” (Boburnoma).

Boburning asaridan ma'lumki, demak bu so'z Bobur yashagan vaqtda ya'ni XV-XVI asrlarda laqabni bildirgan ammo, bugungi kunga kelib yurtimizning ayrim hududlarida *olacha* so'zi gilam ma'nosini bildiradi. Bundan ko'rinib turibdiki, *olacha* so'zi omonim so'z hisoblanadi.

XULOSA

Xulosa o'rnida shuni aytishimiz joizki, Zahiriddin Muhammad Boburning tilimiz rivojidadagi hissasi beqiyos. Buning isboti sifatida bir tildan ikkinchi tilga o'tgan so'zning shu tilda ifodalangan ma'nosini, hatto o'sha o'tish davrida unda yuz bergan fonetik jarayonlarni va affikslarning qo'llanilishini izohlab berganligini ko'rishimiz mumkin. Shu boisdan bugungi kunda ham ushbu asarlar o'z qadr-qimmatini yo'qotmay tilimiz va turli sohalar taraqqiyotiga hissa qo'shib kelmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. X. Nazarova *“Boburnoma” tilining sintaktik qurilishi. Dokt. diss. – T.: Fan. 1966*
2. U.Tursunov, B.O‘rinboyev, A.Aliyev *“ O‘zbek adabiy tili tarixi” . Toshkent. “ O‘qituvchi” 1995.*
3. Zahiriddin Muhammad Bobur . *“ Boburnoma” .Toshkent : O‘qituvchi, 2008.*

**MUQIMIY, FURQAT VA AVAZ O'TAR ASARLARIDAGI KELISHIK,
SIFATDOSH VA RAVISHDOSH QO'SHIMCHALARINING
O'XSHASH VA FARQLI TOMONLARI**

Qurbonova Marjona Samarovna

Chirchiq davlat pedagogika Universiteti talabasi.

Muratova Nafisa Baxtiyarovna

Chirchiq davlat pedagogika Universiteti ona tili
va adabiyoti kafedrası o'qituvchisi.

ANNOTATSIYA

Maqola Muqimiy, Furqat, Zavqiy va Avaz O'tar asarlaridagi kelishik, sifatdosh va ravishdosh qo'shimchalarining o'xshash va farqli jihatlariga bag'ishlandi.

***Kalit so'zlar:** Ma'rifatparvarlik, Muqimiy, Furqat, Avaz O'tar, kelishik shakllari, o'xshash va farqli jihatlar.*

Kirish

XIX asrning ikkinchi yarmida Ma'rifatparvarlik adabiyoti vujudga keldi. Bu davr adabiyoti vakillari sifatida Muqimiy, Furqat, Zavqiy, Avaz O'tar kabi adiblarni bilamiz. Ma'lumki, XIX asrning ikkinchi yarmida Rossiya Imperiyasi O'rta Osiyoni istilo qilishi natijasida siyosiy, iqtisodiy va madaniy o'zgarishlar yuz berdi. Bu davr o'zbek adabiy tili taraqqiyotida o'ziga xos bosqichni tashkil etdi. Bu bosqichda paydo bo'lgan asarlar tilida so'zlashuv nutqiga xos xususiyatlar, mumtoz adabiyotga xos badiiy uslub va grammatik shakllar hamda rus tiliga xos unsurlar uchrashi ahamiyatli tomoni hisoblanadi. Bu davrda ijod qilgan Muqimiy, Furqat va Avaz O'tar asarlari xalqqa tushunarli tilda yozildi. E'tiborli tomoni xalq tili, folklari hisobiga boyidi.

Muqimiy, Furqat, Avaz O'tar asarlarida ham eski o'zbek adabiy tiliga xos bo'lgan affikslar va ularning turli shakllarda qo'llanilishini kuzatamiz. Muqimiy

she'rlarida hozirgi o'zbek adabiy tilidagi chiqish kelishigi qo'shimchasining -dun shaklida qo'llanishi uchraydi.

Dedi: ruqum o'rgatasiz siz anga,

Istagan yanglig' vujudin andun anqo, bachchag'ar.

Furqatning asarlarida esa bu kelishik affiksi-din tarzida ishlatilgan.

Orazidin baytul-xazonim munavvar bo'lmasa...

Eshitganlar ani holin bilurlar.

Avaz O'tarda esa ham -din,ham-dan ko'rinishida uchraydi.

Zohid ul oydin ijtinob etsa ne tong ahbobkim,

Gar tushsa o'lgay la'mai xurshid xuffosh ustuna.

Tushum kelishigi qo'shimchasi Muqimiy va Furqatning asarlarida -ni,-i shaklida uchraydi.

Olding ko'ngilni bir ikki so'zlab,

Devon bo'ldim to'ti maqolim.

Kel, qo'yma balo domi birla oni po basta

Hijron o'qidin jismi ko'p yora ekan mendek.

Avaz O'tar she'rlarida tushum kelishigi qo'shimchasi-ni,-in,-i ko'rinishlarida qo'llangan.

Ey, olami anjum aro orom suranlar,

Sizlarda daxl mormudur ahkom suranlar.

Jo'nalish kelishigi Furqat va Muqimiy asarlarida-a,-g'a tarzida kelsa, Avaz O'tar she'riyatida-ga,-g'a,-a shaklida uchrashini kuzatish mumkin. Boshqa adiblardan yana bir farqi shundaki, jo'nalish kelishigining-go holatida ham qo'llanishi uchraydi.

Lozim siza har tilni biluv ona tilidek,

Adabdur izdiyodi baxtu izzat.

Gar firoq ayyomining bilman hisobin ne ajab,

Kim yuzing hajarida kunduz kecha yanglig'dur mango.

Bu davrda jo'nalish kelishigining-g'a shakli eng ko'p qo'llanilgan.

Kulfat tushib boshig'a ,

Og'u tushib boshig'a ,

Kelmay kishi qoshig'a,

Aqrobu mehribonlar.

Qaratqich kelishigi qo'shimchasi esa har uchala adibda ham bir xilda: -ing,-ning holatida uchraydi.

Bulut qatra fishonu, ruhafzo sabzalar xandon,

Arig'larning labida sabzakori bir chaman bo'lsa.

O'rin-payt kelishigi esa hozirgi o'zbek adabiy tilidagi holida qo'llanilgan.

Hajring boshima tushgach, ey la'li labi gulgun,

Bori alam ostida qaddim dog'i bo'lmish nun.

Muqimiy va Furqatning asarlarida kelishik qo'shimchalari deyarli farqsiz ishlatilgan. Ammo Avaz O'tarzda esa ba'zi shakllar o'zgarganligi ko'zga tashlanadi. Bunga sabab qilib geografik joylashuvini asos qilib olsak bo'ladi. Muqimiy va Furqat Qo'qon xonligida yashab ijod qilgan, Avaz O'tar esa Xiva xonligi madaniy muhitida ijod etgan shoir hisoblanadi. Shuning uchun ham ular o'rtasida biroz farqni uchratishimiz mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. .U. Tursunov, B. O'rinboyev, A. Aliyev. *O'zbek adabiy tili tarixi.* Toshkent "O'qituvchi,, 1995
2. .Muqimiy. *Tanlangan asarlar.* Toshkent. 2011
3. .Furqat. *Tanlangan asarlar.* Toshkent 1980
4. ."Ma'naviyat yulduzlari". *Abdulla Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti.* Toshkent 1999

БОЛАЛАРДА ПАРАЗИТАР КАСАЛЛИКЛАР ТАРҚАЛИШИ ВА КЛИНИК КЕЧИШ ХУСУСИЯТЛАРИ

Бакиев Бехзод

ТТА Урганч филиали 4-курс тиббий профилактика йўналиши талабаси.

Ибраимова Ҳ.Р

ТТА Урганч филиали, Юқумли касалликлар,
Эпидемиология ва Фтизиатрия кафедраси

Муаммонинг долзарблиги: Паразитлар келтириб чиқарадиган касалликлар ўзига хос ва кенг гуруҳга мансуб касалликларни бирлаштирган бўлиб, тиббий ижтимоий-иқтисодий аҳамиятга эга. ЖССТ берган маълумотларга кўра ,дунё бўйича паразитар инвазиялар билан 4,5 млрд.дан ортиқ киши касалланган . Бактериал ва вирусли инфекцияларга қарши улкан ютуқларга эришилганган бўлсада,паразитологияга хос кўп муаммолар ханузгача хал бўлмаган. Ушбу инвазиялар турининг йил сайин кўпайиши ,туризмнинг ўсиши билан боғлиқ бўлиб,тропик давлатлардан Осиёга кўпгина паразитларнинг олиб кирилишига сабаб бўлмоқда.Паразитар инвазиялар билан касалланиш кўрсаткичларининг ўсиши замонавий ,ўта сезгир диагностик усулларнинг татбиқ этилиши билан боғлиқ.

Тадқиқот натижалари: 3-6 ёшгача бўлган 116 нафар болаларда клиника-лаборатор ва паразитологик усуллар ёрдамида паразитар касалликлар аниқланди. Уларнинг 104 нафари боғча ва мактабга борадиган ва 12 нафари уй тарбияланувчилари бўлди .Ўғил болалар 53,5% ,қиз болалар 46,5%ни ташкил қилди. Тадқиқотимизнинг кейинги босқичида паразитар касалликларнинг клиник кўринишларини ўргандик: киндик атрофидаги оғриқ 60,3%,кўнгил айниш 58,2%,бош оғриғи 37,7%, дерматозлар 18,2%,уйқунинг бузилиши 12,3% иштаха пасайиши 25 ,8%,ориқлаб кетиш17,3%,бадан оқариши 12,6%,кечқурун

тишини ғичирлатиш 17,3%,тез-тез асабийлашиш 19,7% беморларда кузатилди.Тадқиқотимиз остида бўлган беморларнинг 60% да ич келиши ўзгаришсизлиги аниқланди .23,7%беморларда қабзиятга мойиллик,16,3% беморларда ич келиши ўзгариб туриши аниқланди .

Хулоса 3-6 ёшгача бўлган болаларда паразитар касалликларни тарқалишини ўрганиш натижасида асосан болалар ўртасида контакт йўли билан юқувчи энтеробиоз ва гименолепидоз касаллигининг кўп тарқалишини гувоҳи бўлдик.Бу асосан шу ёшдаги болаларнинг шахсий гигиена қоидаларига тўлиқ риоя қилмасликлари ва болаларнинг тарбияси билан шуғулланувчи кишиларнинг бу касалликларни олдини олиш бўйича билим савиясининг етарлича эмаслигидан далолат беради. 18 % беморларда касалликнинг қайталаниши бу касалликларнинг диспансер назорати ҳам тўғри йўлга қўйилмаганлигини кўрсатади.

ЕЛ БОЛАШАҒЫН ОЙЛАҒАН ҚАЛАМҒЕР ТҰЛҒА, АЛАШ ҚАЙРАТКЕРІ - МІРЖАҚЫП ДУЛАТОВ

Пердебаева Севара Қуаныш қызы

Шыршық мемлекеттік педагогикалық университеті

Қазақ тілі және әдебиет бағыты 1-курс студенті

Ғылыми жетекшісі: **Жандос Абдазимоввич Байзаков**

АННОТАЦИЯ

Қазақ халқы үшін, халқының болашағы үшін, өз өмірін құрбан еткен Алаштың арыс азаматы, қазақ әдебиетінде өзінің қаламынан туған мол мұрасымен өшпес із қалдырған, бір туар, ақын жазушы Міржақып Дулатұлының өмірі, өскен ортасы, жанұясы сонымен қатар қазақ халқы үшін ереулі еңбегі, атқарған қызметтері, әрбір қазақтың жүрегінен орын алатын шығармалары жайында мәліметтер беріледі.

***Кілімті сөздер:** Алаш азаматы, жүрегін лүпілдеткен, бір туар, мол мұра, публистик ақын, лаулап тұрған, түлегі, арыстандай айбатты.*

MIRZHAKIP DULATOV, A WRITER WHO THOUGHT ABOUT THE FUTURE OF THE COUNTRY, A LEADER OF THE ALASH

ANNOTATION

The life, upbringing, and family of Mirzhakip Dulatuly, a lion citizen of Alash who sacrificed his life for the future of the people, who left an indelible mark in Kazakh literature with his rich heritage born from his pen, as well as his outstanding work and services for the Kazakh people, information is given about the works that are in the heart of every Kazakh.

Key words: citizen of Alash, heartthrob, native, rich heritage, publicist poet, burning, graduate, fierce as a lion.

Халық тағдыры - карта ойыны емес.

(М.Дулатұлы)

Кіріспе бөлім: Өзінің сөз шеберлігі, даналығымен халық жүрегін лүпілдеткен, бес арыстың бірі Міржақып Дулатұлы еді. Ақын жастайынан оқуға бейім қояды. Оның әкесі де балаларын оқығанын қалап, олардың сауатын ашу үшін оқуға береді. Міржақып Дулатұлы білімді толықтырумен қатар, ұлтшыл азамат болып жетіле түседі. Жазушы өзінің шәкірттеріне де, дәл осылай тәлім-тәрбие, терең білім береді. Ақын балалық шағын есіне ала отырып былай дейді: "Орта Ордадан шыққанмын, руым есе Арғын. Ана мейірімін көре алмай 2 жасымда, ал 12 жасымда есе әкемнен айрылдым. Жасым 8-ге келгенде әкем мені ауыл молдасынан оқуға берген. Ол өте надан болатын еді. Қанша уақыт сол кісіден білім алғанымды білмеймін, бірақ арап тіліндегі дұғаларды жаттағанымнан басқа еш нәрсе үйренгенім жоқ" дейді. Қаламгер тұлға күздің сары жапырақтары секілді төгіліп жатқан кезінде де, яғни түрмеде болып тұрыпта бар жігерін кеудесіне сыйдырып халық болашағын көздеп қалам тербете алған қайталанбас азаматтардың бірі еді.

Негізгі бөлім: Қарға тамырлы қазақ үшін, айбарлы бес арыс үшін жанын қиған асыл арыстарымыздың бірі- Міржақып Дулатұлы.

Әлі күнге дейін аспанымызда лаулап жанып тұрған жұлдыз 1885 жылы 25-қарашада қазіргі Торғай уезінің Сарыарқа облысының бірінші ауылы(қазіргі Қостанай облысының Жанкелді ауданына қарасты Қызылбел) ауылында дүниеге келген. Әкесі Дулат ескіше оқыған, өз дәулеті өзінің қарапайым жанұясына жетерліктей, ер тұрман, етік мәсі тіккен елге танымал шебер кісі. Анасы -Дәмеш ойын сауық тойдың базары, әнші кісі болған. Анасының ыстық лебізін, мейірге толы күн нұрындай жылы құшағынын не екенін білмей тұрып екі жасында анасынан айрылады. Әкесі баларын оқығанын қатты қалайды және Міржақып Дулатұлын бастамасында ауыл молдасына береді. Ол жерде екі жыл

оқығанан соң, ауыл мекебіне орысша оқытатын Мұқан деген мұғалімнен дәріс алады. Бұл 1897-1902 жылдарды өз ішіне қамтиды. Дәлірек айтсақ, Ыбырай Алтынсарин мектебінің түлегі болатын. Арадан он жыл өтіп ақын тағыда қиындыққа тап болады, арқа сүйер тауы әкесі Дулаттан айрылып қалады. Міржақып жанұясында екі ағайынды, яғни оның ағасы Асқар бар еді. Әкесі кенже баласының білімін ары қарай жалғастыруын ағасы Асқардың кеудесіне салады. Асқар да әкесінің тілегін орындай келіп оның оқуын әрі қарап жалғастырады. Міржақып 1904 жылы Омбы қаласына келеді, ол жерде Ахмет Байтұрсынұлымен кездеседі. Олар бір анадан тумаса да бір туған бауыр еді, екі баспен ойласа да ,қорытынды бір еді, екі ауызбен сөйлеседа шығар сөзі бір еді. Соңғы кездері Ахмет Байтұрсынұлы мен Міржақыптың жұбы жазылмайтын болып қалды, Қайда барсада бірге баратын болды. Халықта олардық жұбын бұзбай "Ахан","Жахан" дейтін болды. Міржақыптың лақап аты Мир Якуб болған .Бірақ ақын көп жағдайларда өзінің шын атын жасырып лақап аттармен шығарып отырған. Оның жиі қолданып отыратын лақап аттары: Азамат, Мадияр, Таймінер, Түркі баласы немесе арғын баласы деп айтады. Өз бетінше талпынып, ізденіп орыс тілін жетік меңгереді. 1907 жылы Петербургке шығатын "Серке" газетіне "Жастарға" деген өлеңдерін бүркеншік атпен "Біздің мақсатымыз" деген мақаласында жариялайды. Үкімет бұл мақала авторын іздейді бірақ таба алмайды. Мақалада ақын ұлт тағдырып ойлап оларды ояту болған. Ал "Оян, ұзақ!"атты өлеңі 1907 жылы Петербургте шығарылады. Өкінішке орай бұл өлеңдер жинағы кітабы да үкімет тарапынан қуғындауға ұшырайды. Ақын 1913 жылы Ахмет Байтұрсынұлымен бірігіп, Қазақ газетінің басылымдарына көңіл береді. 1907 жылы 3 шілдеде Патша үкіметі жарлығымен барша қазақтар мен Сібір және Орта Азияның тұрғылықты елдері Ресей Мемлекеттік Думасына қатысу құқығынан айрылды. Бұл үкім қазақтардың өзін өзі басқару мүмкіншілігін бұзып қойған. М.Дулатұлы өзінің "3 шілде "атты мақаласында бұл жайлы сөз қозғайды. Егер қазақтардың мәселелерін шешу барысында қазақтардан депутат қатыспаса ол онда қанша ақылды, шешен болғанымен оны шеше алмайды деп айтады. 1910 жылы

ақынның тұңғыш "Бақытсыз жамал" атты романы жарыққа шығады. Бұл тек қана ақынның емес, күллі қазақ әдебиетінің ең көлемді, көркем туындысы еді. Осы прозалық үлгіде жазылған роман одан кейінгі С.Көпеев "Қалың мал", С.Торайғыровтың "Қамар сұлу" романдарының дүниеге келуіне себепші болды. Халықтың хал-жағдайын білу үшін ауыл аралап жүрген кезде полицияның қолына түседі. Ол жерде бір жарым жыл болады. 1922-1926 жылдары Орынбордағы ағарту институтында оқытушы болып істейді. 1928 жылы бір топ зиялылармен аяқ астынан қамауға алынады. Он жылға сотталады. 1935 жылы тұтқында қайтыс болады. Егемендік алғанан соң ақынның шығармалары кітап бетін көре бастайды. 1911 жылы бір томдық, 1996-1997 жылдары екі томдық кітаптары шығады. М.Дулатұлының қызы Гулнәр Дулатова әкесінің атын ақтап шығуға бел буады. Істеп жатқан тынымсыз әрекетінен кейін 1988 жылы ақын Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынұлымен ақталып шығады. Гулнәр Дулатова әкем мен шешемнің арасында еркеленіп жүрген сәттерімде 13 жасымда әкемді ұстап әкеткен деп айтады. Түсте үйге сау етіп 6 адам кіріп келді. Бөлмелердің астан-кестенін шығарды. Сол кезде әкемнің маған айтқаны "Есің кіріп қалдығой Гулнәрім, анаңа сүйенші бол! Жақсы оқы. Біздің істеген ісіміз ақ болды" дейді де біздің маңдайымыздан сүйіп, "Мықты болындар ! сендерге сенемін" дейді.

Қорытынды: Қазақ әдебиетінде ең тілмаш ,сөзге шешен, әр бір ойыны шеберлікпен жеткізе білген М.Дулатұлы. Сот кеңесінде тілмәштік қызметімен қатар оқытушылығында тастап қойған жоқ. Арыстандай айбатты қазақ даласының көзге көрінерліктей азаматы ұлты үшін бар күш жігерін салып қазақ халқын азаттық үшін күресуге шақырады. Алаш партиясының мүшесі Ахмет Байтұрсынұлы "Масса" атты өлеңімен қара халықты массадай шағып , Міржақып Дулатұлы есе "Оян қазақ!" атты өлеңдерімен қазақ даласындағы күллі азаматтарды оянуға шақырады. Ақын өзінің өмір жолында қаншама көркем шығармалар жазып, репрецияға да тап болып, сонда да халқы үшін шыбындай жанын аямастан құрбан еткен.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ. (REFERENCES)

- 1.Тогысбаев.Б,Сужикова.А "Алматы кітап баспасы"Алматы 2009*
- 2.Р.Нұрғалиев "Алаш деп ұран салған"1994 ж*
- 3.Абай Энциклопедиясы. Алматы : "Қазақ энциклопедиясының" Бас редакциясы."Атамұра"баспасы.*

**“MUHABBATNOMA” VA “QISSASI RABG‘UZIY” ASARLARIDAGI
QO‘LLANILGAN QO‘SHIMCHALAR
O‘RTASIDAGI FARQLAR**

Mamatova Nurshoda

Chirchiq Davlat Pedagogika Universiteti talabasi

Ilmiy rahbar: **Muratova Nafisa Baxtiyarovna**

Chirchiq Davlat Pedagogika Universiteti ona tili
va adabiyoti kafedrası o‘qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola orqali Xorazmiyning “Muhabbatnoma” va Nosiriddin Rabg‘uziyning “Qissasi Rabg‘uziy” asarlarida qo‘llanilgan qo‘shimchalarni taqqoslaymiz va bu ikki asar haqida qisqacha fikr-mulohazalar yuritamiz.

***Kalit so‘zlar:** “Muhabbatnoma”, “Qissasi Rabg‘uziy”, til, uslub, qo‘shimchalar, kelishik, janr, nusxa.*

“Muhabbatnoma” asari Xorazmiy qalamiga mansub bo‘lib, o‘zbek va fors-tojik tillarida yozilgan. Asar Oltin O‘rda xoni Muhammad Xo‘jabekka bag‘ishlangan. Asarning yozilgan vaqti 1353-yil hisoblanadi. “Muhabbatnoma” o‘zbek mumtoz adabiyotida noma janrining ilk yorqin namunasi. Asarning bizgacha yetib kelgan 2 nusxasi mavjud va ular arab va uyg‘ur tillarida bitilgan. Asarning bu nusxalari bir-biridan farq qiladi. Hozirgi kunda asarning ikki nusxasi ham Londondagi Britaniya muzeyida saqlanadi. “Muhabbatnoma” 1959-yilda A. Sh. Shcherbak tomonidan o‘zbek va rus tillariga tarjima qilinib, nashr etilgan.

Nosiriddin Rabg‘uziyning qalamiga mansub “Qissasi Rabg‘uziy” asari esa 1309-1310-yillarda yozilgan bo‘lib, asarda Odam Atodan tortib Muhammad (s.a.v) gacha bo‘lgan payg‘ambarlar hayoti aks ettirilgan. “Qissasi Rabg‘uziy” o‘zbek nasriy

adabiyotining birinchi yirik namunasidir. Bu asar “Payg‘ambarlar qissasi”, “Avliyolar qissasi” deb ham ataladi. Muallif asarni Nosiriddin To‘qbug‘aning iltimosiga ko‘ra yozib tugatadi. “Qissasi Rabg‘uziy” 72 ta qissadan tashkil topgan. Asarning XV asrga oid qo‘lyozma nusxasi mashhur matnshunos K. Gronbeh tomonidan 1948-yilda Kopengagen shahrida ko‘chirilib, nashr etilgan. “Qissasi Rabg‘uziy” ning XV asrga oid qadimiy nusxasi hozirgi paytda Britaniya muzeyida saqlanmoqda. Bu asarning qo‘lyozma nusxalaridan yana biri Rossiya Sharshunoslik Institutining Sank-Peturburg bo‘limida saqlanmoqda va u XV-XVI asrlarda ko‘chirilgan deb taxmin qilinadi.

Bu ikki asar o‘zbek adabiyotchiligining nodir namunalaridan hisoblanadi. Har ikki asar ham bugungi kunda ko‘plab tilshunos olimlar tomonidan o‘rganilmoqda va tadbiq etilmoqda. “Muhabbatnoma” va “Qissasi Rabg‘uziy” asarlarida qo‘llanilgan qo‘shimchalar bugungi kun o‘zbek tili asosiy qo‘shimchalaridan anchagina farq qiladi.

“Muhabbatnoma” asarida jo‘nalish kelishigi qo‘shimchasi -na, -a tarzida keladi. Masalan, gavharina (gavhariga), mulkina (mulkiga), nurina (nuriga) va shu kabi shakllarda uchratishimiz mumkin. “Qissasi Rabg‘uziy” da esa bu qo‘shimcha -ga, -g‘a, -ka, -qa, -a hoida qo‘llanilganiga guvoh bo‘lishimiz mumkin. Masalan, yaziqa (dalaga), evika (uyiga), ag‘zig‘a (og‘ziga) tarzida keltirilgan.

“Muhabbatnoma” asarida tushum kelishigi qo‘shimchasi -ne, -ni shakli bilan birga -i tarzida ham keladi. Masalan, ko‘nglimi (ko‘nglimni), o‘zimi (o‘zimni) kabi tarzida kelgan. “Qissasi Rabg‘uziy” asarida esa -ni, -n tarzida uchraydi (“adaqin”-“oyog‘in”).

“Muhabbatnoma” asarida ravishdosh -gach, -g‘ach, -ban affikislari orqali ifodalangan bo‘lsa, “Qissasi Rabg‘uziy” asarida faqat -iban shaklida uchraydi. Hozirgi kelasi zamon qo‘shimchasi “Muhabbatnoma” da -isar shaklida hosil qilingan bo‘lsa, “Qissasi Rabg‘uziy” asarida -miz qo‘shimchasi orqali yuzaga kelgan va o‘g‘uz tilining unsuri hisoblangan -uz (-iz) affikisi bilan ham tuslanadi.

Xorazmiyning asarida sonning ayiruv son turi -ar tarzida kelgan bo'lsa, Xorazmiyning asarida jamlovchi son -agu, tartib son -inch ko'rinishida kelganini ko'rishimiz mumkin.

Bir davrda yaratilgan bu ikki nodir asarni solishtirish orqali o'sha davrda yaratilgan asarlar tili jihatdan bir-biriga yaqin bo'lganini ko'rishimiz mumkin. Bundan tashqari bir davrga mansub bu asarlarda bir-biriga o'xshash bo'lgan ko'plab qo'shimchalarni uchratamiz. Bu asarlarda foydalanilgan qo'shimchalarni bir-biri bilan taqqoslash orqali o'tgan davr hamda hozirgi davr tili bir-biriga qanchalik yaqin bo'lganini taxmin qilishimiz ham mumkin bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. *Tursunov U, O'rinboyev B, Aliyev A. O'zbek adabiy tili tarixi T.: "O'qituvchi", 1995. -B. 264*
2. *Rabg'uziy. Qissasi Rabg'uziy. "Yozuvchi", 1-2-kitob, T.: 1990-1991*
3. *O'zbek adabiyoti tarixi. Ak.nashr 5 tomlik 1-tom 1977*
4. *O'zME. Birinchi jild. Toshkent, 2000-yil*
5. *Aftondil Erkinov. Zahar Hakimov. „Moziydan Sado“. 2.(44).2009.*

QARAQALPAQLARDIŃ QOL ÓNERINE BAYLANISLI DÁSTÚRLERI HÁM IRIMLARI

Joldasova Shohizada Sarsenbay qizi

Berdaq atındađı Qaraqalpaq Mámleketlik Universiteti Etnografiya,
etnologiya hám antropologiya qánigeligi 2 – kurs magistrantı.

Joldasova047@gmail.com

ANNOTACIYA

Bul maqalam arqalı qaraqalpaq folklorındađı hám milliy qol ónerindegi ruwxıy hám materiyallıq miraslarımızdıń estetikalıq ıqlas penen dóretilgenligine ilimiy kóz – qaras penen túsindirme beriw názerde tutılğan. Hámde biziń qolğa kirgizgen ğarezsizligimiz eski ruwxıy hám materiyallıq mádeniyatımızdıń elede tereńirek úreniwge, xalqımızdıń ótkendegei turmısın, mádeniyatın, dástúrlerin durıs túsiniwge, olardıń áhmiyetin, maqsetlerin, wazıypaların ilmiy basqishtan turıp bahalaw baslı maqset bolıp esaplanadı.

Gilt sózler : *Buraw, qırǵı, shókkish, arba, órmek, salt – dástúr, irim.*

XIX ásirde hám XX ásirdeń basında qaraqalpaqlardıń xojalıq hám úy turmısında ónermentshiliktiń qol óneri kásibi úlken áhmiyetke iye boldı. Bul dáwirde aǵash ustashılıq, zergerlik, temirshilik, qara úy sogıw ustashılıq kásibi qaraqalpaqlar arasında keńnen taradı. Mısalı aǵash ustashılıǵında tiykarınan tómendegei qurallardan: tezaǵash, egew, jarǵı, tik jarǵı, pıshqı, balta, shot, iskenje, qashaw, quwıs qulaq, qashaw, buraw, qırǵı, shókkish, ham hárqıylı bizlerden paydalandı, sonday-aq hárqıylı qalıplerden qollandı. Aǵash ustalar bir qatar qániygeliklerge bólindi: qara úy ushın esik soǵıwshını ergenekshi, sandıq soǵıwshını sandıqshı, qara úy soǵıwshını úyshi, er soǵıwshını ershi dep atadı. Informatorlardıń aytıwına qaraǵanda, aǵash ustalar tiykarınan shıǵır, günde, moyıntırıq, mala, arba, qayıq, nawa, shana,

gúbishelek, keli-kelsap, besik, tabaq, qasıq, sharq, úyshik, qozaq, órmek hám úy dáskelerin soqqan.

Qaraqalpaq folklorındaǵı hám milliy qol ónerindegi ruwxıy hám materiyallıq miraslarımızdın estetikalıq ıqlas penen dóretilgenligi málim. Bizin qolǵa kirgizgen ǵarezsizligimiz eski ruwxıy hám materiyallıq mádeniyatımızdın elede tereńirek úreniwge, xalqımızdın ótkendegei turmısın, mádeniyatın, dástúrlerin durıs túsiniwge, olardıń áhmiyetin, maqsetlerin, wazıypaların ilmiy basqishtan turıp bahalawǵa jańa jol ashıp berdi. [1]

Óner tariyxın xalqımızdın tariyxınan, turmısınan, mádeniyatınan bólek alıp qaraw múmkin emes. Xalıq awızeki dóretpelerindegi óner sapasına tiyisli materiyallardıń taǵı bir utımlı tárepi, onın haqıyqatlıqqa yamasa turmısqa qanshama dárejede qatnasınıń barlıǵın, ata – babalarımızdın dúnya tanıwdaǵı oy – órisleriniń múmkinshiliklerin barınsha kórsetip turıwında hám olardıń qanday estetikalıq zawıq penen sáwleleniwinde ekenin atap ótiwimiz tiyis.

Arba aǵashustalarınıń soǵatuǵın zatlarınan eń qızıqlısı bolıp tabıladı. Arba – qaraqalpaqlardıń materiallıq mádeniyatınıń eń eski elementi. Táriyxıy dáreklerge qaraǵanda, arba Orta Aziyada keńnen taráǵan kólik túriniń eń eski formasın saqlap qalǵan. Ol xalıq dástanlarında, táriyxıy awız eki xalıq dóretpelerinde keń eske alınadı.

Birinshi rus izertlewshisi Muravin qaraqalpaqlardıń xojalıq turmısında hám ómirinde kóliktiń úlken rol atqarǵanın kórsetedi, qaraqalpaqlar eki digirshikli arbaǵa minedi, ol toranǵıldan islenip arbanıń ayırım digirshekleriniń biyikligi 2,5-3 metr bar. [2]

Qaraqalpaqlardıń uy-uskene zatları ham qazan-tabaq ıdısları turaqlı xareketke iye bolıp, burınnan kiyatırǵan qaraqalpaqlardıń kompleksli xojalıq turmısına biyimlengen qaddinde, colonial dauirde de tolıq saqlangan. Olar uy-uskene zatları-arsha, sandıq, sabayaq, qarshın, bogjama, kergi, pastek, sharıq, shıǵırshıq, urshıq, kelep agash, tas shıra, balta, bel, oraq shokkish, qorjın, shelek, shot, burgı, kashau, qap, boyar sebet, qayshı, qırıqlıq ham qazan-tabaq ıdısları – qazan, qaqpaq, tubelek, samar tabaq, badiya, zeren, tostagan, qırma, shomish qasıq, gubi, piskek, atlau, guze,

auiz qabaq, qum, suuqabaq, mayqabaq, qarın, tulıp, samovar, qaraquman, mıs quman, qazan-pıshaq, pıshaq, kelsap, digirman, elgezer, kepshik, shanash, astaxta, oqlau, tikesh, rapiyda, dasker, tutqısh, temir qırğış, balıq qırğış, dasmal, keseu, atoshkir, ham tagı basqa usınday zatlardan ibarat.[3]

Qaraqalpaqlarda qara úy basqa kóplep xalıqlardağı sıyaqlı jaqın dáwirlerge shekem jańa turmıs qurǵanlardıń qonıs basıw ornı sıpatında ǵana emes, al kóplep úrip-ádet-dástúrlerdi, úrp-ádet bayramlardı hám oyın zawıq geshteklerdi ótkeriw ornı bolıp ta tabıladı. Qaraqalpaqlarda iri mal-múlk iyeleri, baylar 1920-jılǵa shekem balaların úylendirip, qız shıǵarǵanda jańa qara úy (otaw) tigip toy bergen. Jaslarǵa aq otaw tigilip, olarǵa aq pátiya berilip ómirge atlandırǵan. Kóp hallarda qara úydiń aǵash bólekleri úylenip atırǵan balanıń (kúyew balanıń) úyinde, al gezlemelik úskenelerin kelin bolıp túsip atırǵan qız qalıń mal sıpatında ózi menen alıp kelgen. Eger úylenip atırǵan jigittiń jaǵdayı nashar bolsa, onda negizgi ǵamxorlıqtı, yaǵnıy jaslardı úy-jay menen támiyinlew dikelin balanıń ata-anaları óz moynına alǵan. Lekin jańa otawdı qurıw kúyew balanıń ata-analarınıń májbúriyatı esaplangan. Olar kelin balanıń ata-anaları bergen qalıń menen birge ózleri de jún, kiyiz, gilem hám kórpe-tósek sıyaqlı úy úskeneleri menen támiyinlegen.

Ótmish dáwirlerden qara úy menen baylanıslı kóplep úrp-ádetler hám dástúrler bolǵan. Olardıń kópshiligi tiykarınan aǵashtan tayarlanatuǵın bólimlerin tayarlawda hám onı tigiw barısında ushırasadı. Ámiwdáryanıń tómengi alabında toǵız awlad dawamında qara úy bóleklerin tayarlaw menen shuǵıllanıp keliwshi ázeliy ustalar jasaydı. Bul sheberlik shákirt tayarlaw arqalı áwladtan-áwladqa ótip kelmekte. Usta qara úy bóleklerin tayarlawdan aldın risola (arab tili háribinde jazılǵan túrk tilindegi ustav) menen tanısıp shıǵıwı shárt. Risolada (ustavta) haqgóylik, yaǵnıy óz jumısın shin ıqlas penen, jumıs ornın azada saqlaǵan halda, allaǵa onıń payǵambarları hám ustalar piri İbrahim Xalilge (Alige) isenim menen, óz paydasınan qayır-sahawat keltiriwi tiyisligi haqqındaǵı qaǵıydalar jazılǵan. Usta (úyshi) qara úydiń keregesin salıwdan aldın taharat (juwınıp) alıp, quran oqıǵan, al onıń zayıbı iyis nan (shelpek) hám bawırsaq pisirip qońsılarǵa taratqan. Sonnan keyin úyshi usta piri İbraxim Xalilden (Aliden) ruxsat sorap iske kirirken. Qara úy jıńishke, iyilgish, bekkem

taldan (jánewit) tayarlangan. Qaraqalpaqlar qara úydi tayarlawda hesh qashan qayın aǵashınan paydalanbaǵan. Sebebi olar qayın bapxıtsızlıq keltiredi dep isengen. Kazaqlar qayın aǵashın qattı, bekkem dep esaplap, onnan qara úydiń joqarı aylanasin (shańarak) soǵıwda paydalanadı. [4]

Qaraqalpaqlardıń isenimi boyınsha qut belgili bir kóriniske, kólemge, qonıs ornına iye emes. Ol tek ǵana insanda, kóllerde hám úy haywanlarında bolǵan. Úy haywanın satqanda da, iyesi onın júنینen azǵana alıp qalǵan. Egerde olay islemese mal menen birge úydiń qut berekesi de ketip qaladı dep isengen. Eli zayıplılarda perzent bolmawın qaraqalpaqlar úydiń qut-bereketsiz jerge salınǵanlıǵı yaqı úydiń qasında qayın tereginiń ósiwi menen baylanıstırǵan. Bunday jaǵdaylarda olar basqa jerge kóship, qonıs ózgerken yamasa qayın aǵashın kesip taslawı kerek. Usıǵan uqsas úrp-ádetler, ırımlar yakutlarda hám altaylılarda bolǵan. Olar qut perzent penen baylanıslı dep esaplaǵan. Altaylılarda jaqınǵa deyin, yaǵnıy 20-jıllarǵa deyin erli-zayıplılar uzaq waqıt perzent kórmese basqa qonıs tigip, góne úyin buzıp taslaǵan. [5]

Qara úydiń tiykarǵı tulǵasın ornatıp bolǵannan soń baqan menen gúmbezli sheńber yaǵnıy shańaraq kóterilgen. Bul waqıtta qara úydiń ortasına qapshıqta biyday, tas hám taǵı basqa awır júkler jıynalǵan. Bul shańaraq uzaq waqıt bir jerde toqlıqta, shadlıqta ómir súrsin hám qara úy bekkem bolsın dep niyet qılınadı. Otaw tigiwge shaqırılǵanlar (ásirese jiyenler, kiyew balalar) hám qońsı-qoba, aǵayın-tuwǵanlar shańaraqqa oramal, gezlemeler qıyındıların ildirip, miywe-palız, pul hám taǵı basqa sawǵalar alıp kirgen. Bunıń bári shańaraq qáde dep ataladı. úydiń biykesi shańaraqtan jiyde, erik, bawırsaq, tiyin shashıp shashıw Bergen.

PAYDALANILǵAN ÁDEBIYATLAR

1. *Каракалпак фольклоры. Ноқис.2009. 7 – бет.*
2. *Археологические и этнографические работы Хорезмской экспедиции 1945-1948. М., 1952, 541-бет*
3. *Баскаков Н.А. Душа в древних верованиях тюрков Алтая СЭ.1937.№5. С*

4. *Алексеев Н.А Ранние формы религии тюркоязычных народов Сибири. Новосибирск, 1980. С.144*
5. *Каруновская Л.Э. Из алтайский верований и обрядов, связанных с ребенком.Сб. МАЭ.Л.,1927.С.20*

QUYASH PANELLERI HÁM ONÍŇ TÚRLERI

Djumabekova Ayzada Ilyasovna,

Seytnazarova Aygul Abatbaevna

Muhammed Al-Xarezmiy atindađı Tashkent informaciyaliq texnologiyalari universiteti Nókis filiali, 2-basqish magistrantları

ANNOTACIYA

Búgingi kúnde elektr energiyasin tejep, quyash energiyasınan elektr energiyasın alıw arqalı quyash panellerinen kúndelikli turmista keń paydalanılmaqta. Quyash panellerinen durıs paydalanıw ushın olardıń túrlerin jaqsı biliwimiz kerek, sol sebepli tómendegi mađlıwmattan olar haqqında azı-kem mađlıwmatqa iye bolamız.

Gilt sózler: *Energiya, panel, batareya, monokristall, kremniy, polikristal.*

Bizge qayta tiklenetuđın energiyalar ishinde quyash energiyası kóbirek energiya beretuđinlıđı málim. Sırt ellerde kópshilik úyler fotoelektr panellerin ornatiwdı ábzal kóredi eken, sebebi olar elektr energiyasın tejewge múmkinshilik beredi. Biraq, kópshilik quyash panelleri qalay islewin biliwmeydi. Quyash panelleri quyashtan quyash nurın elektr energiyasına aylandırıp, erkin energiyani payda etedi.

Quyash batareyaları, quyash energiyasınan elektr energiyasın islep shıǵaratuđın individual silikon kameralar kompleksi bolıp tabıladı. Quyash resurstarınan paydalanıwdıń bir neshe abzallıqları bar:

- Ekologiya ushın qáwipsiz.

- Basqa energiya dereklerinden ayırıqsha bolıp, quyash energiyası sheksiz.

Quyash panellerin ornatiw hám onnan paydalanıw ushın hár tárepleme qolaylı sheshim bola aladı.

- Quyash energiyasınıń potentsialı oǵada joqarı dárejede. Paydalanıw ushın alınıwı múmkin bolǵan energiya deregi terravatlarda ólshenedi. Bunnan, tisqari

quyash energiyasidan paydalanıw nátiyjesinde tawsılıp qalmaydı, sol sebepli bul energiyadan keleshek áwlad da biymálel paydalanıwı múmkin;

- Quyash nurları jer planetasınıń qálegen noqatına shekem jetip baradı, bul tek ǵana ekvator átirapında jaylasqan mámleketliklerge tiyisli emes, hátte arqa polyustada quyash energiyasidan biymálel paydalanıw múmkin.

- Shawqımsız. Islep shıǵarıw hám onan paydalanıwda shawqım ulıwma bolmaydı;

- Isletiw ushın kem ǵárezet talap etiledi.

Házirgi kúnde kóplegen quyash panelleriniń túrlerin ushıratıw múmkin. Birinshi náwbette paneller, materialları, islew prinsipi hám islep shıǵarıw túrine qaray parıqlanadı.

1. Monokristal tiykarındaǵı quyash panelleri Monokristalli quyash panellerin óndiriste eń taza kremniyden paydalanıladı. Kórinisi bolsa, barlıq yacheykalar bir sistemaǵa jalǵanǵan halda boladı. Monokristaldi tazalap bolǵannan keyin onı qatıwı ushın waqıt talap etiledi. Qatıp bolǵannan keyin bolsa juqa plastinalarǵa ajratıladı. Bunda plastinalar elektrodtan jasalǵan juqa sım menen bir-birine baylanıladı. Bunday paneller amorfli panellerge salıstırǵanda qımbatlaw turadı. Sebebi, bul panellerdi islep shıǵarıw júdá qıyın. Biraq, bul túrdegi panellerdi tańlaw da jaqsı, sebebi bul panellerdiń paydalı jumıs koessitsiyenti 20% átirapında bolıp, quyash panelleri ushın jaqsı kórsetkish esaplanadı.

2. Kremniy tiykarındaǵı quyash panelleri. Bunday túrdegi panellerdiń eń birinshi parqı -bul isletiletuǵın materialında bolıp tabıladı. Búgingi kúnde eń kóp ushraytuǵın panel. Bul kremniydi tabıw ańsatlıǵınan, arzan hám basqa panellerge qaraǵanda energiya óndirisi de ádewir jaqsılaw bolıp tabıladı. Bunday panellerdi óndiriste tek ǵana kremniyden, onnan tısqarı mono, polikristal hám amorf kremniy de isletiledi.

3. Polikristal tiykarındaǵı quyash panelleri Polikristaldi ajratıp alıw ushın, kremniyli plastina suwıtıladı. Bul túrdegi panellerdi islep shıǵarıw monokristal panellerdi islep shıǵarıwdan kóre arzan bolıp tabıladı. Sol sebepli, bul panellerdiń bahasında arzan boladı. Bul panellerdi tayarlawda kem energiya talap etedi, al bul

faktor bolsa, onıń bahasına unamlı tásir etedi. Polikristaldıń ishinde payda bolatuǵın qospası sebepli paydalı jumıs koefficiyenti tómenlep ketedi hám bul túrdegi panellerdiń paydalı jumıs koefficiyenti 18% hám onnan tómen boladı.

Quyash panelleri insan ómiriniń derlik barlıq tarawlarında qollanıladı. Máselen quyash panellerinen:

- Awıl xojalıǵı hám basqa islep shıǵarıw strukturalarında;
- Kishi kárxanalarda;
- Úylerinde ıssılıqtı saqlaw ushın;
- Kóshelerdi jaqtılandırıw sistemasında, energiya tejewshi lampa sıpatında

qollanıw múmkin.

Quyash panelleri ushın orın tańlawda quyash panelinde hesh qanday saya túspewi, (mısalı, saat 9 dan 16 ǵa shekem). Quyash panelleriniń sayasın tek óz shıǵınların sezilerli dárejede kemeytiw emes, al zıyan keltiriwi múmkin. Ayrım quyash panelleri óndiriwshileri sayalı qarsılıqqa shıdap beretuǵın panelin reklama qıladı, biraq olar ishki quwattı qısqartıratuǵın ishki diodlardan paydalanadı. Bul túrdegi energiya quyashtan fotonların tartıp alatuǵın arnawlı texnologiyalar (jaqtılıq energiyası bólekleri) arqalı alınadı. Quyash isenimli derekti ańlatadı, sebebi ol millonlap jıllar dawamında energiya menen támiyinlewi múmkin. Bul túrdegi energiyanı alıwdıń zamanagóy texnologiyasına fotovoltli paneller hám quyash kollektorları kiredi. Fotovoltli paneller energiyanı tuwrıdan-tuwrı elektr energiyasına aylandıradı, yaǵnıy átirap - ortalıqtı pataslandıratuǵın generatorlarǵa mıtájlik bolmaydı.

JUWMAQLAW

Juwmaqlap aytqanda quyash panelleri ulıwma qayta tiklenetuǵın energiya derekleri tezlik penen rawajlanıp atırǵan bir waqıtta, bul maǵlıwmatlar járdeminde quyash panelleriniń túrleri, olardıń abzallıqları haqqında kóbirek maǵlıwmatqa iye bolıw imkanı tuwıladı.

PAYDALANILGAN ÁDEBIYATLAR DIZINI

1. *Yuldoshev I.A., Shogochqorov S.Q., Juryeva Z.I., Jamolov Muqobil energiya manbalari fanidan laboratoriya ishlarini bajarishga oid uslubiy ko'rsatmalar - Toshkent: ToshDTU, 2019.*
2. *Muydinova Madina, Qosimjonova Hamida "Muqobil energiya manbalari" Andijon-2022*
3. *Salixanov S. S. METHOD OF CALCULATION OF SELF-STRESSED CONCRETE SLABS SUPPORTED ALONG THE CONTOUR //Journal of Tashkent Institute of Railway Engineers. – 2019. – T. 15. – №. 3. – C. 14-20.*
4. *Shermuxamedov U. Z., Zokirov F. Z. APPLICATION OF MODERN, EFFECTIVE MATERIALS IN RAIL ROAD REINFORCED BRIDGE ELEMENTS//Journal of Tashkent Institute of Railway Engineers. – 2019. – T. 15. – №.3.–C.8-13.*
5. *Шермухамедов У. З., Абдурахатова М. А. Современное состояние и перспективы проектирования и строительства городских транспортных сооружений Республики Узбекистан //Путевой навигатор. – 2018. – №. 36-37. – С. 24-28*

“DEVONU LUG‘ATIT-TURK” ASARIDA KELISHIK VA ZAMON QO‘SHIMCHALARINING QO‘LLANILISHI

Zakirova Hurshida Jamoliddin qizi,

Chirchiq davlat pedagogika universiteti,

O‘zbek tili adabiyoti yo‘nalishi talabasi.

E-mail: hurshydazakirova@gmail.com

Muratova Nafisa Baxtiyarovna,

Chirchiq davlat pedagogika universiteti,

O‘zbek tilshunosligi kafedrasida o‘qituvchisi

ANNOTATSIYA

Maqolada Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘atit turk” asari haqida, jumladan, nusxalari to‘g‘risida ayrim ma‘lumotlar, asarda qo‘llangan kelishik va zamon qo‘shimchalari, ularning hozirgi o‘zbek adabiy tilidagi formasidan farqi hamda o‘xshashliklari yoritildi.

***Kalit so‘zlar:** qomusiy asar, qiyosiy lingvistika, chog‘ishtirma tadqiqot metodikasi, lug‘atshunoslik.*

“Devonu lugotit turk” (“Turkiy sozlar devoni”) asari XXI asrning ikkinchi yarmida Mahmud Koshgariy tomonidan Magribu Mashriqqa turkiy xalqlar tili, madaniyati hamda tarixi haqda bayonot beruvchi vosita sifatida yaratilgan qomusiy asar hisoblanadi. Yozilgan yillari milodiy 1071-1072-yil oraligini oz ichiga oladi. Asarning yagona qolyozmasi hijriy 664, milodiy 1266-yili Shomda kotib Abu Bakr Damashqiy tomonidan Mahmud Koshgariyning oz qoli bilan bitilgan nusxasidan kochirib olingan. Ushbu yagona nusxa bugungi kunda Istanbuldagi Millat kutubxonasida saqlanmoqda. Qolyozma 639 bet, ya’ni 320 varoqdan iborat. Asarda turkiy tillar ilk bor arab tilshunosligi metodologiyasi doirasida bayon qilingan.

Muallifning yana bir e'tirof etish joiz bo'lgan yutug'i u turkiy so'zlar tuzilishi, tilning o'ziga xosliklarini hisobga olib, lug'atchilikning o'ziga xos yangi yo'nalishini ochdi va turkiy lug'at boyligini etnolingvistik, lingvokulturologik, qiyosiy-tipologik jihatdan ham tadqiq qildi. Mahmud Koshg'ariy turkiy fonetika va fonologiya bilimdoni hisoblanib, arab xatini shu qadar turkiy tilga puxta moslashtirganki, bu amaliyot hatto XX asr boshlariga qadar aytarliq o'zgarishlarsiz to'qqiz asrdan ortiqroq qo'llanilib kelindi.

Mahmud Koshg'ariy xuddi arab tilshunosligidagi kabi turkiy tillarda ham so'z turkumlarini uch guruhga ajratgan. Shu so'z turkumlaridan biri fe'llar bo'lib, muallif fe'llarni boshqa so'z turkumlariga nisbatan chuqurroq tahlil qiladi. Asarda Koshg'ariy fe'llarning shaxs, nisbat va zamon kategoriyalari haqida ishonchli ma'lumotlarni jamlagan. Biz esa oldimizga, aynan, ushbu asardagi zamon qo'shimchalarini o'rganishni maqsad qilib qo'yganmiz.

Koshg'ariy fe'llarni uchta zamonga bo'lib tahlil qiladi: o'tgan, hozirgi va kelasi. Jumladan, fe'llarning o'tgan zamon shakllarini orqa qator unlilar bilan bir safda *-di* shaklida (*sadi* - sanadi), old qator unlilar bilan esa *-di* shaklida (*öpkilädi* - xafa bo'ldi) ifodalaydi. Hamda o'tgan zamon shakli affiksi *-di* haqida to'xtalib, shunday deydi: "O'tgan zamon fe'l yasovchi *-di p,t,ch,k* kabi to'rtta qattiq harflar bilan qo'shilganida *"d"* *"t"*ga almashadi. Chunonchi, *tapti* (tepdı), *tutti* (oldı), *qachtı* (qochdı), *chö'kti* (cho'kdi) kabi. O'zidan keyingi *"d"*ni *"t"*ga almashtirishda *"q"* ham *"k"*ga o'xshaydi. Chunonchi, Ol manga baqtı kabi. Bu *"d"* ni *"t"*ga almashtirish, asli *"d"*dir. Yuqoridagi harflarga qo'shilganda *"t"* ravishda talaffuz qilish yaxshiroqdir". Ham o'tgan zamoni bildiruvchi *-di* shaklining turkiy tillar orasida variantlanishini ko'rsatib beradi. Siradan, chigil, uyg'ur, yag'mo singari qabilalar tillarida o'tgan zamoni ifodalash uchun *-di* qo'shimchasi qo'shilishini ta'kidlab ko'rsatadi. O'g'uzlar va qipchoqlarning ba'zilari, masalan sovorinlar bu qo'shimchani oxiriga o'zakning qattiq, yoki yumshoqligiga qarab *"q"*, qo'shib ishlatilishi va bu qo'shimcha birlik va ko'plikda ham, shaxslarda ham yoki *"k"* birdek qo'llanishi, demakki, shaxs va sonda mo'tadillashuvi bayon qilinadi. Masalan: *man yä qurduq, sän yä qurduq, ul yä*

qurduq, biz yä qurduq, siz yä qurduq; yoki: men keldük, sen keldük, ül keldük, biz keldük, siz keldük, ülär keldük.

Hozirgi zamon fe'lining shakllari haqida esa nima uchundir fikr yuritilmaydi. Lekin, asarda *-mäqda, mäkta* tarzida ishlatadi

Kelasi zamon fe'li barcha fe'l turlariga *-r* qo'shimchasini qo'shish orqali hosil qilinishi ko'rsatiladi. Masalan, *türür* (tur fe'lidan), *kelir* (kel fe'lidan), *kulur* (kul fe'lidan). Shuningdek, *-ğäy, -qäy, -käy, -gäy* affikslari ham kelasi zamoni ifodalashini ta'kidlaydi: *qürğäy, säğqäy, kelgäy*. Kelasi zamon shakli ham turk va uyg'urlarda farqli qo'llanishi ko'rsatiladi: uyg'urlarda shaxs qo'shimchasidagi birinchi tovush tushib qoladi. Masalan: O'g'uzchada: *barirän, kelirän*; Turkchada: *bärirmän, kelirmän* tarzida. Chigil, uyg'ur, yag'mo, tuxey kabi qabilalarda ismi zamon, ismi makon va qurol otlarini ifodalash uchun xizmat qiluvchi *-ğu, -gu* qo'shimchasi o'g'uz va qipchoq qabilalarida *-äsı* qo'shimchasi bilan almashinishini aytadi.

Yuqoridagi fikrlardan shuni xulosa qilamizki, "Devonu lug'atit turk"da zamon qo'shimchalari bugungi kunda hozirgi o'zbek adabiy tilidagidan unchalik katta farq qilmas ekan. Faqat, kelasi zamon qo'shimchasi bugungi kunda arxaiklashib, iste'moldan chiqib ketgan.

FORDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. *Devonu lugati-t-turk (Turkiy so'zlar devoni) / M. Koshg'ariy. –Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2017.*
2. *Mahmud Koshg'ariy. Turkiy so'zlar devoni (Devonu lug'otit turk) Tarjimon va nashrga tayyorlovchi S. Mutallibov. I-II tomlar. Toshkent, 1960-1963*

ХАЛЫҚ АУЫЗ ӘДЕБИЕТІ ҮЛГІЛЕРІНІҢ ТҮРЛЕРІ МЕН ТӘРБИЕЛІК МӘНІ

Оразалиева Айдана Нурлан қызы

Шыршық мемлекеттік педагогика университеті

Қазақ тілі және әдебиет бағытының 1-курс студенті

Ғылыми жетекшісі: **Байзаков Жандос Абдазимович**

Phd Шыршық мемлекеттік педагогика университеті

E-mail: orazalievaaydana@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Халық ауыз әдебиеті ауыздан ауызға тарап бүгінгі қазақилықты сақтап, баяғы тұрмыс-тіршілікті үйретіп келе жатыр. Халық ауыз әдебиеті дамыған сайын бүкіл жұртшылық дамып әдебиетке деген қызығушылықтарын арттыра түсуде. Әдебиетке деген жол ең алдымен фольклор арқылы болады. Ауыз әдебиетінің өзіндік түрлерге бөлініп, қазақтар оны салт-дәстүр, жыр жырлап, той тойлау етіп құрмет көрсетуінің өзі бір қазақ әдебиетіне деген құрметті көре аламыз. Барлық жерде үлкен адамның сөзі жүргендігін көре аламыз. Тіпті екі жастың бір-бірін сүйіп тұрса да, үлкен ата-әжелер қарсы болса екі жас қосылмай кеткен. Осылай негізінен құрмет, ізет арқылы көп отырыс, той томалақ арқылы осы халық ауыз әдебиеті келіп шыққан.

Кілтті сөздер: *Фольклор, лирика, эпос, лиро-эпостық жырлар, бата, ертегі, сюжет, қаһарман.*

Кіріспе

Ауыз әдебиеті – сан ғасырлардан бері ауыздан-ауызға өтіп, бүгінгі күнге дейін жетіп келген халқымыздың бірден-бір асыл қазынасы әрі байлығы. Ауыз әдебиеті – елде жазу сызу өнері болмаған кездер де пайда болған сөз өнері.

Онда халықтың асқақ арманы, тұрмыс-тіршілігі, өмір сүру салты, әдет-ғұрпы ауызша айтылып, ауыздан ауызға көшіп, бізге дейін жетіп келген. Ауыз әдебиетінің өзіндік бір белгілі авторы болмайды, айтушы тұлғасы да болмайды. Сондықтан да ауыз әдебиеті үлгілері ауыздан ауызға тарап, әр түрлі жерлерде айтыла береді және сол әр айтылғанда өзгеріске ұшырап отырып олардың түрлі түрлі нұсқалары да көбейіп кеткен. Ауыз әдебиетінің түрлері өте көп. Олар: Ертегілер, ағыз-әңгімелер, тұрмыс-салт жырлары, мақал-мәтелдер, жұмбақтар, батырлық және ғашықтық жырлар, шешендік сөздер ақындар айтысы, үйлену салтына байланысты туған жырлар, бақташылық жырлары, наурыз жырлары болып түр-түрге іштей бөлініп кете береді.

TYPES AND EDUCATIONAL VALUE OF SAMPLES OF FOLK ORAL LITERATURE

Orazalieva Aidana Nurlan qizi

Chirchyk State Pedagogical University

1st year student of Kazakh language and literature

Research supervisor: **Baizakov Zhandos Abdazimovich**

Phd Shyrchyk State Pedagogical University

E-mail: orazalievaaydana@gmail.com

ABSTRACT

Folk oral literature has been spreading from mouth to mouth, preserving today's Kazakhness and teaching the same way of life. As folk oral literature develops, the whole public develops and increases its interest in literature. The way to literature is primarily through folklore. The fact that oral literature is divided into its own types, and Kazakhs pay respect to it by singing rituals, singing songs, celebrating weddings, we can see the respect for Kazakh literature.

Everywhere we can see the words of a great man. Even if the two young people are kissing each other, if the grandparents are against it, the two young people are separated. In this way, this folk literature came to be mainly due to respect, dignity, many sittings and feasts.

Key words: *Folklore, lyrics, epic, lyric-epic poems, blessing, fairy tale, plot, hero.*

Негізгі бөлім: Қазақ халқында кең тараған ауыз әдебиеті үлгілерінің ең көрнекті түрінің бірі – Тұрмыс салт жырлары. Өйткені тұрмыс-салт жырлары әрбір халықтың тұрмыс тіршілігінен келіп шығып соларды ән-жырмен, нақыл сөздермен бейнелеп көрсетіп береді. Тұрмыс-салт жырлары өз ішінде керемет тармақтарға яғни бөлімдерге бөлінеді. Олар: Бесік жыры, тұсау кесу, той бастар, беташар, жар-жар, сыңсу, бата, жоқтау сияқты т.б. Бұл бөлімдердің әрқайсысының өзіне тін белгісі қалай келіп шыққандығы жайлы сипаттамалар бар. Мысалы айтар болсақ «Бесік жыры» - жас нәресте өмірге келісімен бесікке бөлеп анасы оны жұбату мақсатында өлеңдетіп бесік жырын айтады. Тек қана жұбату мақсатында ғана емес, оның ішкі мәнінде күнделікті тіршілігі, өз өмірі мен баласының келешегі туралы арман мүдделері, басынан кешкен қайғы қасіреті жайлы да айтылып өтіп, өсіп келе жатқан баласына артар үміті көп екендігін де жыр арқылы да жас нәрестеге тәрбие құралын алдымен бесіктен бастаған.

Тұрмыс-салт жырларының тағы бір ерекше түрі – Тұсау кесер. Бесіктен белін көтеріп тәй-тәй басып келет жатқан жас сәбиге жасалатын рәсім. Тұсау кесерді жасаудаға отбасының мақсаты жас нәресте енді қадам басып келе жатқан кезінде құламай сүрінбей тез-тез кетсін деп ала жіппен аяғын байлап тәй-тәй бастырып тұсауын кеседі. Тұсау кесерді елге белгілі аса құрметті адамға болмаса сол жанұяға қадіріл болған үлкен адамға кестірген.

Халық арасында үлкеннен бата алуы сан ғасырлардан бері қалыптасып бүгінгі күнге дейін жетіп келген халық байлығы, рухани қазынасы. Батаны ұзақ

сапарға шыққанда, дастархан басында, түскен жас келінге елге, жерге де үлкен жасты қариялер береді.

Мақал-мәтелдер – қазақ халық ауыз әдебиетінің ерте замандардан бері айтылып, халықтың асыл ойының, тобықтай түйіні. Мақал-мәтел айтайын деген ойды аса ықшам түрде, қысқа сөзді болса да мағынасы тереңде келіп ойды тұспалдап жеткізіп беруші ауыз әдебиетінің үлкен түрі. Тек қана терең ой салу ғана емес, үлгі өнеге, отанға, анаға, еңбекке, табиғатқа, досқа деген сүйіспеншілік пен махабаттарың арттыратын асыл сөздің атасы.

Ауыз әдебиет түрлерінің ерте кезден қалыптасып қазіргі күнге дейін дамып келе жатқан түрі – Ертегілер. Ертегілерде өмірде кездесе бермейтін қиял-ғажайып пен оқыс оқиғалар түрлі құбылыстар көрініс табады. Кейде өмірде аса сирек кездесетін тамаша оқиғалар, тым қызық кездейсоқ құбылыстар шебер баяндалып, оқырмандарды өз жанына тарта түседі. Ертегілердің кейіпкерлері ғажап күшті, аса ақылды, асқан батыр болып келеді де, не-не ұзақ жерлерге бір сәтте жете алатын тым жүйрік ат, жеті қабат жер астына түсіп, қазына – байлықтарды игеруге ұмтылатын арманшыл, батыл да, батыр жандар болып сипатталады. Халық арасында ертегілердің әр түрі кездеседі. Бұл орайда «Қиял-ғажайып», «Шыншыл ертегілер», «Хайуанаттар» жайындағы ертегілер деп Мұхтар Әуезов 3 түрге бөледі. Ертегінің аса бір қызықты саласы – әдеби ертегілер. Әдеби ертегілер кім жазғандығы белгілі болғандықтан, оны әдеби ертегі деп айтады. Әдеби ертегілер, көбінесе, халық арасында ауызша айтылып, кең таралған аңыз әңгімелер негізінде дүниеге келген. Әдеби ертегілер негізінен өлең түрінде де кейде қарасыз түрінде де айтыла береді. Осыған мысал ретінде Мағжан Жұмабаевтың «Жүсіп хан», Әбділда Тәжібаевтің «Толағай», В.Гаршиннің атақты «Саяхатшы бақа» атты ертегісі де, дүние жүзіне кең тараған аса тамаша әдеби ертегілердің қатарына жатады.

Халық ауыз әдебиеті түрлерінің ең ерекше түрі – Ғашықтық (лиро-эпостық), Батырлық (эпостық) жырлар. Лиро-эпостық жырында оқиға желісі екі ғашықтың бір-біріне деген махаббаты, бір-бірінен қандай қиыншылық болса да бас тартпағандығын көреміз. Бұл жырдың соңы көбінесе сүйіп қосуды

армандаған екі жасқа туыс жақтары қарсы тұрып, жастардың мерт болып, екі жастың қосылмай кетуі бейнеленеді. Ғашықтық жырлар: «Қозы Көрпеш – Баян сұлу», «Қыз Жібек», «Айман Шолпан», «Күлше қыз», «Құл мен қыз», «Мақпал қыз», «Есім-Зылиха» т.б. сияқтылар жатады.

Ал эпостық жарларда көбінесе елдің арасынан шаққан батыр әрі қаһарман жігіттер жайлы сөз қозғалады. Батырлар жырының қайсысы болсада оқиғаға құрылады, сюжетсіз болмайды. Жырдың сюжетінде сол батырдың тұрмыс-тіршілігін, аттанған жорықтарын, қайғысы мен қуанышын, жауға қалай шапқаны жайында әңгіме қозғалады. Оларға: «Қобыланды батыр», «Алпамыс батыр», «Ер Тарғын», «Бекет батыр», «Арқалық батыр», «Көрұлы», «Қамбар батыр» т.б. сол сияқты ерлік жайлы, Отаны үшін еш тайсалмай күрескен батыр, ержүрек азаматтар жайлы жазылған жырлар кіреді.

Қорыта айтқанда Шоқан мен Потанин және де басқа ғалымдар бізге ауыз әдебиетін зерделі түрде зерттеп, оны ашық айдын етіп анықтап, халыққа жеткізе білген. Соңғы жылдары қазақ фольклоры бұрын соңды болмаған қарқынмен дамып, түркология ғылымына жол салды. Бізге жеткен ауыз әдебиеті үлгілері бір шама біз ойлағаннан аз болуы ықтимал. Себебі бізге жетпей қалған қаншама үлгілері мен нұсқалары болуы мүмкін. Қазіргі таңда соларды зерртеп, түбіне жету барысында біраз ақын, ғалымдар жұмыс алып баруда. Мүмкін ауыз әдебиеті болмаған кезде баяғы тұрмыс-тіршілік, әдет-ғұрып, салт-сана, салт-дәстүр қалай болғаны біздің ой санамызға қараңғы болар меді...

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. М.Ғабдуллин «Қазақ халқының ауыз әдебиеті» Алматы 1958 жыл.
2. Қоңыратбаев «Қазақ фольклорының тарихы» Алматы 1991 жыл.
3. М.Әуезов «Әдебиет тарихы» Алматы 1991 жыл.
4. Ә.Нысанбаев «Қазақ энциклопедиясы» Алматы 1998 жыл.

KURASH SPORT TURI BO'YICHA MUSOBAQALARGA TAYYORLASHDA SPORTCHILARNING JISMONIY TAYYORGARLIK DARAJASINI OSHIRISH USULLARI

Ro'ziboeva Nigina Nodir qizi,

Nizomiy nomidagi davlat pedagogika universiteti

E-mail: niginaroziboeva@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada kurashchilarni musobaqadan oldin jismoniy tayyorgarlik darajasini oshirishda, trenerofka jarayonlarida turli usullardan foydalanish musobaqada yaxshi natijalarni beradi.

Kalit so'zlar: Funktsional, kasallanish statistikasi, sog'lomlashtirish tadbirlari, "Musobaqadan oldin psixologik tayyorgarligi", "Eng matonatli", "Kuchli har tamonlama "...

METHODS OF INCREASING THE LEVEL OF PHYSICAL FITNESS OF ATHLETES IN PREPARATION FOR COMPETITIONS IN WRESTLING

ABSTRACT

In this article, the use of various methods in the training process to increase the level of physical fitness of wrestlers before the competition will give better results in the competition.

Key words: *Functional, morbidity statistics, health measures, "Psychological preparation before the competition", "The most tenacious", "Strong all-rounder"...*

KIRISH.

Sport musobaqalarni tashkil etish va sportchilarni tayyorlash juda murakkab va juda mushkul jarayon. Sportchilarni rivojlanishida salomatligi muhim omil

hisoblanadi. Salomatlik o'z-o'zidan mavjud emas, u inson hayoti davomida ehtiyotkorlik bilan g'amxo'rlik qilishni talab qiladi.

Ma'lumki, Kurash sport turiga 11-12 yoshdan shug'ullanib, jismoniy va ruhiy salomatlik asoslarini shakllantira boshlaydi.

Kurash sport turida boshqa sport turlaridan farqli 11-12 va 14 yoshdan shug'ullanishi mumkin. Sababi bu yoshda hayoti davomida noyob bo'lgan ulkan rivojlanish yo'lini bosib o'tadi. Aynan shu davrda organlarning jadal rivojlanishi, tananing funksional tizimlarining shakllanishi, asosiy shaxsiy xususiyatlar yotqiziladi. Shuningdek, harakter hamda o'ziga va boshqalarga munosabat shakllanadi. Bu bosqichda bolalarda sog'lom turmush tarziga oid bilimlar bazasi va amaliy ko'nikmalarini, jismoniy tarbiya va sport bilan muntazam shug'ullanishga ongli ehtiyojni shakllantirish muhim ahamiyatga ega.

Ota-onalar o'rtasida o'tkazilgan so'rov shuni ko'rsatdiki:

100% - ota-onalar farzandlarini sog'lom ko'rishni xohlashadi;

92-har tomonlama rivojlangan, muloqotga ega sifatlar.

Shu sababli, kurashchining kasallanish statistikasini tahlil qilib, biz kurashchilar salomatligini shakllantirish, saqlash va mustahkamlash bo'yicha tizimli ishlarni olib borish zarur degan xulosaga keldik.

Salomatlikni hech kimga berib bo'lmaydi, uni asrash va mustahkamlash kerak. O'z sog'lig'i bolaning qadriyatiga aylanishi uchun jismoniy tarbiya sohasida, o'z sog'lig'iga va boshqalarning sog'lig'iga hurmat tuyg'ularini tarbiyalashda kurashchilarning yosh davr ko'rsatkichlari bilan ishlashni qayta ko'rib chiqish kerak.

Kurash sporti bilan shug'ullanuvchi va boshlang'ich sinf o'quvchilariga sayr qilish ham yoqadi.

ASOSIY QISM

Xalq ta'lim tizimini takomillashtirish masalalari, pedagog kadrlarni tayyorlash, tarbiyalash va o'qitish-o'rgatish metodlari davlat ahamiyatidagi masala bo'lib kelgan

va shunday bo'lib qoladi, chunki u milliy davlat dasturining vazifalarini bajarishga yo'naltirilgan hamda shaxsni har tomonlama garmonik rivojlantirishga qaratilgan. Hozirgi texnikaning rivojlanishi islohotlar o'zgarishi, zamon talabiga binoan har bir odam o'z bilimlarini mustaqil boyitishga ega bo'lishlari kerak. Bunday ko'nikma, malakalarni kurash sporti bilan shug'ullangan vaqtdan boshlash lozim. Shu boisdan sportchilarning salomatligi, jismonan tayyorgarligi, o'qishga bo'lgan ehtiyoji, uning dunyoqarashi va boshqalar sportchining ishtimoiy kelib chiqishi, jismoniy mahoratiga bog'liq. Shulardan biri sportchilarning kun tartibini har xil harakatlar bilan boyitish. Masalan, harakatli o'yinlar sport o'yinlari, ochiq havoda sport bayramlarini o'tkazish sportchilar jismoniy mashqlar bilan mustaqil shug'ullanish, sport bilan oshno bo'lish, do'stlashish va boshqa ko'nikma, malakalarni shakllantirish, harakat faoliyatini oshiradi. Maqsad ham shulardan iborat. Lekin bu maqsadni amalga oshirish uchun sport bayramlarini tashkil qilish, uning samaradorligini oshirish va o'tkazishga katta tayyorgarlik kerak.

Misol tariqasida (sport maktab yoki klub) maktabda sport bayramini tashkil qilish va o'tkazish tajriba asosida bayon etiladi. Eng avvalo har bir o'tkaziladigan sport musobaqalar reja kiritilgan bo'lishi kerak, reja pedagogik kengashda tasdiqlanadi, so'ng olib boriladigan sport musobaqa yoziladi. Sport musobaqaga ham pedagogik kengashda muhokama qilinadi va tasdiqlanadi. Bu musobaqaga tayyorgarlik ko'rish ishchi guruhi tuziladi. Chunki o'tkazilayotgan sport musobaqasi samarali natijaga erishish. 1. Sport musobaqalarni tashkil qilish turlari, bosqichlari. Umumt'alim maktablarida sport va sog'lomlashtirish tadbirlari asoslari. Akademik litsey va kasb-hunar kollejlarda sport - sog'lomlashtirish tadbirlari. Oliy o'quv yurtlaridagi talabalar sport va sog'lomlashtirish tadbirlarini o'tkazish metodikasi. Aholi turar joylarda ommaviy sport va sog'lomlashtirish tadbirlarini tashkil etish va xalqaro sport musobaqalar o'qitish metodikasi. Ulug' sanalariga bag'ishlangan sport bayramlarini tashkil qilish va o'tkazish. Sport bayramlarida harakatli o'yinlarning o'rni. sport va sog'lomlashtirish tadbirlariga tayyorlashda pedagogning roli haqida nazariy malumotlarga ega qilish.

Musobaqa faoliyatini tuzilishi. Musobaqalarni turkumlarga bo'linishi. Musobaqa o'tkazish usullari. Musobaqa faoliyati haqida nazariy ma'lumotlarga ega qilish.

2. Jismoniy tarbiya jamiyat tarixining barcha bosqichlarida xalq madaniyatining tarkibiy va muhim qismi bo'lib kelgan. Xususan, unga O'zbekiston hududida yashayotgan xalqlar ma'naviy va jismoniy barkamollik mezoni sifatida qarashgan. Jismoniy tarbiya va harbiy san'at XIV-XV asrlarda ham ancha rivoj topgan. Amir Temur olib borgan siyosat jamiyatning hamma sohalarida bo'lgani kabi jismoniy tarbiya mohiyatini ham yuqori bosqichga ko'targan. Temuriylar davrida harbiylarni jismoniy tarbiyalashga alohida e'tibor berilgan. Kurash, kamondan otish, ot sporti o'yinlari bo'yicha musobaqalar o'tkazilgan.

Sobiq ittifoq davrida jismoniy tarbiya O'zbekiston Respublikasida katta yo'qotishlarga uchradi. Kuch, tezkorlik, chiniqish maktabi bo'lgan milliy o'yinlarga e'tibor susaydi. Bu mahalliy aholining jismoniy tarbiyadan uzoqlashishiga olib keldi. Bu esa mahalliy aholining jismoniy rivojlanishiga, jismoniy tayyorgarligiga hamda salomatligiga putur yetkazdi. Ayniqsa, yosh bolalarda bu holat ancha sezilarli bo'ladi.

Sportchilarning jismoniy tayyorgarligi ancha pasaydi. Biz olib borgan ilmiy tadqiqot ishlari buni isbotladi.

Mustaqil O'zbekiston davrida bu masalaga katta e'tibor berilmoqda. Masalan, jismoniy tarbiya va sport to'g'risidagi Prezidentimizning 2020yil 4-noyabrdagi «Kurash milliy sport turini rivojlantirish va uning xalqaro nufuzini yanada oshirish chora- tadbirlari to'g'risida» gi qarori bu borada muhim dasturi amal bo'lmoqda. Maskur qarorga asosan Davlat statistika qo'mitasi xodimlari o'rtasida milliy kurash sporti bo'yicha musobaqlar tashkil etildi. Lekin jismoniy tayyorgarlik, musobaqalarda qatnashish ko'nikma va malakalarini shakllantirishni eng yoshidan boshlash kerak. Afsuski, bunga yetarlicha e'tibor berilmaydi.

Sport musobaqalarini o'tkazish mumkin va unga qanday tayyorgarlik ko'rish kerak? Nimalarni e'tiborga olish lozim?

Harakatli o'yinlar, futbol, valebol, basketbol, 10-20 m. ga tez yugurish, estafetalar, velosipedda yurish, sport konkursleri, makkisimon yugurish va turli musobaqalar tashkil qilish. Musobaqalar yuqoridan (tuman, shahar, respublika)

Bunday tayyorgarliklar jismoniy tarbiya mashg'ulotlarida, kun tartibida o'tkaziladigan jismoniy tarbiya jarayonida olib boriladi hamda o'yinlar orqali musobaqaga oid harakatlar hisobida o'tkaziladi. Atrof-muhitga qiziqish oshib boradi, organizm chiniqtiriladi, qiziquvchanligi rivojlanadi..

Xalq ta'lim tizimini takomillashtirish masalalari, pedagog kadrlarni tayyorlash, tarbiyalash va o'qitish-o'rgatish metodlari davlat ahamiyatidagi masala bo'lib kelgan va shunday bo'lib qoladi, chunki u milliy davlat dasturining vazifalarini bajarishga yo'naltirilgan hamda shaxsni har tomonlama garmonik rivojlantirishga qaratilgan. Hozirgi texnikaning rivojlanishi islohotlar o'zgarishi, zamon talabiga binoan har bir odam o'z bilimlarini mustaqil boyitishga ega bo'lishlari kerak. Bunday ko'nikma, malakalarni eng kichik yoshdan boshlash lozim. Shu boisdan kurashchi bolalarning salomatligi, jismonan tayyorgarligi, o'qishga bo'lgan ehtiyoji, uning dunyoqarashi murabbiy pedagog ish mahoratiga ham bog'liq.

Kurashchilarning jismoniy tayyorgarligini hamda mashg'ulotlarda o'tilgan materiallarni o'zlashtirish darajasini aniqlash va nazorat qilish maqsadida yakkama-yakka bellashuv tarzida yugurishlar, estafetalar, sakrashlar, to'plar bilan mashqlar bajarish, turli o'yinlarni o'rganish va bajarish amalga oshiriladi. Shular qatorida aralash mashqlarni ham musobaqa tarzida bajarish maqsadga muvofiq.

Bunday tayyorgarliklar texnik va tattik tayyorgarlik asosida olib boriladi

Ma'lumki, har bir bayram jismoniy mashqlar va sport musobaqalarisiz yoki sportchilarsiz o'tmaydi. Albatta sportchilar ham ishtirok etadilar. Ommaviy sport chiqishlari bayram sanalariga to'g'ri keladi. Masalan, xotin-qizlar bayrami, askarlar kuni, Navro'z bayrami, O'zbekiston Respublikasining mustaqillik kuni va shu kabilar. Ushbu bayramlarda kurash usullari va gimnastika chiqishlari an'anaga aylangan. Jismoniy tarbiya va sport musobaqa o'tkazilishi katta ahamiyatga * ega: targ'ibot qilish hamda sport musobaqalar orqali sportchilarni ommaviy jismoniy mashqlar bilan shug'ullanishga jalb qilish va ularda qiziqish uyg'otish masalalarini hal qiladi.

Sport musobaqalarni tashkil qilish va o'tkazish murakkab masalalardan biri. Uni tashkil qilishda sport qo'mitasi qarori asosida tashkiliy qo'mita tuziladi. Unga sport

qo'mita rahbari, muovini, metodist yoki katta pedagog (rais), jismoniy tarbiya bo'yicha mutaxassis, qo'mita a'zolari va boshqalar kiritiladi. Tashkiliy qo'mita ish rejasini tuzadi, maqsad va vazifalarini aniqlaydi, o'tkazish joyini va vaqtini belgilaydi.

Tayyorgarlik ko'rish ishi jarayonida homiy tashkilotlardan yoki sport maktablaridan yordamchilar so'rash mumkin. Bajariladigan har bir ishga mas'uliyat bilan qarash kerak.

Eng asosiy vazifalardan biri-bu bayramli chiqishlar dasturi, jismoniy mashqlar Bulardan tashqari sport musobaqa o'tkaziladigan joyni bayramona bezatish, har xil ko'rgazmalar bilan boyitish, tablo va hokazo.

Sport musobaqalar natijasi yoki yutug'i ko'pincha musobaqa yakunida aniqlanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. I.Karimov «Yuksak ma'naviyat-yengilmas kuch». Toshkent 2008y
2. I.A.Karimov —O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. Toshkent, O'zbekiston, 1999y
3. I.A.Karimov «Barkamol avlod - O'zbekiston taraqqiyotining poydevori». Toshkent, Sharq, 1997y
4. I.A.Karimov «Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir»- Toshkent 1995 y.
5. I.A.Karimov «Barkamol avlod orzusi» - Toshkent 1999 y.
6. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi - Toshkent 2008 y.
7. O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risidagi qonun» - Toshkent 1997 y.
8. Maktabgacha yoshdagi bolalar ta'lim-tarbiyasiga qo'yiladigan davlat talablari. T, O'zPFITI, 2000. Tuzuvchi mualliflar: M.Rasulova, H.Abdurahmonova va boshqalar.
9. O'zbekiston Respublikasi maktabgacha tarbiya. Toshkent 1992 y.
10. Maktabgacha ta'lim jurnali. №1 -

OLIV TA'LIM TUSHUNCHASI VA UNING YANGICHA NAZARIY- KONTSEPTUAL ASOSLARI

Qurbonov Jasurbek Akmaljonovich

Qo'qon davlat pedagogika instituti Milliy g'oya, ma'naviyat asoslari va
huquq ta'limi kafedrası, v.b.dotsenti, p.f.d (PhD)

ANNOTATSIYA

Maqolada oliy ta'lim tizimi tushunchasi, joriy etish xususiyatlari va uning yangicha nazariy-kontseptual asoslari o'rganiladi.

***Kalit so'zlar:** Ta'lim, milliy dastur, ta'lim mazmunini milliyashtirish, oliy ta'lim, texnologiya, kommunikatsiya.*

Oliy ta'limdagi siyosiy islohotlarning asosi hisoblangan jamiyat taraqqiyoti, yoshlarning kelajagi, barchaga teng imkoniyatlar ochish g'oyasini amaliy hayotga tadbiq etishning siyosiy yechimiga erishishga intilish shakllangan edi. «O'lkada millatning dardli og'ir qismatini o'z qalbi va vujudidan o'tkazib, o'zining butun borlig'ini, aql-zakovatini, ongli hayotini erk, ozodlik, taraqqiyot uchun safarbar etadigan ziyolilarning butun bir yangi avlodi shakllangan edi». Bugungi O'zbekistonning davlat mustaqilligini qo'lga kiritilishi mamlakatning o'z taqdirini o'zi belgilash, ichki va tashqi siyosatini mustaqil amalga oshirish, milliy qonunchilikni yaratish va takomillashtirib borish, taraqqiy etishning yangi, milliy mentalitetga mos yo'lini qidirib topish imkoniyatini berdi. O'zbekiston barcha sohalardagi islohotlar, yangilanishlarning amaliy ifodasini kadrlar salohiyatida deb belgiladi va ta'limni isloh qilishning asosiy me'zoni qilib insonning jamiyatdagi o'z o'rniga ega bo'la

Bu butunlay yangicha mazmun kasb etdi, ya'ni mustaqillikning ilk yillarida qabul qilingan «Ta'lim to'g'risida»gi qonunning joriy qilinishi bugungi kunda oliy ta'limdagi islohotlarning mazmun-mohiyatini o'rganish ta'lim tizimi, uning mazmuni

butunlay yangicha ma'no kasb etganligini tasdiqlaydi. Jahonda oliy ta'limning bir qancha, ya'ni ingliz-saks, Rossiya, AQSH, Yaponiya, Koreya va boshqa modellari mavjud bo'lib, ularning har biri o'ziga xos ma'no-mazmunga ega. Ularning o'ziga xos jihatlarni o'rganish asosida va bugungi kunda mamlakatimiz ta'lim tizimidagi siyosiy islohotlarning huquqiy asoslarini yaratish arafasida O'zbekiston uchun o'ziga xos, jamiyat uchun foydali bo'lgan yangi model yaratildi. Mustaqillik tufayli O'zbekistonning mamlakat miqyosida ta'lim sohasini, xususan oliy ta'limni isloh etishda, uning nazariy va kontseptual asoslarini yangicha g'oyalar, kontseptsiya va tamoyillar asosida amalga oshirishning strategik dasturlarini ishlab chiqishga alohida e'tiborni qaratdi.

Mamlakatimizda Oliy ta'limni isloh etish bo'yicha davlat siyosatini: avvalo 1991-2020 yilgacha hamda 2020 yildan shu kungacha bo'lgan davrlarga bo'lib qarash mumkin. O'zbekiston mustaqilligining ilk yillarida, ya'ni 1991-2020 yillarda jamiyatda ta'limni rivojlantirishga, uning ustuvorligini ta'minlashga hali yetarli darajada shart-sharoitlar mavjud emas va shuning uchun ham ta'limning eng muhim elementlarini saqlab qolish dolzarb masala edi. Buning uchun ancha foydaliroq bo'lgan tenglashtirilgan strategiya tanlandiki, u nafaqat talab va ehtiyojlarni qondirishi, balki, ijtimoiy organ sifatida ta'limni yangilashni ko'ndalang qo'ydi. Mazkur masala yuzasidan Butunjahon Bankining ma'lumotiga e'tibor qaratadigan bo'lsak, uning ma'lumotlarida keltirilishicha, sobiq Sovet davlati tarkibidan ajralib chiqqan mustaqil davlatlarda o'tish davrining boshida keng tarqalgan muammo ishlab chiqarish va byudjetning keskin tushib ketishi hamda uning natijasida ta'lim sifatining yomonlashuviga olib kelganligidir. Bu davrda o'qituvchilarning real ish haqining kamayishi, ta'limning hayotiy zarur vositalari — o'quv materiallari, ya'ni ta'limni qo'llab-quvvatlovchi va izchilligini ta'minlovchi o'quv-materiallarining keskin qisqarganligini ham ko'ramiz. Oliy ta'lim sohasidagi islohotlar, ta'lim olayotgan, hamda o'z qiziqishlari bo'yicha muayyan mutaxassislik turlarini tanlagan yoshlar oldida yangi vazifalar va talablarni qo'yadi. Bu oliy ta'lim muassasalarida aniq kasb yo'nalishi bo'yicha ta'lim olayotgan yoshlarning ham ong va dunyoqarashidagi o'zgarishlar bilan bog'liq. Birinchidan, oliy ta'lim bosqichida bilim

olayotgan yoshlarni o'z tanlagan kasblari bo'yicha chiqur bilim olishi, ta'limga bugun mamlakatni demokratlashtirish, modernizatsiyalash va yangilanish bilan bog'liq maqsad, vazifalardan kelib chiqib munosabatda bo'lish lozim. Ikkinchidan, fan va ta'lim yo'nalishlari bo'yicha uning milliy madaniy negizlarini, shuningdek, dunyo fani erishgan yutuqlarni tadbiq eta olish ko'nikma hamda malakalarni shakllantirishlari maqsadga muvofiq. Uchinchidan, ta'lim va tarbiyada milliylik va umuminsoniylik uyg'unligiga erishish uchun, yoshlar bu holatni ta'limdagi uzluksizlik tamoyili bilan bog'lagan holda amalga oshirishda alohida fidoyilik namunalarini ko'rsatishlari talab etiladi. Bu erkin va farovon hayot qurish bilan uzviy bog'liq.

Hozirgi kunda ta'lim munosabatlari bilan ishlab chiqarishning integratsiyalashuvining quyidagi shakllari mavjud: o'quv-ilmiy-ishlab chiqarish birlashmalari; ishlab chiqarishda oliy o'quv yurtlari kafedralari filiallari ishlab chiqarishdan ajaralmagan holda kadrlar tayyorlash; xo'jalik shartnomasi asosida ilmiy tadqiqot va tajriba konstruktorlik ishlari; ta'lim muassasalariga homiylik yordami singari printsiplarda namoyon bo'ladi.

Mazkur so'z yakunida quyidagi xulosalarni berish mumkin: Birinchidan, mustaqillik tufayli O'zbekistonning oliy ta'lim sohasi yangi nazariy, kontseptual asosga ega bo'ldi va o'ziga-xos tizimga o'tildi. Ikkinchidan, oliy ta'lim to'g'risidagi g'oya va qarashlarda, mustabid tuzum davrida amal qilingan, yagona mafkuraviy g'oyalardan, sinfiylik va partiyaviylik tamoyillaridan xalos bo'lindi, oliy ta'limda yangi milliy g'oyaga asoslangan ta'lim-tarbiya amalga oshiriladigan bo'ldi. Uchinchidan, oliy ta'lim sohasi mamlakat iqtisodiyotini yuqori malakali kadrlar bilan ta'minlovchi muhim ijtimoiy, siyosiy ahamiyatga ega bo'lgan bo'g'in hisoblandi. To'rtinchidan, oliy ta'lim sohasini isloh qilish orqali uni tubdan o'zgartirish, ya'ni ta'limni o'zgartirish amalga oshirilib, uning funksiyasi jamiyat uchun foydali tomonga yo'naltirildi. Beshinchidan, oliy ta'lim sohasi ikki bosqichda amalga oshiriladigan bo'ldi hamda dunyoda mazkur sohada mavjud tajribani milliy xususiyatlarimizni hisobga olgan holda amalga oshirilayotganligi o'zining natijasini berishi shubhasiz. Oltinchidan, oliy ta'lim siyosatining muvaffaqiyati orqali

ta'limning integratsiyalashuvi amalga oshib, u orqali jamiyat va davlatning oliy ta'lim sohasining boshqa davlatlarning ijobiy tomonlari bilan yaqinlashuviga erishildi. Yosh mutaxassis kadrlar tayyorlashda ularning xorijda ta'lim olishlari uchun shart-sharoitlar yaratildi. Yettinchidan, oliy ta'limning yangilanishi orqali insonning jamiyatdagi o'rni, uning huquq va erkinliklari, siyosiy jihatdan madaniyatga erishuvi sodir bo'ladi. Zero, barcha normativ-huquqiy hujjatlardan tortib, ta'limning mazmunigacha aynan o'sha maqsadga qaratilgan erkin shaxsni, mustaqil fikrga ega bo'lgan, fidoi va vatanparvar, xalqparvar kadrlarga jamiyat muxtojligini oliy ta'lim turi o'zida chuqur xis qilishi va siyosiy faoliyatini shunga yo'naltirishi mustaqillikni mustahkamlash, asrab-avaylash bilan uzviy bog'liq. Sakkizinchidan, yuqori malakali mutaxassis deganda nafaqat yuqori sifatlar, balki, bag'rikeng, o'zaro hurmat va tushunush ruhi bilan yo'g'rilgan, siyosiy irodasi kuchli inson ko'z o'ngimizda gavdalanadi. Ular mamlakat istiqbolini, taraqqiyotini kafolatlaydigan qatlamdir. Bugun oliy ta'limdagi siyosiy islohotlar tufayli qaror topayotgan yangicha kontseptual g'oyalar va qarashlar yangi ma'naviy muhitni shakllantiradi. Mamlakatda ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayotni, ilm-fan asosida qura oladigan, mutaxassislarning yangi avlodini shakllantirishga g'oyaviy, nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

**ABDULLA AVLONIYNING “TURKIY GULISTON YOXUD AXLOQ”
ASARIDAGI “AXLOQ” SO‘ZIGA OID LEKSIK BIRLIKLARNING
ANTONIMIK MUNOSABATI**

Maxmudova Malika,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti

E-mail: malikamaxmudzoda@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur maqola A. Avloniyning “Turkiy guliston yoxud axloq” asaridagi leksik birliklarning zidlash xususiyatlarini ochib bergan. Maqolada asardagi xulq, axloq, fatonat, jaholat va shunga o‘xshash leksemalarning ma’nalari va ularning oppozitiv juftlari keltirilgan. Maqolada turli manbalardan foydalanganligi uning mazmunini oshirgan.

***Kalit so‘zlar:** axloq, xulq, lingvistik tahlil, oppozitiv (antonimik) munosabat, antonimik juftliklar, jaholat, munislik.*

**THE ANTONYMIC RELATION OF THE LEXICAL UNITS RELATED TO
THE WORD “ETHICS” IN ABDULLAH AWLANI’S TURKISH
GULISTAN OR AKHLAQ**

Maxmudova Malika Djamoliddin qizi

Shakhrisabz State Pedagogical Institute

E-mail: malikamaxmudzoda@gmail.com

ANNOTATION

This article reveals the conflicting features of lexical units in A. Avloni’s work “Turkish Gulistan or Morality”. The article presents the meanings of behavior,

morals, mischief, ignorance and similar lexemes in the work and their opposite pairs. The use of various sources in the article increased its content.

Key words: *ethics, behavior, linguistic analysis, oppositional (antonymous) relationship, antonymic pairs, ignorance, munis.*

XIX - XX asr rivojlangan maorif sohasining yirik namoyondalaridan biri bo'lmish shoir, muallim va dramaturg Abdulla Avloniy o'zining bir qancha asarlari bilan barchamizga ma'lum va mashhurdir. "Turkiy guliston yoxud axloq", "Birinch muallim", "Ikkinchi muallim", "Maktab gulistoni" kabi asarlari bunga yaqqol misol bo'ladi. Bu asarlardan ham adabiyotshunoslikka, ham tilshunoslikka oid manba bo'lganligi uchun har ikki soha bilan bog'liq ma'lumotlarni topish mumkin.

Avloniy "Turkiy guliston yoxud axloq" asarini fors shoiri Muslihiddin Sa'diyning "Guliston" asaridan ta'sirlanib yozgan. Mazkur asar dastlab 1913-yilda Toshkentda litografik usulda bosmadan chiqadi va bu darslikka ehtiyojning ortishi natijasida 1917-yilda ikkinchi bor nashr etiladi. Sovet Ittifoqi davridagi, ya'ni 1967- yildagi uchinchi nashrda diniy iboralar, hadislar tushurib qoldiriladi. Bunga sabab esa bu davrda din ta'qiqlanib shaxsga sig'inish avj olgandi. Lekin ko'p o'tmay O'zbekiston mustaqil bo'lgach bu asar to'rtinchi marta 1992-yilda nashr etildi. Bu safar u avvalgi shaklda, ya'ni to'liq shakldagi nashri edi. Bu nashrdagi yana bir yangilik esa qiyin so'zlar lug'atining ilova qilinishi bo'ldi.

Ushbu maqolada mazkur asardagi "axloq" so'ziga oid leksik birliklarning antonimik birliklarni yoritib berish maqsad qilindi. Shu bois, avvalo, e'tiborimizni axloq so'ziga qaratamiz.

"Axloq" o'zi nima? U bizga nega kerak?

"Axloq" arab tilidan olingan bo'lib, kishining tabiati, muomalasi, xatti-harakat odobi degan ma'nolarni beradi.

Tabiiyki, insonni borliqdagi boshqa butun mavjudotlardan, jonzotlardan farqi bu uning ongi mavjudligidadir. Shu ong orqali inson hayotini boshqaradi, tartibga soladi, hayotiy me'zonlarga amal qiladi. Ma'lumki, har bir ongli mavjudot o'z o'zidan axloq normalariga rioya qiladi.

Abdulla Avloniy ham mazkur asarida axloq tushunchasiga alohida to'xtalib, "O'ylasang yaxshi fikrlar o'yla, insonlarni yaxshilikga chaqirguvchi, yomonlikdan qaytarguvchi bir ilmdur. Yaxshi xulqlarning yaxshiligini, yomon xulqlarning yomonligini dalil va misollar ila bayon qiladurigan kitobni axloq deyilur. Axloq ilmni o'qub, bilub amal qilgan kishilar o'zining kim ekanin, janobi Haq na uchun xalq qilganin, yer yuzida nima ish qilmak uchun yurganin bilur. Bir kishi o'zidan xabardor bo'lmasa, ilmni, ulamoni, yaxshi kishilarni, yaxshi narsalarni, yaxshi ishlarning qadrini, qimmatini bilmas. O'z aybini bilub, iqrur qilub tuzatmakga sa'y va ko'shish qilgan kishi chin bahodir va pahlavon kishidur. Rasuli akram nabiiyi muhtaram afandimiz: «Mezon tarozusiga qo'yiladurigan amallarning ichida yaxshi xulqdan og'irroqi yo'qdur. Mo'min banda yaxshi xulqi sababli kechasi uxlamasdan, kunduzlari ro'za tutub ibodat qilgan kishilar darajasiga yetar», – demishlar".

Shoir asarda birgina axloq so'zi bilan cheklanmay, "xulq" so'zini ham alohida izohlaydi. Zero, xulq va axloq so'zlari arabchadan bizning tilga kirib kelgan bo'lib ular o'zaro asosdosh so'zlar sanaladi.

Bu asar hozirgi kunga qadar besh marotaba nashr etilgan bo'lsa ham uning lingvistik jihatdan, ayniqsa leksik-semantik jihatdan qiymati asl holatda bizgacha saqlanib kelgan. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, faqatgina sovetlar davri adabiyotida bu asarning ma'lum bir qismi tushurib qoldirilgan edi.

Biz yashab turgan borliq azaldan qarama-qarshilikka asoslangan. Yaxshi kunning yomon aksi bo'lganidek, har bir narsaning ziddi bor. A.A.Reformatskiyning fikricha, ular (antonimlar) kuchli, katta ahamiyatga ega bo'lgan stilistik vositalardir. Shuningdek, kundalik hayotimizda, muloqot qilganimizda yoki nutq so'zlaganimizda ishlatayotgan deyarli barcha ijobiy so'zlarimiz o'zining ortidan salbiy juftini yetaklaydi. Bu esa antonimik munosabatni paydo bo'lishiga ehtiyoj tug'diradi. Bu hodisa nutqimizda juda ko'p uchraydi.

Avloniy ham o'zining "Turkiy guliston yoxud axloq" asarida bu hodisadan unumli foydalangan. Asar yaxshi va yomon xulqlar haqidaligining o'ziyoq oppozitiv munosabatdan foydalanilganligini namoyon etadi. Bilamizki, bu munosabat bir

soʻzning oʻzida emas, balki ikki soʻzning birgalashib antonimik juftlashishidan hosil boʻladi.

A.Avloniyning “Turkiy guliston yoxud axloq” asaridagi leksemalarning oppozitiv juftliklariga keltirilgan misollarni quyidagi jadvalda koʻrishimiz mumkin:

Fatonat- aql egasi boʻluv demakdir. Aql insonlarning piri komili, murshidi yagonasidir.	Jaholat- oʻqimagan, bilimsiz, hech narsaga tushunmaydurgan nodonligʻni aytilur.
Shijoat- botir va yurakli boʻlmakni aytilur. Shajiʻ kishi hech narsadan qoʻrqmaydurgan botir va yurakli boʻlur.	Raxovat- tanparvarlik, gʻayratsizlikni aytilur.
Saʻy-gʻayrat- ustiga yuklangan ibodat va xizmatlarni harakat birla ado qilmakni aytilur. Shariat ham aql yuzasidan yalqovlik qilub, ishsiz, bekor yurmak durust emasdur.	Atolat- dangasa va yalqovlikni aytilur. Atolat insonning saodatligining zoʻr ofatidir.
Munislik- har kim oʻz tengi, maslakdoshini topub, ulfat boʻlmakni aytilur.	Adovat- birovga xusumat va dushmanlik qilmakni aytilur.

Yuqoridagi “fatonat” va “jaholat” soʻzlari bir soʻz turkumi doirasida oppozitiv munosabat qoidasiga rioya qilgan, yaʼni bir-biriga nisbatan qarama-qarshi maʼnoda kelgan. Birinchi soʻz ijobiy maʼnoni bersa, ikkinchisi aksincha. Bu antonimik juftlik asliy leksik antonimlar hisoblanadi. Asardagi “shijoat” va “raxovat” soʻzlari ham aynan shu vazifalarni bajargan.

Endi yuqoridagi “saʻy-gʻayrat” va “atolat” soʻzlari haqida mulohaza qilganda yaqqol koʻrib turganimizdek, “saʻy-gʻayrat” juft soʻzi ijobiy maʼnoda kelgan va unga zid tarzda “atolat” soʻzi asliy leksema sifatida oppozitiv juftlikni hosil qilgan. Bundan shu narsa maʼlum boʻladiki, yasama va asliy leksemalar ham oʻzaro antonimik munosabatga kirisha olar ekan. Bunga yana bir misol qilib “munislik” va “adovat” soʻzlarini keltirish mumkin.

Avloniyning mazkur asari nafaqat o'z davrida, balki hozirgi kunda ham o'quvchilar uchun foydali manbalardan biridir. Bu kitobda antonimik munosabatlar, leksik birliklarning sinonimiyasi, omonimlik singari leksikaga oid bo'lgan bir qancha atamalarni topish mumkin. Shoir asarda ijobiy va salbiy so'zlarning ma'nolari bilan birga keltirish orqali o'z-o'zidan so'zlarni oppozitiv munosabatini shakllantiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. *Sh.Mirziyoyev. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz.* -T.: O'zbekiston, 2016.
2. *Sh.Mirziyoyev. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak.* -T.: O'zbekiston, 2017.
3. *M.Irisqulov. Tilshunoslikka kirish. Toshkent, 2008.*
4. *I.Yo'ldoshev, O'.Sharipov. Tilshunoslik asoslari. Toshkent: "IQTISOD-MOLIYA", 2007.*
5. www.ziyonet.uz

PETREL DASTURIY TA'MINOTI YORDAMIDA NEFT VA GAZ KONLARINI GEOLOGIK MODELLARINI YARATISHNI AFZALLIKLARI

Karimov Islom Sa'dulloyevich

Geologiya fanlari universiteti.

E-mail: molsivomirak@gmail.com

ANNOTATSIYA

Petrel dasturiy ta'minoti yordamida neft va gaz konlarini geologik modellarini yaratishni afzalliklari va neft va gaz konlarini o'zlashtirishdagi ahamiyati haqida taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: *Petrel dasturiy ta'minoti, geologik model, neft va gaz konlari.*

ADVANTAGES OF GEOLOGICAL MODELING OF OIL AND GAS FIELDS USING PETREL SOFTWARE

Karimov Islom Sa'dulloyevich

University of Geological Sciences

E-mail: molsivomirak@gmail.com

ABSTRACT

Proposals and recommendations have been developed about the benefits of creating geological models of oil and gas fields using the Petrel software and their importance in the development of oil and gas fields.

Key words: *Petrel software, geological model, oil and gas fields.*

Petrel dasturiy ta'minoti raqamli geologik modellarni yaratish, neft va gaz konlarni tadqiq qilish va o'zlashtirish bo'yicha qaror qabul qilishni osonlashtirish uchun mo'ljallangan.

Petrel dasturiy ta'minoti uch o'lchovli geologik modellarni va kerakli qatlam xususiyatlarini bashorat qilish uchun mavjud bo'lgan turli xil ma'lumotlarni birlashtirishga imkon beradi. Petrel dasturiy ta'minotida ma'lumotlarning yetishmasligi istiqbolli konlarni bashorat qilish va xususiyatlarini baholashda noaniqlik darajasiga ta'sir qiladi shuning uchun geologik modelni qurishning har bir bosqichida ma'lumotlarning qanchalik to'liq va to'g'ri ishlatilishi aniqlik darajasini oshiradi. Qatlam xususiyatlarini aniq ma'lumotini olish uchun geologik modellarni yaratishda kompleks yondashuv zarur, ya'ni modellashtirishning har bir bosqichida bir vaqtning o'zida geologik, geofizik, geokimyoviy, burg'ulash va boshqa ma'lumotlardan foydalanish zarur.

Petrel dasturiy ta'minoti neft va gaz konlarining eng ishonchli va haqiqiy qatlamga mos keladigan tavsifini olish uchun turli xil ma'lumotlarni birlashtirishga mo'ljallangan bo'lib, u bir vaqtning o'zida istiqbolli qatlamni sifatini doimiy nazorat qilish va qo'shimcha tadqiqotlar jarayonida olingan ma'lumotlar asosida modelni muntazam yangilashga asoslangan, buning hammasiga real vaqtda bir necha daqiqada erishiladi. Petrel dasturiy ta'minotidan foydalangan holda neft va gaz konlarini zaxirasini avvaldan 10 yilga bashorat qilish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. *Nichols, Gary. Sedimentology and stratigraphy / Gary Nichols. – 2nd ed. p. cm. Includes bibliographical references and index.*
2. *Petrel manual. Version 3.3. Technoguide, 2011, 822 pages.*
3. <https://www.software.slb.com/products/petrel>

УДК 636.087.74:633.1

NON MAHSULOTLARINI TARKIBINI BOYITISHDA GURUCH VA MAKKAJO'XORI UNIDAN FOYDALANISHNI TADQIQ QILISH

Z.T.Xakimov

Toshkent kimyo texnologiya institute Yangiyer filiali professori

S.H.Yangiboyeva

Toshkent kimyo texnologiya institute Yangiyer filiali talabasi

ANNOTATSIYA

Maqolada non mahsulotlarini bug'doy uni makkajo'xori uni hamda guruch nunidan foydalanib non mahsulotlari boyitish haqida so'z boradi. Shuningdek maqolada makkajo'xori uni guruch uni hamda bug'doy uni tarkibidagi amino kislotalarni solishtirish mumkin. Non mahsulotlarini boyitish hamda inson organizmimi uchun foydalari bo'lgan protein uglevod hamda yog'larni ko'rishimiz mumkin.

***Kalit so'zlar:** bug'doy uni, makkajo'xori uni, guruch uni, non, non mahsulotlari, protein, uglevodlar, yog'lar, oziq – ovqat, mahsulotlari, amino kislotalar*

Non yosh-u qari birday sevib, domiy iste'mol qiladigan, dasturxon ko'rki sanaladigan oziq-ovqat turlaridan sanaladi. Bu esa o'z navbatida mahsulot ishlab chiqaruvchilarga uning sifati borasida qo'yiladigan talab va mas'uliyatning yetarli darajada yuqori ekanligini anglatadi. . Xususan yurtboshimizning «Mamlakatning oziq-ovqat xavfsizligini yanada ta'minlash chora-tadbirlari to'g'risida»gi farmonni imzolashi bu yo'nalishda ketayotgan islohotlarning muhim poydevori bo'lib xizmat qilmoqda.[1] Bu esa o'z navbatida oziq-ovqat mahsulotlarining xavfsizligini ta'minlashga bo'lgan e'tiborning yanada oshishiga dalolat bermoqda Bugungi kunda, yurtimizning barcha hududlarida istiqomat qiluvchi aholi ehtiyojlarini qondirish, uning tarkibini inson organizmi uchun foydali moddalar:

uglevod, oqsil, vitamin va minerallar bilan boyitish faol yo'lga qo'yilgan bo'lib, bu xalqimiz manfaatlarini va salomatligi uchun xizmat qilib kelmoqda.

Ma'lumki, nonning asosiy komponenti - bug'doy unida protein tarkibi va ko'plab biologik qimmatli komponentlar pishirilish jarayonida kamaydi. Shuning uchun bugungi kunda nonning ozuqaviylik qiymatini oshirish muammosi dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Nonning ozuqaviy va biologik qiymatini oshirish muammosini hal qilish uchun ko'plab mahalliy va xorijiy tadqiqotchilar o'simlik yoki hayvonot manbalaridan olingan mahsulotlardan foydalanadilar. [2, 3, 4, 5].

Nonning ozuqaviy va biologik qiymatini oshirishning istiqbolli yo'nalishlaridan biri bug'doy uniga boshqa don ekinlarining qayta ishlangan mahsulotlari (guruch, makkajo'xori uni)dan foydalanishdir. Bu borada bug'doy uni, guruch uni va makkajo'xori unlarining kimyoviy tarkiblari taxlil qilindi.

Guruch uni parxezbob mahsulot bo'lib asosan bolalar va sportchilar ozuqasiga qo'shimcha sifatida ishlatiladi. Donlaridagi kraxmalning o'ziga xos tuzilishi va yuqori ozuqaviy qiymati tufayli guruch uni inson tanasini energiya bilan ta'minlaydi, uning yog' va shakarga bo'lgan ehtiyojini kamaytiradi. Shu bilan birga, guruch unida lipidlar miqdori juda past bo'lib, bu oson hazm bo'ladigan kraxmal bilan birga uni parhez mahsulotga aylantiradi. Guruch unida vitaminlar, makro va mikroelementlar ham mavjud [6]. Guruchni doimiy istemol qilish markaziy asab va yurak-qon tomir tizimlariga foydali ta'sir ko'rsatadi, oshqozon-ichakda moddalarning so'rilishini va motor funksiyalarini yaxshilaydi [7, 8].

Makkajo'xori ham tarkibida juda ko'p foydali elementlar saqlagan bo'lib Yevropa mamlakatlarida bug'doy va guruch bilan birga non va qandolat mahsulotlarida keng qo'llaniladi. Makkajo'xori uni yaxshi hazm bo'luvchi va ta'mining yaxshiligi bilan boshqa boshqoqli ekinlardan farq qiladi.

Uning tarkibida fosfor, rux, temir, kaliy, natriy, magniy, marganets kabi mineral moddalarga boy, u gormonal jarayonlarni normallashtiradigan va immunitetni mustahkamlaydigan oz miqdordagi oltin mavjudligi bilan ajralib turadi.

Bug'doy uni mamlakatimizda asosan non va qandolat mahsulotlariga asosiy xom ashyo sifatida ishlatiladi. Ekilishiga ko'ra asosan bug'doylar kuzgi va bahorgi turlariga bo'linadi. Respublikamizda yetishtirilayotgan bahorgi bug'doy doni tarkibida oqsilning miqdori uning naviga qarab 18% gacha bo'lishi mumkin. Kuzgi bug'doyda esa oqsilning miqdori 10-14% ga etadi.

Makkajo'xori guruch va bug'doy unlarining kimyoviy tarkibi

1-jadval

O'rganish obyekti	Moddalarning miqdori %				
	Oqsil	Lipidlar	Kraxmal	Klitchatka	Kul
Guruch uni	7,4	0,6	79,1	2,3	0,5
Makkajo'xori uni	7,2	1,5	76,6	4,4	0,8
Bug'doy uni	10,8	0,9	73,6	0,2	0,5

1-jadvaldan ko'rinib turibdiki oqsil miqdori bug'doyda nisbatan ko'proq, lipidlar bo'yicha esa makkajo'xori unida boshqa ekinlarga qaraganda yuqori ko'rsatkichga ega hisoblanadi. Chunki makkajo'xori mo'rtagida yog' ko'p saqlaydi. Yuqorida takidladikki kraxmal guruchda ko'p hisoblanib boshqa ikki donli ekinga nisbatan inson organizmiga tez hazm bo'lishi bilan ajralib turadi. Klitchatka esa 4,4 foiz bilan bo'lgani uchun uning tarkibida mineral moddalar va kuldorlik yuqori hisoblanadi.

Aminokislotalar oqsilning asosiy tarkibiy qismidir (20 ta). Ularning 8 tasi ya'ni, lizin, triptofan, metionin, valin, leysin, izoleysin, treonin va fenilalanin oziq-ovqat uchun eng zaruriylari hisoblanadi. Bularning zarurligi shundaki, ular organizmda sintezlanmaydi, shuning uchun organizmga faqat oziq bilan kirishi kerak.

Unlarning ozuqaviy qiymatini aniqlashda asosan uning tarkibidagi almashinmaydigan aminokislotalar bilan aniqlanadi. Quyidagi jadvalda makkajo'xori, guruch va bug'doy unining tarkibidagi 8 ta almashinmaydigan aminokislotalarning miqdori ko'rsatilgan.[9, 10]

Makkajuxori guruch va bug'doy unlarining aminokislota tarkibi (g/100 g)*2-jadval*

№	Aminokislotalar nomlari	Makkajuxori uni	Guruch uni	Bug'doy uni
1	Lizin	2,2	3,3	3,8
2	Izoleysin	3,2	3,5	4,1
3	Leysin	6,3	11,8	7,2
4	Treonin	3,5	3,7	3,5
5	Valin	4,6	5,4	5,2
6	Triptofan	0,6	2,2	0,01
7	Metionin	2	3,2	1,6
8	Fenilalanin	4,1	5,9	6,4

Yuqoridagi 2-jadvalda ko'rinib turibdiki non mahsulotlarini tayyorlashda makkajo'xori va guruch unlaridan foydalanish nonning ozuqaviylik qiymatini yanada oshiradi va inson uchun zarur bo'ladigan makro va mikroelementlarga bo'lgan ehtiyojini ham qondirishiga erishish mumkin.

Bundan tashqari non mahsulotlariga boshqa tabiiy bo'lgan boshqa donli ekinlardan balki go'sht sanoatidan chiqadigan ikkilamchi mahsulotlardan foydalanish non mahsulotlarini boyitishda katta xizmat qiladi. Non mahsulotlari asosan vitaminlardan tiamin ya'ni B1 da bo'lgan ehtiyojni to'liq qoplaydi, shu bilan birga vitaminlar asosan donning qobiq qismida to'pladi va shuning uchun oliy navli unlarda bu ko'rsatgich kam hisoblanadi. Shu sababdan mamlakatning ayrim hududlari B1 va B2 vitaminlari hamda PP vitaminlari faqatgina birinchi navli unga qo'shiladi. Nonda deyarli A va C vitaminlari yetishmaydi. Nonning ozuqaviy qiymatini oshirish maqsadida unga qo'shilayotgan guruch uni va makkajo'xori unini yanada vitaminlar bilan boyitish. Guruch uni tarkibidagi B1 B2 B3 B6 va vitamin PP karotin asab tizimini mustahkamlashdan tashqari teri soch tirnoq holatlariga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 16.01.2018 yildagi PF-5303-son (<https://lex.uz/docs/-3506750>)
2. Усембаева, Ж. К. Разработка технологии пшеничного хлеба с применением продуктов переработки крупяного производства / Ж. К. Усембаева, Д. А. Шанишарова, А. М. Максут // Вестник Алматинского технологического университета. – 2017. – № 3. – С. 30-33.
3. Кузьмина, С. С. Хлеб из муки повышенной пищевой ценности / С. С. Кузьмина, Э. П. Могучева // Ползуновский вестник. – 2010. – № 3. – С. 255-257.
4. Пономарева, Е. И. Хлеб из биоактивированного зерна пшеницы повышенной пищевой ценности / Е. И. Пономарева, Н. Н. Алехина, И. А. Бакаева // Вопросы питания. – 2016. – Т. 85. – № 2. – С. 116-121.
5. Salah, K. Effect of canola proteins on rice flour bread and mathematical modelling of the baking process / K. Salah, M. Aider, E. A. Olkhovaton // Journal of Food Science and Technology. – 2019. – Т. 56. – № 8. – P. 3744-3753.
6. Иванова, З. А. Разработка технологии хлебобулочных изделий с использованием рисовой муки / З. А. Иванова, Ф. Х. Тхазеплова, И. Б. Шогенова // Проблемы развития АПК региона. – 2018. – № 3 (35). – С. 168
7. Айрумян, В. Ю. Рисовая мука – альтернативное сырье для хлебопечения / В. Ю. Айрумян // Материалы XI Всероссийской конференции молодых ученых, посвященной 95-летию Кубанского ГАУ и 80-летию со дня образования Краснодарского края. – Краснодар : Изд-во КубГАУ им. И. Т. Трубилина. – 2017. – С. 902.
8. Болдина, А. А. Использование рисовой муки в качестве биологически активной добавки и изучение ее влияния на реологию теста / А. А. Болдина, Н. В. Сокол // Вестник Мичуринского государственного аграрного университета. – Мичуринск : Издательско-полиграфический центр «МичГАУ», 2014. – С. 71–74.
9. <https://cyberleninka.ru/article/n/izmenenie-aminokislotnogo-sostava-v-protssesse-hraneniya-muki>

10. *<https://cyberleninka.ru/article/n/himicheskiy-sostav-produktov-pererabotki-zerna-risa-i-kukuruzy-dlya-povysheniya-pischevoy-i-biologicheskoy-tsennosti-hlebobulochnyh>*

"СӘБИТ МҰҚАНОВ ӨМІРІ МЕН ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ"**Сагиндикова Захра Сайдудлла қызы**

Шыршық мемлекеттік педагогикалық университеті
 Қазақ тілі және әдебиеті бағытының 1 - курс студенті
 Ғылыми жетекшісі: **Жандос Абдазимович Байзаков**

Аннотация: *Қазақтың әйгілі жазушысы, драматург, қоғам және мемлекет қайраткері, ғалым, академик Сәбит Мұқанов. Ол қазақ әдебиетінің қаламгері ғана емес, қазақ әдебиетінің ұйымдастырушы жалаугері. Ол қазақ қоғамының даму жолын, ондағы бетбұрыс кезеңдерді өз шығармаларында үлкен шыншылдықпен бейнелеп келді. Ақынның өмірі мен шығармашылығы туралы зерттеу еңбектері, бағалы ой – пікірлері, қиындыққа толы өмірінде басынан өткізген шытырман шырғалаңы туралы көптеген қызықты мәліметтер ұсынылады.*

Кілтті сөздер: *академик, драматург, ғалым, бетбұрыс, шыншылдық, жалаугері, шытырман, шырғалаңы.*

"LIFE AND WORK OF SABIT MUKANOV"**ABSTRACT**

Sabit Mukanov, a famous Kazakh writer, playwright, public and statesman, scientist, academician. He is not only a writer of Kazakh literature, but also an organizer of Kazakh literature. He depicted the path of development of the Kazakh society, the turning points in it in his works with great honesty. Research works on the poet's life and work, valuable thoughts and opinions, many interesting details about the adventures he experienced in his life full of difficulties are presented.

Key words: *academician, dramatist, scientist, turning point, honesty, flag bearer, adventurer, thorn.*

Кіріспе бөлім: Қазақтың әдеби сыны мен әдебиеттану ғылымын өрге сүйреген жауынгер сыншы, парасатты ғұлама. Қазақ әдебиетінің мақтанышы Сәбит Мұқанов өзінің өнегелі де өміршең шығармаларымен қазақтың жаңа ұрпағына рухани азық беріп, ұрпақтан - ұрпаққа жасай беретін ұлы ғұлама. Сәбит Мұқанов көркем сөзге құмар, жазуға икемі бар, жас таланттардың көзін ашып шығармашылығына қамқорлық жасай білген. Сәбит Мұқанов қазақ кеңес әдебиетінің негізін қалаған, оның өркендеуі үшін орасан еңбек сіңірген аса көрнекті сөз шебері, қайталанбас тұлға.

Негізгі бөлім: Әдебиетіміздің ірі өкілі, қоғам және мемлекет қайраткері Сәбит Мұқанов 1900 жылы 26 сәуірде қазіргі Солтүстік Қазақстан облысының Жаманшұбар ауылында кедей отбасында дүниеге келген. Жеті жасқа толғанда әксі Мұқан қайтыс болып, сегіз жасқа толғанда анасынан айрылады. Жастайыннан жетім қалған бала ағасы Мұстафаның қолында тәрбиеленеді. Жастайынан қиындық көріп өскен Сәбит Мұқанов еңбекке ерте араласады. Он жасынан бастап байлардың есігінде жүріп күн кешеді. Жоқшылықтың көзін аша алмай, оқида алмады. Бірақ, білімге деген құштарлығы бір сәтке де басылған емес. Өз бетінше білімге ұмытылып, ауыл молдасыннан сауатын ашады. 14 - 15 жасында жыр - толғауларды, қисса дастандарды жаттап, мақамдап айтып үйренеді. Ол Абай Құнанбайұлының өлеңдер жинағымен танысып, Абайдай ақын болуды армандайды. Абайдың поэзиясы Сәбит Мұқановтың ақындық талантына зор қозғау болады. Сәбит Мұқанов 1918 -1919 жылдары Омбыдағы оқытушылар курсында білім алады. Оқып жүріп Мағжан Жұмабаевқа хатшылық етті. Өзі шығарған өлеңдерін Мағжан Жұмабаевқа оқып беретін болған. Оқуын тәмамдағаннан кейін Сәбит Мұқанов мұғалім болып жұмыс істейді. Сәбит Мұқанов қазақ әдебиетінің барлық жанырында өнімді еңбек етті. Ақынның 80 мыңға жуық лирикалық өлеңі, жиырмаға тарта поэма, оннан астам пьеса, жоғары оқу орындарына арналған оқулықтар, қазақ

мәдениетінің тарихы мен этнографиясы туралы зерттеу еңбектері және тағы басқа кітаптар жазып қалдырды. Сәбит Мұқанов екі рет үйленген. Бірінші жары ерте қайтыс болған соң, екінші рет шаңырақ көтереді. Екінші жары Мәриям Қожақметқызы Мұқанова. Мәриям апаймен жазушы 47 жыл отасқан. Сәбит Мұқанов шашына қарап отырып, жазушы Сұлушаш бейнесін суреттеген екен. Сәбит Мұқанов 1987 жылы 18 сәуірде Алматы қаласында қайтыс болады.

Қорытынды: Қазақ әдебиетіміздің мақтанышы Сәбит Мұқанов. Қазақ кеңес әдебиетінің негізін қалаған, оның өркендеуі үшін орасан еңбек сіңірген, дәуір шындығын көркемдік деңгейде суреттеген халықтық жазушы, сахна өнерінің өркендеуі үшін үлес қосқан, шындық жолында күресе білген ұлы тұлға. Сәбит Мұқанов өз дәуірінің таланатты, батыл ел үшін қызмет еткен қайталанбай тұлғалардың бірі болды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ: (REFERENCES)

1. *Т.Нұртазин "Жазушы және өмір" Алматы 1960 жыл*
2. *Ергөбеков Қ. Сәбит Мұқанов Алматы - мектеп 1989 жыл*
3. *С. Мұқанов "Жарық жұлдыз" Алматы 1995 жыл*

SHUKUR XOLMIRZAYEV HIKOYALARIDA SYUJETNING O'ZIGA XOS TALQINI

Aliyeva E'zoza Zokirjon qizi

Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy Universiteti

Jurnalistika fakulteti Adabiyotshunoslik(o'zbek adabiyoti) yo'nalishi

2-kurs magistranti

E-mail: ezozaaliyeva61@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Shukur Xolmirzayev hikoyalarida syujet turlari, syujetning tarkibiy qismlari haqida mulohaza yuritiladi.

Kalit so'zlar: *Yozuvchi uslubi, xronikal syujet, konsentrik syujet, retrospeksiya usuli, ekspozitsiya, tugun, kulminatsiya yechim, retrospektiv vaqt, syujetdagi situatsiya.*

Inson ma'naviy olamini kashf etuvchi qudratli vositalardan biri bu – so'z san'ati, badiiy adabiyotdir. Bunda, ayniqsa, hayotni badiiy yorqin tasvirlash, betakror obrazlar yaratish, milliy adabiyotimiz xazinasini yangi poetik kashfiyotlar bilan boyitishga muvaffaq bo'lgan yozuvchilar ijodini tadqiq etish beqiyos o'rin tutadi. Shu ma'noda XX asr o'zbek nasrining ko'zga ko'ringan ijodkorlaridan bo'lgan Shukur Xolmirzayev asarlarini o'rganish, yozuvchining o'ziga xos uslubi va badiiy mahoratini tadqiq etish muhimdir. Zero, Shukur Xolmirzayev so'zni san'at darajasiga olib chiqqan, uning har bir qa'tidan yangilik, badiiy yuksaklik axtargan va ana shu yuksaklikni ijod o'zagi deb bilgan yozuvchidir. Yozuvchi o'z uslubi bilan qanchalik boshqalardan ajralib tursa, u yaratgan obrazlar, xarakterlar ham orginalligi bilan alohidalik kasb etadi. “Nimadir yo'q bo'ldi ” hikoyasida ham adibning avval yaratilgan hikoyalari kabi voqelik roviy tilidan hikoya qilinadi. Bu usul adib uchun o'z g'oyasi va fikrlarini ifoda etishning vositasi bo'lib xizmat qilgan. Aynan shu holat asar syujetining ham o'ziga xosligini ta'minlagan. Muallif uchun syujet voqealari

personajlar xarakterining ochilishi, shakllanishi muhim asos vazifasini o'taydi. "Nimadir yo'q bo'ldi" hikoyasi ham hikoya qahramonlarining xarakterini ta'riflashdan boshlanadi. "Er-Qismatulla ta'sirchan, sho'x edi., Xotini – Xikmatoy sovuqqon xotirjam ham andak qo'polroq edi." Muallif bu orqali hikoyadagi asosiy muammoning sababini dastlabki satrlarda bayon etadi. Syujetning badiiy asardagi funksiyalari haqida so'z ketganda, avvalo, uning asar muammosini badiiy tadqiq etishga imkon beradigan hayot materialini uyushtirib berishini aytish kerak. . Albatta har bir badiiy asar syujeti unda ishtirok etuvchi katta-kichik personajlarning harakatidan tashkil topadi. Harakat tashqi tamonlama yoki ichki-o'y-hayol, ruhiyatdagi o'zgarishlar ma'nosida bo'ladi. Bu usul adib uchun o'z g'oyasi va fikrlarini ifoda etishning vositasi bo'lib xizmat qilgan. " Bir kuni ular bir ziyofatda bo'lib, bir eru xotinning o'zaro va o'zgalarga muomalasiga guvoh bo'lishadi. Ular bir biriga shu qadar yarashgan shu qadar odobli, harakatlari-yu so'zlari shu qadar dilbar va o'zlari-yu o'zgalarga shunday ajoyib dildorliklar ko'rsatar ediki, beixtiyor shu bazm qahramonlariga aylanib qolishdi." Aynan mana shu voqea hikoya qahramonlarining sokin hayotiga keskin burilish yasaydi. Lekin qahramonlarning o'y-hayollari, ruhiyatida kechayotgan o'zgarishlarga asoslanib aytish mumkinki, asarda ichki harakat dinamikasiga asoslangan syujeting ham elementlari bor.Ular ongida turlicha fikrlar paydo bo'la boshlaydi. "Er ancha og'ir.. lekin xotin chuchmal ekan o'yladi Xikmatoy, Ha eri kulturniy, lekin xotini – Qismatullaning o'yi o'zga, notaninsh, chiziqdan ketdi. U "qahramon xotin"ni o'zining Xikmatoyi bilan solishtirdi va nazdida, xotini undan go'zalroq tuyuldi, lekin taqqos muomalamunosabat masalasiga yetganda Qismatullaning ko'ngli allanechuk orziqishga to'lib, bir zum xayolga toldi. Xikmatoydan shu mahalgacha biron bir iliq so'z yoki yoqimli dildorlik ko'rganini eslolmadi." Ana shundan so'ng Qismatullaning butun hayoti o'zgarib ketdi. Er-xotin o'rtasiga ko'rinmas devor tushdi. Demak, syujetning qanday bo'lishi muallif niyatiga bog'liqdir. Ushbu hikoya syujetida voqealarning o'zaro munosabatiga ko'ra xronikal va konsentrik syujet turlarini ko'rishimiz mumkin. Hikoyaning syujetida voqeaning xronikal syujeti ustunlik qiladi. Voqealar izchillik bilan zamon, vaqt munosabatlariga ko'ra bayon etiladi. Ularning ziyofatga borib

fikrlarining butkul o'zgarib ketish voqealari konsentrik syujetga misol bo'la oladi. Unda xronikal syujetga xos qahramon taqdirini davriy izchillikda, uning xarakterini rivojlanishda ko'rsatish, asosiy syujet bilan yondosh holda yordamchi syujet chiziqlarini ham yurgizish imkoniyatlaridan unumli foydalanilgan. "Sog'inchi" hikoyasi uchun tanlagan syujetda voqealarning bir nechta personajlar hayoti misolida ko'rsatilishi — muallif ijodiy niyatini amalga oshirish uchun qulay usuldir. Negaki, hikoyadagi syujet chizig'ining Azim, Ismat, tug'ilib o'sgan qishloq liniyalari orasida kechishi yozuvchini yozishga undagan muammolarni ifodalashga imkonini yaratdi. Jumladan, Ismatning Azimjonga bo'lgan mehri, tug'ilib o'sgan qishloq sog'inchi, uning bolalik xotiralari hikoya bosh qahramoni Azimning taqdiri bilan bog'liq voqealarga uzviy bog'langan holda olib kiriladi va ular yozuvchiga bugungi kunda insonlar orasida kamayib borayotgan mehr- oqibat, odamiylik bilan bog'liq muammolarini yoritish, ko'rsatish imkonini yaratadi. Muallif hikoyada retrospeksiya usulidan — zamonda ortga qaytish imkoniyatlaridan keng foydalangan. Kuzatishlarga tayanib aytish mumkinki, syujetning mazkur turi asarda boshqalariga qaraganda yetakchi o'rini egallagan. Ma'lumki, syujet ijodkorning badiiy niyatiga muvofiq ravishda asarda berilgan voqeani ifodalaydi. Bunda voqealar ketma-ketlik izchillik bilan yoritilmasligi mumkin. Chunki u muallifning badiiy niyati, asarning mantiqiy asosiga ko'ra ifodalanadi. Barcha asarlarda ilmiy adabiyotlarda aytilganidek avval ekspozitsiya, tugun, voqealar rivoji, kulminatsiya, yechim kabi ketma-ketlik bo'lmasligi mumkin. Buni "Bahor" hikoyasi misolida ham ko'rish mumkin.

Shukur Xolmirzayevning "Keksa g'ijjakchi" hikoyasida yozuvchi ijodiy niyatini amalga oshirish yo'lida "badiiy vaqt" imkoniyatlaridan keng foydalangan. Adib zarur o'rinda asar vaqtdan chekinib, o'tmishda yuz bergan voqealarni tasvirlaydi bu narsa "retrospektiv vaqt" deyiladi. Hikoya G'ani akaning kundalik oddiy hayotidan bir kuni voqealari bilan boshlanadi. "G'ani aka ishshayib, g'ijjakka tikildi. Kamonni oldida g'iyqillatib chala ketti. Bu eski kuy edi. U g'iyqillatib chala boshladi. Uning rufarasi turgan mehmon yigitlar soy tarafga ketishdi." Hikoyada insonning qalb kechinmalari, ruhiy tug'yonlari milliylikka yo'g'rilgan holda tasvirlanadi. Adib bir maqsad - insonning qalb kechinmalari, qalb sirlarini yechishni

o'z oldiga vazifa qilib qo'ydi. Personajlar haqida so'zlar ekan, ular haqida, ularning hayoti haqida batafsil hikoya qilish yo'lidan bormaydi, balki qahramonlar boshidan kechirgan eng murakkab vaziyatni yoki mana shu vaziyatga dahldor voqeani oladi va shu asosda xarakter yaratadi. Personajlarning xatti-harakatlari, ichki kechinmalari psixologik jihatdan asoslanadi, personajlar nutqi shunday mahoratlar bilan beriladiki, kitobxon beixtiyor qahramonlarning samimiyligiga ishonadi. Shukur Xolmirzayevning "Olma yemadim" hikoyasida shunday holatga duch kelamiz. Hikoyadagi taranglik bir necha marta takrorlanib, xarakterlararo konfliktni kuchaytirish evaziga asar yechimini kutilmaganlik sari etaklaydi. Shukur Xolmirzayev hikoyalarida syujet ana shu asosda quriladi. Asar voqealari qahramonlar qiyofasi va xarakterini shakllantirmaydi, yoki tayyor obraz va xarakterlar asar syujetini yaratib bermaydi. Balki voqelik va qahramon, vaziyat va xarakter mutanosib ravishda biri ikkinchisini to'ldirgani holda rivojlanib, shakllanib boradi. Bu yozuvchining asar syujetini yuzaga chiqarishdagi o'ziga xos uslubi bo'lib, voqelikning jonli, hayotiy va ta'sirchan talqinini yuzaga keltiradi. Masalan, Shukur Xolmirzayevning "Bir ko'rgan tanish" hikoyasidagi voqealar qahramonning bolalik yillarida ro'y beradi. Voqelikning bosh qahramon tilidan, uning xotiralari tarzida bayon etilishi, detektiv janrga xos uslub – syujetning jonli, tabiiy, tezkor rivojini ta'minlagan.

Hikoya qahramonning bolalik yillarida maktabda yaxshi o'qiganligi, hamma uni xurmat qilishi, o'qituvchilari, qo'shnilarining unga bo'lgan munosabatini ta'riflash bilan boshlanadi. "Maktabda yaxshi o'qirdim. Sinfdoshlarim meni hurmat qilishar, muallimlarim: „Salom, Toshboyjon“, deb so'rashishar, qo'shnilarimiz: „Yaxshi odam bo'ladi“, deyishardi. Lekin faqat bir kishi — tabiiyat muallimimiz — maktabimizning direktori Zokir O'rinovich menga e'tiborsiz qarar, hech vaqt: „Salom, Toshboyjon“ demas, hatto ro'paralaridan chiqib, ko'zlariga tikilib salom berganimda ham, oddiygina bosh qimirlatib, o'tib ketardilar. Men, g'ashim kelib, nima qilsam bu kishi ham menga boshqacha ko'z bilan qaraydilar, nomimni aytib so'rashadilar, deb o'ylardim." Asardagi syujet tuguni ana shu jarayonda Toshboy uyining yoniga Zokir O'rinovichning ko'chib kelishi, va Toshboyning nima qilib

bo'lsada Zokir O'rinovichni o'z nomini aytib so'rashtirishni maqsad qilgan vaqtidan yuzaga keladi. Hikoya qahramonining Zokir O'rinovichning e'tiborini tortish uchun qilgan sa'y- harakatlarining samarasiz bo'lishi bilan bu tugun yanada quyuqlashadi. "Men nima qilib bo'lsa ham niyatimga yetish payiga tushdim: maktabdan qaytishim bilan ko'chaga chiqaman, muyulishdagi aravaning shotisiga o'tirib olib, kitob o'qishga "sho'ng'iyman". Qarshimda o'rtoq Zokir O'rinovichning darvozalari! Albatta, bunaqa o'qishda miyaga bir narsa kirmaydi. Bir ko'zing direktorning darvozasida bo'lgandan keyin ahvoling shu-da. Ikki kun shunday qildim: bir ish chiqmadi. O'rtoq direktor xiyobondan sap-sariq barglarni qisir-qisir bosib, hafsala bilan yurib keladilar-da, shu yurishda darvozadan kirib ketadilar. Meni payqamaydilar ham."

"Adabiyot tarixida ana shunday badiiy syujetlar ham uchraydi: ular shu qadar kuchli va keskin drammatizm zaminiga qurilgan bo'ladiki, natijada syujet unsurlari(ekspozitsiya, tugun, voqea rivoji, kulminatsiya, yechim)ni bir-biridan ajratish qiyin... Syujetning bunday tipi ilmda "konsentrik syujet" deb yuritiladi".³⁵ Hikoya qahramoni Zokir O'rinovichning e'tiborini tortish uchun bir qancha ishlar qilganini xotirlar ekan, kunlardan bir kuni tasodifan Zokir O'rinovich bilan uchrashib qolganligini hikoya qiladi. "Yakshanba kuni arava yonidan jilmaslikka qasd qildim. Tong otdi, kun botdi: o'rtoq direktorning tirnoqlari ham ko'rinmadi. Qosh qorayganda, yig'lamoqdan beri bo'lib, uyga kirdim. — Otni obkeldingmi? — E-ee... — O'tloqdan otni keltirishni ham unutmagan ekanman. O'tloqqa yugurdim: ot yo'q! Bu qorong'ida filni ham topib bo'lmaydi. Buning ustiga, hammayoq tog', archazor, jardara...

Uyga borsam, otam terimga somon tiqadi. Bitta toshni topib, o'tirib oldim. O'tiraverdim. Ustim yupqa edi, toshdan sovuq o'tdi. Qo'zg'almoqchi edim, yirokdan kelayotgan tuyoq tovushini eshitib qoldim: tap-tap-tap... Olako'zning qadam tashlashiga o'xshaydi. Olako'z! Bitta o'zi emas, kimnidir ko'tarib kelyapti. Yerdan bir changal ho'l tuproq olib baqirdim: -Tush otdan. Otliq fonarini yoqib, menga tutdi. "Olifto" yerga tushib, ipni uzatdi. —Qochib borayotgan ekan, ushlab oldim.

³⁵ Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. – Тошкент: Ўзбекистон, 2002. – Б. 124.

Quloqlarim chippa bitdi: ro'paramda o'sha kishining o'zlari — Zokir O'rinovich turardilar. — O'lay agar, muallimjon, men sizni boshqa kishi deb o'ylabman. — Zarari yo'q. — Yurib ketdilar. Kiftlarida ryukzaksimon xalta, ustlarida uzun paxtali, boshlarida telpak. Hozir ko'rsa hech kim u kishini direktor deb o'ylamasdi. Men otni yetaklab, shosha-pisha ergashdim. Ichimda otni so'kaman: “Tentak! Borib-borib shu odamga tutqizasanmi?” O'rtoq direktor bir tekis qadam tashlab borar, bellariga osilgan allanarsalar yonlariga shap-shap urilardi.” Asar syujetidagi situatsiyani Zokir O'rinovich va Toshboyning tasodifiy uchrashuvi tashkil etadi. Shundan so'ng Zokir O'rinovich va Toshboy o'rtasida dialog boshlanadi. Ma'lum bo'lishicha, Zokir O'rinovich ovdan qaytayotgan vaqtda Toshboyning otini tasodifan ko'rib qolgan olib kelgan. Voqealar rivoji Toshboy va Zokir O'rinovichning ovga chiqishi bilan davom etadi. Zokir O'rinovichning qiyofasi hikoyada voqealar va dialoglar orqali ochib berish tarzida tasvirlangan. Syujetning yechimini esa Toshboy va Zokir O'rinovichning birgalikda ovga chiqishidan boshlanadi. Asarda tabiat va inson munosabatlari, tog'da uchrashgan ovchi odamning soda va sofdilli ta'rifi kabi g'oyalar ham ilgari suriladi. Ana shu xulosa asarning asosiy g'oyasi – tabiatni avaylash kerakligi, inson hamisha sofdil bo'lishi, ikkiyuzlamachilikdan yiroq bo'lish haqidagi fikr ifodasiga xizmat qiladi. Hikoyadagi voqealar konsentrik syujet asosida qurilgan. Asarga hayotiy syujet asos qilib olingan. Hikoya qahramonlari qiyofasi janr talabi asosida bir-ikki chizgilarda beriladi. Zokir O'rinovich portreti Toshboy tilidan “ u kishining bo'ylari anchagina past, men bilan bab-baravar. Lekin boshlari juda katta, quloqlari ham shalpangroq, burunlari ham uzunroq” tarzida tasvirlansa, tog'dagi ovchi odam qiyofasi “Habashday qop-qora, boshida juni to'kilib ketgan yarg'oq telpak, oyog'ida choriq” tarzida aks ettirilgan. Demak, syujet “obrazlarning o'zaro munosabatidan, kurashidan kelib chiquvchi, iroda yo'nalishini, xarakter xususiyatini namoyon qiluvchi voqealar silsilasi”³⁶hisoblanadi. Syujet yechimi hikoyaning oxirida Toshboy tilidan bayon etiladi. “Kunlar o'tdi. Men shotida o'girib kitob o'qishni ham, ovga chiqishni ham yig'ishtirib qo'ydim; o'sha kunning ertasi tog'am kelib, mendan xo'p ranjidilar. Bir haftadan keyin esa bozorda mo'ylovlarini

³⁶ Шукуров Н., Хатамов Ш., Махмудов М. Адабиётшуносликка кириш. – Тошкент: Ўқитувчи, 1979. – Б. 81.

burab: “Direktoring ovulimizda tunadi”, dedilar. Lekin... men xursand bo‘lmadim. Mundoq qaraganda, men o‘z niyatimga yetgan edim: Zokir O‘rinovich ham menga boshqacha ko‘z bilan qaraydigan, nomimni aytib, qo‘limni tutib so‘rashadigan bo‘lib qoldilar. Ammo u kishining qarashlari ham, so‘rashishlari ham boshqa muallimlarnikidan farq qilardi.” Shukur Xolmirzayev hayotiy voqealar asosida xarakterlar yaratar ekan, davr chizgilarini, qahramonlar qiyofalaridagi jonlilikni, ulardagi har bir tafsil va ifodalarni mantiqan asoslashga intiladi. Shu ma’noda hayotiy, ishonarli talqinlarda syujet muhim o‘rin tutib, qahramonlar va personajlarning haqqoniy tasviridagi ahamiyati kattadir. Shukur Xolmirzayev hikoyalaridagi syujet qurilishi ham ana shu jihatlari bilan o‘ziga xos va betakrordir. Yozuvchi hikoyalaridagi, esse va novellalaridagi yana bir fazilat voqealarning, konfliktlarning ham, qahramonlarning xatti-harakati, munosabatlari, kechinma va xarakterlarining ham tabiiyligi, hayotiyligidir. U qaysi yoshdagi inson haqida yozsa (uning ko‘p hikoyalari muallif va bosh qahramon tilidan bayon qilinadi), hamma narsaga shu yoshdagi insonning ko‘zi bilan, nuqtai nazari bilan qaraydi va baho beradi. Shu insonlarning ruhiga kira oladi, ular dili va tili orqali fikrlay biladi, o‘zi ularning orqasidan – xarakterning mantiqidan boradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Бобоев Т. *Адабиётшунослик асослари*. – Тошкент: Ўзбекистон, 2002. – Б. 124.
2. Шукуров Н., Хатамов Ш., Маҳмудов М. *Адабиётшуносликка кириш*. – Тошкент: Ўқитувчи, 1979. – Б. 81.
3. 29. *Quronov D. Adabiyotshunoslikka kirish*. –Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq me’rosi nashriyoti, 2004-yil.
4. *Xolmirzaev Ш. Танланган асарлар. IV том*. –Тошкент: Шарқ, 2007 йил.
5. . *Xolmirzaev Ш. Танланган асарлар. III том*. –Тошкент: Шарқ, 2006 йил.
6. *Xolmirzayev Sh. Tanlangan asarlar*.-Toshkent:Sharq,2020-yil

7. *www.ziyo.uz*
8. *www.ziyouz.com kutubxonasi*

“BOBURNOMA” MEMUAR ASARIDA TILGA OID TOPILMALAR**Ortiqov Azim**

Chirchiq davlat pedagogika universiteti 2-bosqich talabasi

Muratova Nafisa Baxtiyorovna

Chirchiq davlat pedagogika universiteti O‘zbek tili kafedrası o‘qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada o‘zbek mumtoz adabiyoti buyuk vakillaridan biri Zahiriddin Muhammad Boburning memuar asari bo‘lmish „Boburnoma“ asari haqida ma’lumotlar keltiriladi. „Boburnoma“ asari ustida olib borilgan ko‘plab tadqiqotlar haqida ma’lumot beriladi. Ushbu memuar asarning mumtoz matnlari asosida ko‘plab tilga va badiiy adabiyotga oid qimmatli topilmalar haqida so‘z yuritiladi.

Kalit so‘zlar: „Boburnoma“, „Mubayyin“, „XattiBoburiy“, tarix, ibora, adabiyot, geografiya, etnografiya.

FINDINGS RELATED TO LANGUAGE IN THE MEMOIR “BOBURNOMA”**ABSTRACT**

In the article, information is given about work “Boburnoma”, which is a memoir of Zahiriddin Muhammad Bobur, one of the great representatives of Uzbek classic literature. Based on the classic texts of the memoir, many valuable discoveries about language and fiction are discussed.

Keywords: „Boburnoma“, „Mubayyin“, „Hatti Boburiy“, history, phrasology, literature, geography, ethnography.

KIRISH

Zahiriddin Muhammad Bobur Sharq madaniyatining yirik namoyondalaridan biri sanaladi. Bobur Mirzo hayoti davomida ko‘rgan kechirganlarini „Vaqoye“ asariga

kiritadi.(Keyinchalik bu asarni „Boburnoma”deyish rasm bo‘lgan).Hozirgacha bizga Boburning barcha asarlari to‘liq yetib kelmagan.Bir devon va islom qoidalariga asoslangan risolasi hamda “Volidiy”asarining erkin tarjimsigina bizgacha yetib kelgan.Bobur yaratgan “Xatti Boburiy” ham tilshunoslik rivoji uchun juda ahamiyatlidir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Zahiriddin Muhammad Bobur qilgan ijodiy merosining eng muhim va eng yirigi O‘rta Osiyo, Afg‘oniston,Hindiston va Eron xalqlari tarixi, geografiyasi,etnografiyasiga oid nodir va qimmatli ma’lumotlarni o‘z ichiga olgan o‘sha davr o‘zbek klassik adabiyoti va adabiiy tilining yorqin namunasi bo‘lgan —”Boburnoma”asaridir. Bu asar mazmuning rang-barangligi, ko‘plab materialni o‘z ichiga olganligi bilan, til va uslubning go‘zalligi bilan XVIII, ayniqsa XIX asr sharqshunos olimlarning diqqatini o‘ziga tortgan va uning turli qo‘lyozma nusxalari izlana boshlangan edi. Asarning asli nomi —”Boburiya” bo‘lsada, uni —”Voqeanoma” , —”Tuzuki Boburiy”, —”Voqeoti Boburiy”,deb atadilar.Bu asarning to‘liq teksti 1857-yilda tukolog H.U.Ilimenskiy tomonidan Qozonda tipografiya yo‘li bilan o‘zining to‘rt betlik nashr prinsiplarini ko‘rsatgan ruscha so‘z boshisi bilan bosilgan. Asarni nashrga tayyorlash va dunyoga chiqarishga H.U.Ilimenskiyning zo‘r faoliyati ko‘rsatganini alohida qayd etish kerak. Bu nashrdan keyin 1905-yilda ingliz orentalistlaridan A.Beverij xonim —”Boburnoma”ning Haydarobodda topilgan bir qo‘lyozmasining faksimilesini qo‘lyozmaning ayni o‘zini sinkografiya yo‘li bilan nashr etdi. Bu nusxaning qachon va kim tomonidan ko‘chirilgani noma’lum. Bu ham to‘liq tekst bo‘lsa-da, Qozon bosmasiga nisbatan ba’zi tushib qolgan joylari va ayrim nuqsonlari bordir. Lekin umuman olganda har ikkala nusxa ham ayrim-ayrim nuqsonlardan holi emasdir.

So‘z tanlash va uni joy-joyida qo‘llash Bobur uslubida alohida o‘rin tutadi.Adib ba’zi o‘rinlarda shunday so‘z va iboralar qo‘llaydiki,uning ma’nosini ijodkorning o‘sha damdagi kayfiyatidan yoki uning ayrim odamlar va hodisalar bo‘lgan munosabatidan qidirishga to‘g‘ri keladi.Muallif bir so‘z yoki iborani jumllarida takror qo‘llamaydi.Masalan,asaridan o‘rin olgan —”ko‘p”so‘ziga berilgan

muqobillarga nazar tashlasak, bu ma'no-besh, behad, bisyor, bebadal, bepayo, vofir, ziyod, kulli, mabzul, ma'fur, mufrid, pul, pur, arfaravon, bemumar, ko'chum, cho'x, cho'p, g'alaba, qalin va yana boshqa variantlarda berilganini ko'ramiz. Bu kabi ma'nodan so'zlarga deyarli har sahifada duch kelinadi va ularning har biri o'z joyida qo'llanganligi muallif mahoratiga dalildir. Ajdodlarimizdan o'tib kelgan bu kabi so'z va iboralar ham xalqimiz so'z xazinasining mulki albatta. Hozirda lug'aviy istifodada qayta o'z o'rnini topayotgan aksar tarixiy so'z va xilma-xil istilohlar Lutfiy, Navoiy, Bobur, Mashrab, Ogahiy va boshqa allomalarimizning noyab asarlarida nozik did bilan ishlatilgan va mumtoz she'riyatimizning dovrug'ini oshirgan. Garchi eskirgan bo'lsa ham, juda ko'p ko'hna so'z va iboralar ham barhayot, muomaladan chiqmaydi. Aksincha, yangi-yangi ma'nolar kasb etdi, evrilib, yosharib boradi. Zamonaviy insonlarga tushunarli bo'lmagan kamchiliklarni tildan chiqarish emas, balki omma ma'rifatini ularni tushunish darajasiga ko'tarish kerak. Bunda izohlash, tafsir, sharh, talqin maqsadga muvofiq. Boburning purma'no g'azallari, —"Vaqoe" singari oliymaqom asarlarning xorijiy tillardagi mukammal tarjimalarini barpo etish uchun, avvalo, ularni teran tushunish shart." Boburnoma" da forcha she'r, maqol-matallarning tarjimasiz ishlatilishini ikkita narsadan darak beradi: avvalo yuqorida aytilganidek, Boburning fors-tojik adabiyoti, folklori, tilini yaxshi bilishini ko'rsata, ikkinchidan, o'sha davrda fors tili keng tarqalganini va turkiygo'y aholi uni bemalol tushungan. Aniqlanishicha, Boburning barcha asarlari leksikasidagi forscha so'zlar salmog'i 16,08 foizni tashkil etadi. Yana bir holat ko'zga tashlanadi. —"Boburnoma" da forscha so'zlarga asosan 2 xil turkiycha suffiks qo'shilgan. Va bu hodisa tillarni kontaktda ekanini yana bir marta ko'rsatib beradi: Bular, -ilk (-liq, -liq, luq) va -siz.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Bobur til san'atini shu darajada chuqur egallaganki, go'yo uning g'azallaridan o'ziga xos musiqa ovozi sizib turadi. Mana besh asrdiki, uning g'azallari hamon qalbni titratadi, oshifta dillarni qitiqlaydi. O'zbek adabiy tili tarixida esa bu murakkab, ayni paytda jiddiy masala dastlab Zahiriddin Muhammad Bobur e'tiborini tortdi. U

o'zbek tilidagi nutq tovushlari bilan yozuv usulidagi nomuttanosiblikni sezib, mavjud alifboni isloh qilishga kirishadi va 1503-1504 yillarini ko'zda tutib, —"Ushbu mahallarda Boburiy xatni ixtiro qildim",-deb yozadi. Bobur ixtiro qilgan bu yozuv turkiy xalqlar tillariaga mos alifbo qidiruv yo'lidagi katta jasorat edi. Bobur yozuvida hech bir harf nuqta bilan yozilmagani, soddaligi va qulayligi bilan iste'moldagi alifboga nisbatan ancha afzalliklarga ega edi. Bu, birinchidan, Boburning yetuk tilshunos olim sifatida nafaqat so'ga, balki har bir tovushga jiddiy e'tibor berib, unga ilmiy nuqtai nazardan yondashganligini ko'rsatadi. Ikkinchidan, o'zbek tili imlosining hozirgi ahvoriga nazar tashlaydigan bo'lsak, masalaning mohiyati yanada chuqurroq ochiladi. Chunki o'zbek tili imlosi turkiy tillar ichida eng g'aribi. Tildagi nutq tovushlarini to'liq ifodalay oimaydi. Bobur o'zining —"Boburnoma" asarida ayrim tovushlarning qo'llanilishi va hatto ularda uchraydidan ba'zi jarayonlarni izohlash bilan ham tovushlar tadqiqotchisi ekanligini namoyish etadi. Bu ayni payda bizga o'sha so'zning, hatto ba'zi urg'ularning tarixini belgilash uchun ham qimmatli manba bo'lib xizmat qiladi. Masalan, u "min" va "sin" ning almashinib qo'llanilishini "Kashmir" nomini izohlash jarayonida juda chiroyli ifodalaydi: "... bu tog' elini kasderlar ... Hindiston eli "min" ni "sin" talaffuz qilur. Chun bu tog'da mu'tabar shahr Kashmir ... Bu jihatdin bo'la olurkim, Kashmir deyesh bo'lg'aylar". (B.342-b)

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, Zahiriddin Muhammad Boburning „Boburnoma“ memuar asari tilga oid qarashlarni o'rganishdagi muhim manba hisoblanadi. Ushbu asarda iboralar, imloga oid qarashlar haqida berilgan ma'lumotlar g'oyatda qimmatlidir. Zero, "Boburnoma" asarinining til xususiyatlarini o'rganar ekanmiz o'rta asrlardagi xalqimiz tili haqida dunyoqarashga ega bo'lamiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES) :

1. Zahiriddin Muhammad Bobur. *Boburnoma*. - Toshkent.: "O'qituvchi". 2017
2. Jalilov S. *Bobur va Andijon*. - Toshkent.: "O'zbekiston" nashriyoti, 1993. - 102 b.
3. V. Zohidov. *Boburning faoliyati va ilmiy-adabiy merosi haqida*. Kitobda: *Bobir. Bobirnoma*. - T.: 1960;

4. Azimdjanova S. *Indiyskiy divan Babura*. T.: Fan, 1966.
5. X.Nazarova. "Boburnoma" tilining sintaktik qurilishi. *Dokt. diss.* — T.: 1980; 4.
Stebleva I.V. *Semantika gazeley Babura*. — M.: 1983.
6. H.Qudratullaev. *Boburning adabiy-estetik qarashlari*. -T.: Fan, 1983;
7. S.Hasanov. *Boburning „Risolayi aruz— asari*. -T.:1986;
8. Xayriddin Sulon. *Boburiynoma*. -T.:1996;
9. G'aybulloh as-Salom, N.Otajon. *Jahongashta „Boburnoma—*. — T.:1996;

USE OF CELLULOSE BASED FILTERS IN THE OIL AND GAS INDUSTRY

Zokirova Zilola Qaxramon qizi

Tashkent State Technical University named after Islam Karimov

zilolazokirova515@gmail.com

Egamberdiyev Elmurod Abduqodirovich

Tashkent State Technical University named after Islam Karimov

el.1909@mail.ru

Sattarkulov Lazizbek Abror o'g'li

Tashkent State Technical University named after Islam Karimov

lazizbeksattarkulov@gmail.com

Refining that to the process of cleansing fats from impurities and companion substances is said. Refining is a complex of various physical and chemical processes complex, the application of which allows you to extract companion substances from the oilgives. With the character of these processes, the nature of the oil and the quality of the refined oilis determined. From the important problems that are put in front of the refining processone is that the oil can be extracted along with cleaning it from unnecessary substancesmaintaining the naturalness of secondary products and secondary products consists of effective use as.In order to obtain high-quality edible oils, they must be purified as much as possible from relevant substances, that is, mechanical impurities, phospholipids, waxes, soapy substances and hydrophobic fractions. This process was carried out on the basis of the technology developed by us, using special centrifugal devices based on physical methods, purification of phospholipid concentrate and pressure filtration of mono- and dibasic unsaturated

fatty acids, and hydration method of oil microfiltration. During the initial period of filtration, before a thick layer is formed on the surface of the filter material, the outgoing filtrate becomes cloudy. Therefore, it is collected separately and sent for re-filtration. In normal operation of the filter press, the pressure should not exceed 1.5-2.5 kgs/cm. If the pressure increases and the filtering speed decreases, the filtering is stopped and the filter-press is released. Its disadvantage is low production efficiency. Various filters are known based on mechanized and automated release of sediments. Two filters are usually installed for continuous operation. Modern continuous filters come in disk, cartridge form. Before filtration, a thin layer is usually formed on the surface of the filter element.

Table-1

Technical indicators of the filter material obtained as a result of experiments

Technical indicators					
Types of filters offered	Transfer property	Density, g/m²	Thickness, μm	Range of application, μm	Ash level, %
F2040	Slowly	90	170	8-9	<0.007
F2041	Quick	90	170	21-25	<0.007
F2042	Too slow	90	170	2-3	<0.007
F2043	Average	90	170	15-17	<0.007
F2044	Slow down	90	170	2-5	<0.007
F2045	Very fast	90	170	27-30	<0.007

The result of the experiment and its analysis. Oil quality indicators meet the requirements of GOST 1129-93 for the highest grade sunflower oil. In the process of pressure leaf filtering and extraction of mechanical impurities and carcinogenic substances from oil, its quality is improved, in particular:

- the acid number is reduced to 5.6 mg KOH/g due to the extraction of acidic phosphatides. In addition, the adsorption of fatty acids on fragments of phospholipid emulsions is expected;

- the color of the oil improves as a result of the sorption of pigment particles and the removal of melanophosphatides;
- other hydrophilic compounds (proteins, carbohydrates) are obtained;
- particles of the solid phase remaining after primary cleaning are removed. The result of the experiment is presented in the table below.

Table-2

Indications for purification of sunflower oil

№	Naming of pointers	Unrefined sunflower oil	Refined sunflower oil in belting fabric	Sunflower oil refined in a filter obtained from a composite of cellulose and basalt fiber	GOST requirement
1	Color number, mg of iodine	35	12	9	9
2	Acid number, mg KON/g	6	0,4	0.2	0.2
3	Mass fraction of phosphorus-containing substances, %	0,8	йўк	йўк	йўк
4	Mass percentage of moisture and volatile substances, %	0,3	0,2	0.1	0.1
5	Flash point, °C	225	225	225	225
6	Degree of transparency, fem	40	25	22	22
7	Peroxide value, 1/2 O mmol/kg	-	5	5	5

As can be seen from the table, all the quality indicators of oil refined in the filter material offered by us are positive.

Conclusion. Summarizing the results obtained in laboratory and production conditions, it can be concluded that the introduction of the technology of further processing of vegetable oils with the help of hydrocoagulator and filters made of membrane cellulose and basalt fiber composition allows not only deep purification of phospholipids and mechanical impurities, but also extraction. In the case of the highest grade sunflower oil, this gave a high result. It can be used both for direct consumption and as a base product for effective deodorization of vegetable oil and neutralization of free fatty acids.

REFERENCES:

1. Palmieri A., Matthys S. and Tierens M. *Basalt Fibers: Mechanical Properties and Applications for Concrete Structures*, Taylor & Francis Group, London, UK, 2009, p 165-169.

2. E.A. Egamberdiev, G. Yu. Akmalova, Yo.T. Ergashev, M.M. Shokirova, G'R. Rahmonberdiev *The influence of different natural fibers applied on the quality index of the paper // American journal of research 2021, 3-4, March-April, p.48-57*

3. E.Egamberdiev, S. Turabdjanov, D. Mirzaeva, Kh. Khaydullaev, U. Sharipova, A. Shokhakimova, and O. Bakhtiyorov.: *Effect of chitosan substance on the mechanical properties of paper obtained on the basis of flax cellulose. E3S Web of Conferences 371, 01045 (2023) <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202337101045>*

4. Egamberdiev E.; Ergashev Y.; Turabdjanov S.; Abdumavlyanova M.; Makhkamov A.; Rashidov, Sh.; Karimov, Sh.: *Effect of chitosan on the surface properties of cellulose-based paper obtained from the flax plant. E3S Web of Conferences 371, 01010 (2023) <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202337101010>*

5. Ergashev Y.; Egamberdiev E.; Mirkhodjaeva D.; Akmalova G.; Umarova M.; Kholdarov R.: *Obtaining a filter material used in gas and air purification. E3S Web of Conferences 371, 01012 (2023) <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202337101012>*

6. Igamqulova N.; Mengliyev, Sh.; Egamberdiev E.: *Reduction of waste disposed to the environment through recycling of unused methyldiethanolamine. E3S Web of Conferences 371, 01049 (2023) <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202337101049>*

7. Arslanov, Sh.; Turabdjanov S.; Azimova, Sh.; Azimov D.; Sultankhojaeva N.; Egamberdiev E.: *Physico-chemical properties and research of acids contained in oils of Uzbekistan. E3S Web E3S Web of Conferences, 2023, 371, 01021*

TA'LIM-TARBIYA RIVOJIDA AVLONIY MEROSI

Eshtemirov Komiljon

Nizomiy nomidagi Toshkent davlat
pedagogika universiteti 3-bosqich talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek davlatchilik tarixida o'z o'rniga ega bo'lgan shaxs Abdulla Avloniyning asarlaridagi tarbiyaviy qarashlari yoritilgan va arbobning faoliyatiga qisqacha to'xtanilgan.

Kalit so'zlar: Prezident, Abdulla Avloniy, tarix, tarbiya, ma'naviyat, Mergancha, ma'orif, teatr, matbuot, siyosat.

Abstract: This article covers the educational views in the works of Abdullah Avlani, a person who has a place in Uzbek statehood, and briefly touches on the activities of the figure.

Key words: President, Abdullah Avlani, history, upbringing, spirituality, sniper, Ma'orif, theater, Press, Politics.

Абстрактный: В этой статье освещаются воспитательные взгляды Абдуллы авлони, человека, занявшего свое место в узбекской государственности, и кратко рассматривается деятельность этого деятеля.

Ключевые слова: Президент, Абдулла Авлани, история, воспитание, духовность, снайперская стрельба, образование, театр, пресса, политика.

Davlatimiz rahbari O'qituvchi va murabbiylar kuni munosabati bilan soha vakillariga yo'llagan tabrik nutqida ta'kidlaganidek, taraqqiyotning tamal toshi ham, mamlakatni qudratli, millatni buyuk qiladigan kuch ham ilm-fan, ta'lim va tarbiyadir. Shuning uchun ham, O'zbekistonda ta'lim tizimini kompleks rivojlantirish, malakali kadrlar tayyorlash maqsadlariga katta kuch va mablag'lar yo'naltirilmoqda.

Maktabgacha ta'lim, maktab va oliy ta'lim tizimlari, ilmiy-tadqiqot muassasalari faoliyatida sifat o'zgarishlari ro'y bermoqda[1].

Bugungi kunda yoshlarning yaxshi ta'lim-tarbiya olishiga hukumatimiz tomonidan alohida e'tibor berilmoqda. Hozirgi davrda davlatimizdagi ta'lim-tarbiya tizimining asosi bundan yuz yil muqaddam o'zbek pedagogikasining otasi Abdulla Avloniy va bir qancha jadid namoyondalari tomonidan ishlab chiqilgan.

Abdulla Avloniy tomonidan Turkiy guliston yoxud axloq asari juda katta tarbiyaviy ahamiyatga molik asar hisoblanadi. *“Tarbiya bizlar uchun yo hayot yo mamot, yo najot yo halokat, yo saodat yo falokat masalasidir”* [2, 5-bet]

Mazkur asar Sa'diy Sheroziyning Guliston asariga taqlidan yozilgan didaktik asar hisoblanib, 1913 -yilda Toshkentda ilk bora nashr etiladi. 1992 -yilda Toshkentda rus alifbosiga asoslangan o'zbek yozuviga o'girilgan.

Asar yuqori sinf vakillari uchun mo'ljallangan bo'lib, adib tomonidan bu asar haqida quyidagicha ma'lumot beriladi: Men bu asari nochizonimni birinchi maktablarimizning yuqori sinflarida ta'lim bermak ila barobar ulug' adabiyot muhiblari, axloq havaskorlarining anzori oliylarina taqdim qildim[1;2-bet].

Muallif asarni diniy kalima bilan boshlaydi. Asarda axloq, xulq, tarbiya, fatonat, diyonat, islomiyat, nazofat, sa'y va g'ayrat, riyozat, shijoat, qanoat, Ilm, sabr, hilm, intizom, miqyosi nafs, vijdon, Vatanni suymak, haqqoniyat, Nazari ibrat, iffat, hayo, idrok va zako, Hifzi lison, iqtisod, viqor, xavf va rajo, itoat, haqshunoslik, xayrixohlik, munislik, sadoqat, adolat, muhabbat, oliyhimmat, afv kabi yaxshi xulqli insonni tarbiyalovchi amallar haqida-ollohga yaqinlashtiruvchi yaxshi fazilatlar haqida ma'lumot beradi. Bundan tashqari g'azab, shahvat, aqsomi jaholat, safohat balosi, hamoqat, atolat, xasosat, raxovat, anoniyyat, adovat, namimat, g'iybat, haqorat, jibonat, hasad, kizb, nifoq, tama, zulm, bir ikki so'z kabi bir qancha yomon-ollohdan uzoqlashtiruvchi illatlar haqida fikr yuritiladi.

Avloniy 1878-yil 12-iyulda Toshkent shahrining Mergancha mahallasida tavallud topgan. Ijodkor o'zbek xalqining san'ati va adabiyoti hamda milliy madaniyatini, xalq ta'limi ishlarini yo'lga qo'yishda kata xizmatlar qilgan adib, jamoat arbobi va iste'dodli pedgogdir. U birinchilardan bo'lib o'zbek teatrini

professional teatrga aylantirdi, matbuot, maorif sohasi rivojiga hissa qo'shdi. U Turkistonda ma'naviy-ma'rifiy ishlarni amalga oshirgan jadidlar harakatining ko'zga ko'ringan vakillaridan biri bo'lib hisoblanadi. Avloniyning mehnati yuksak qadrlanib unga o'zbek madaniyati va adabiyotini yuksaltirishda, xodimlar tayyorlashda uzoq yillik mehnati uchun 1925-yilda "Mehnat qahramoni" unvoni, 1930-yilda "O'zbekiston maorifi zarbdori" unvoni berilgan.

Abdulla Avloniy XIX asr oxirida jamiyat hayotida barcha sohalarni yangilash isloh qilish uchun bir harakat paydo bo'ldiki, buning nomi jadidchilik edi. Qrim-Tatar Ismoil Gasprali tomonidan yaratilgan bu harakat tezlikda Turkiston o'lkasida keng yoyildi. Jadidlar eng avvalo ta'limni isloh qilish kerakligini tushunib yetgan holda. Yevropa tajribasini o'rgandi. "Ovrupa bir keksa choldir, tajribasi ko'pdur. Ulug' yoshiga hurmatimiz bor. Tajribasidan o'rganamiz. Lekin xatolarini takrorlamaymiz. Maktablarini, universitetlarini biz ham quramiz. Ammo aqllarimizni qanchalik yoritsak, qalblarimizni ham shuncha haqqoniyat bilan to'ldirmoqqa harakat qilamiz. Ovrupada nimani ko'rsak, yosh boladek olib yugurmaymiz. Esli-hushli insonlardek "bu nimadir?, Oqibati nima bo'ladi?, Vijdon va haqqoniyatga uyg'unmi?", - deya aql tarozisiga tortib olamiz. Ovrupa madaniyati mulohazasiz qabul qilaverish mumkin bo'lgan bir narsa emas" [3].

Avloniy "Usuli jadid" maktablari uchun to'rt qismdan iborat "Adabiyot yoxud milliy she'rlar" hamda "Birinchi muallim" (1912), "Turkiy guliston yoxud axloq" (1913), "Ikkinchi muallim" (1915), "Maktab gulistoni" (1917) kabi darsliklar yaratdi. Bu asarlarida hamda publitsistik maqolalarida dunyo xalqlari madaniyatini, ilm-fanni, maktab va maorifga chorlaydi. XX asr boshlarida yangi maktablar uchun yozilgan alifbelar anchagina edi. Shular orasida Avloniyning "Birinchi muallim" asari ham o'ziga xos o'ringa ega. Avloniy uni yozishda Saidrasul Aziziyning "Ustozi avval" asariga suyanadi. Avloniyning "Ikkinchi muallim" asari "Birinchi muallim" kitobining uzviy davomidir. Biz birinchi kitobni shartli ravishda, alifbe deb, ikkinchi kitobni xrestomatiya deb atashimiz mumkin.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, Abdulla Avloniy yoshlarda chin axloqiy xislatlarni tarbiyalashni istadi va bu yo'lda hech qanday qiyinchilikdan qo'rqmadi.

U sog'lom fikrli shaxsni tarbiyalar ekan, ulardan kelajakda yurt ravnaqi va forovonligi, eng asosiysi esa mustaqillik uchun bo'layotgan harakatlarda asosiy kuch bo'lishini anglab yetdi va o'z maqsadiga to'laqonli yetdi desak mubolag'a bo'lmaydi.

Har doim bo'lgani kabi bugun ham yoshlar davlatning ertangi kunga bo'lgan ishonchini aks ettiradi, qaysiki yurt farzandi sog'lom fikrli, bilimli va dovyurak bo'lar ekan, o'sha yurt qudratli bo'lur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. www.ziyouz.com kutubxonasi.Turkiy gukiston yoxud axloq.
2. Abdulla Avloniy. Turkiy guliston yoxud axloq. – T.: Sharq, 2006.
3. I. Gasprali. Ovrupa madaniyatiga bir tanqidiy nazar / “O‘zbekiston adabiyoti va san’ati” g., 1996 yil, 10 yanvar soni
4. <https://yuz.uz/uz/news/talim-tarbiya-tizimi-taraqqiyotning-yangi-bosqichi-muhokama-qilindi>
5. Qalandarova D, Jo'rayev O. Abdulla Avloniy –o‘zbek ma’rifatchiligining asoschisi. “Pedagogical sciences and teaching methods” Copenhagen
6. Eshtemirov K., & Tilabaev, S. B. (2023). YOSHLAR MA'NAVIYATI VA KITOBXONLIK MADANIYATINI RIVOJLANTIRISHNING DOLZARB MASALALARI. *Finland International Scientific Journal of Education, Social Science & Humanities*, 11(2), 929-935.
7. Komiljon, E. (2023). MA'RIFATPARVAR AVLONIY HAYOTIGA NAZAR. *THEORY AND ANALYTICAL ASPECTS OF RECENT RESEARCH*, 2(13), 244-248.

MHXS BO'YICHA BIRINCHI HISOBOT TAYYORLASH MUAMMOLARI VA O'TISH NATIJASIDA ERISHILADIGAN AMALIY AFZALLIKLAR

Ilmiy rahbar: Prof. v.b. Xusinov I.

TMI magistranti: Abdug'aniyev M.

Hozirgi vaqtda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga o'tish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi 2020 yil 24 fevraldagi PQ-4611 qarori talablari bo'yicha hisobotlarni tayyorlashni boshlagan kompaniyalar soni ortib bormoqda. Ushbu qaror kompaniyalardan bir qancha qonunchiligining normalariga va hisobot foydalanuvchilari (banklar, birjalar, aksiyadorlar) talablari asosida hisobotlarni shakllantirishni talab etadi. Shuning uchun, bugungi kunda MHXS bo'yicha birinchi hisobotlarni tayyorlash muammolari o'z dolzarbligini va ahamiyatini ko'rsatmoqda. MHXS bo'yicha birinchi hisobotni tayyorlash qiyin vazifa bo'lib, katta resurslarni talab qiladi. Birinchi dasturning asosiy muammolari haqida kompaniyalarning xabardorligi bunday qiyinchiliklarga oldindan tayyorgarlik ko'rish va MHXS bo'yicha birinchi hisobotlarni tayyorlash xarajatlarini kamaytirishga imkon beradi. MHXSdan birinchi foydalanish muammolari ham uslubiy, ham tashkiliy bo'lishi mumkin. Uslubiy qiyinchiliklar birinchi MHXS bo'yicha moliyaviy hisobotlarini tayyorlash uchun MHXS talablarini talqin qilish va amaliy qo'llash, bir qator transformatsiya, konvertatsiya qilish, retrospektiv qo'llash bilan bog'liq. Tashkiliy muammolar birinchi MHXS talablari bo'yicha moliyaviy hisobotlarini tayyorlash va tekshirish jarayonini shakllantirish, birinchi MHXS moliyaviy hisobotlarini tayyorlash vaqti va sifatini nazorat qilish va boshqa masalalar bilan bog'liq.

Shu nuqtai nazardan, MHXSga o'tish natijasida quyidagi amaliy afzalliklarni ko'rsatib o'tish mumkin:

– Aktivlarni baholashning bozor mexanizmlari – amalda aktivlar va majburiyatlarning dastlabki qiymati va uning joriy bozor qiymatidan foydalanish

investor uchun ham tashkilotning o'zi uchun ham samarali qarorlar qabul qilishga yordam beradi;

- moliyaviy instrumentlarni qo'llash qulayligi – MHXS hujjatlari zamonaviy biznes yo'nalishlari va operatsiyalarni aks ettirish usullarini yetarli darajada tez-tez qayta ko'rib chiqilishi mamlakatda moliyaviy instrumentlardan foydalanish imkoniyatlarini oshiradi;

- Aktivlar qadrsizlanishini o'z vaqtida aks ettirish – amaldagi hisob standartlari aktivlar qadrsizlanishi riski bo'yicha choralar ko'rishni talab etmaydi. Natijada yirik kompaniyalarda aktivlar summasining oshirib ko'rsatilish riskini yuzaga keltiradi. MHXS standartlari bunday risklarning oldi olinishi uchun zaruriy talablarni qo'yadi;

- Shartli aktiv va baholangan majburiyatlar bo'yicha aniq ko'rsatmalar – foydalanuvchilar to'g'ri qaror qabul qilishlari uchun nafaqat hujjatlarga asoslangan operatsiyalar to'g'risidagi axborot, balki kelajakda sodir bo'lishi mumkin bo'lgan hodisalar oqibatini joriy hisobotlarda aks ettirish ham muhim ahamiyat kasb etadi;

- Konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobotlar tuzish – ko'pchilik yirik kompaniyalar o'zining tarkibiga kiruvchi korxonalarini hisobga olgan holda jamlama hisobotlarni tuzmoqda, lekin ularni tuzishda zamonaviy konsolidatsiyalash mexanizmlarini hisobga olmasligi, ushbu kompaniyalar guruhining haqiqiy ahvoli ko'rinmay qolishiga sabab bo'lmoqda. MHXS bo'yicha konsolidatsiyalashgan hisobot moliyaviy hisobotning alohida maxsus tarkibiy qismi hisoblanadi va unga nisbatan maxsus talablar mavjud.

Muxtasar aytganda, MHXSga o'tish va MHXSni belgilangan tashkilotlar tomonidan muvaffaqiyatli tatbiq etish nafaqat kompaniya istiqbolini ta'minlaydi, balki butun iqtisodiyot tarmoqlari rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Buni amalga oshirish uchun oldimizda turgan vazifalar va qiyinchiliklarni samarali va belgilangan muddatlarda hal etilishi lozim

O'zbekiston iqtisodiyotiga investitsiyalar jalb qilish uchun muayyan sharoit yaratish, jumladan, vatanimiz iqtisodiy sub'ektlari faoliyatining shaffofligi va aniqligiga erishish zarur. Bu masalani amalga oshirish moliyaviy hisobotlarning umumqabul qilingan jahon standartlarini – moliyaviy hisobotning xalqaro

standartlarini qo'llash bilan bog'liq. O'zbekiston mustaqillikka erishgach, bozor iqtisodiyoti tomon harakatiga tushdi. Bu jarayonda sovetlarning buxgalteriya uslublaridan voz kechildi va moliyaviy hisobotlar jahonda qabul qilingan tamoyillarga o'ta boshladi. Jumladan, qonun bilan quvvatlangan turli milliy buxgalteriya standartlari ishlab chiqildi, buxgalterlar uyushmalari qoshida xalqaro buxgalteriya amaliyotlarini o'rgatish va buxgalterlarni sertifikatlash tizimlari shakllandi. O'zbekistonda yuritilgan qonunchilik, ta'lim va malaka oshirish amaliyotlarining yakuni MHXS bilan to'la uyg'unlashuvga olib kelishi kutilgan edi. So'nggi yillarda respublikamizda faoliyat yuritayotgan iqtisodiy subyektlarning xorijlik hamkorlar bilan xalqaro aloqalar doirasi sezilarli darajada kengaymoqda, va o'z o'zidan buxgalteriya hisobotlaridan xorijiy foydalanuvchilar hajmi ham ortmoqda. Shu munosabat bilan BHMS bo'yicha tuzilgan moliyaviy hisobotlarni kompaniyalarning aksiyalari xalqaro fond bozorlarida kotirovka qilinadigan aksiyadorlik jamiyatlari uchun MHXSGa muvofiq o'zgartirish masalasi dolzarb ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Jamboqieva G.S. "Moliyaviy hisob" // O'quv qo'llanma - 2012
2. Djambakieva G.S. "Moliyaviy hisob va hisobot" // Darslik 2018
3. Abdullaev R. "Buxgalteriya hisobi va audit" // Darslik – Samarqand 2010
4. Bogataya I. N. "Buxgalteriya moliyaviy hisobi": darslik / I. N. Bogataya, N. N. Xaxonova . – M.: KNORUS, 2011. – S.

Internet saytlari :

5. www.mfa.uz (O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi)
6. www.lex.uz (Me'yoriy hujjatlarning elektron ma'lumotnomasi)
7. www.norma.uz (Me'yoriy hujjatlarning elektron ma'lumotnomasi)
8. www.tfi.uz (Toshkent moliya instituti)
9. www.scopus.com (Bibliografik ma'lumotlar bazasi)
10. www.nuz.uz (yangiliklar sayti)

MOLIYAVIY HISOBOTLARNI MHXSGA TRANSFORMATSIYA QILISH JARAYONINI BOSQICHMA BOSQICH AMALGA OSHIRISH

Ilmiy rahbar: Prof. v.b. Xusinov I.

TMI magistranti: Abdug'aniyev M.

Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga (keyingi o'rinlarda – MHXS) o'tishni jadallashtirish orqali xorijiy investorlarni zarur axborot muhiti bilan ta'minlash va xalqaro moliya bozorlariga kirish imkoniyatlarini kengaytirish, shuningdek, hisob va audit sohalari mutaxassislarini xalqaro standartlar bo'yicha tayyorlash tizimini takomillashtirish maqsadida 2021-yil 1-yanvardan boshlab yirik soliq to'lovchilar, aksionerlik jamiyatlarini MHXS asosida buxgalteriya hisobi yuritilishini tashkil etishi belgilangan.

Moliyaviy hisobotlarning xalqaro standartlarini birinchi marta qo'llash shu maqsad yo'lida qo'yilgan ilk qadam hisoblanadi. Agar korxonaga ilgari milliy standartlar bo'yicha hisobot tayyorlagan bo'lsa va MHXS bo'yicha moliyaviy hisobotni tayyorlashga birinchi marta qaror qilgan bo'lsa, aytaylik, 31.12.2022 uchun korxonaga quyidagilar kerak bo'ladi:

- 3 (uchta!) moliyaviy holat (balans) to'g'risidagi hisobot (31.12.2022, 31.12.2021 va 01.01.2021 uchun);
- Foyda va zarar to'g'risida 2 ta hisobot (2022 va 2021 yillar uchun);
- Boshqa umumlashgan daromad to'g'risida 2 ta hisobot (2022 va 2021 yillar uchun);
- Pul oqimlari to'g'risida 2 ta hisobot (2022 va 2021 yillar uchun);
- Kapitaldagi o'zgarishlar to'g'risidagi 2 ta hisobot (2022 va 2021 yillar uchun);
- Hisob siyosati va taqdim etilgan barcha davrlar uchun tegishli izohlar;
- Oldingi (milliy) standartlar bo'yicha tayyorlangan hisobotni MHXS bo'yicha tayyorlangan hisobotga **solishtirmalar**

O'tish davridagi barcha MHXS tuzatishlar 01.01.2021 balansdan o'tadi. Yuqoridagi barcha sanalar uchun siz bir xil hisob-kitob qoidalariga (hisot siyosatiga) rioya qilish kerak. Hisobot sanasida qo'llaniladigan barcha standartlar (31.12.2022) barcha davrlar uchun doimiy ravishda qo'llanilishi kerak.

MHXS-1ning asosiy talablaridan biri bu sizning kapitalingizning (ya'ni sof aktivlarning) milliy standartlar bo'yicha balansi va kapitalning MHXSga muvofiq balansi o'rtasida 01.01.2021 (o'tish sanasi) va 31.12.2021 (qiyoslanadigan davr) uchun solishtirmalarni ochib berish va taqdim etishdir. Shuningdek, 2021 yil yakuni (qiyoslanadigan davr) uchun sizning milliy standartlar bo'yicha foyda va zararingizni MHXS bo'yicha foyda va zararlarigizga solishtirishingiz kerak.

Ushbu solishtirishlar odatda jadval shaklida tayyorlanadi va har bir muhim tuzatish bo'yicha tushuntirishlar beriladi. Quyidagi misol kabi:

Kapitalning solishtirmasi

	Izohlar	BHMS 01.01.2020	Tuzatishlar	MHXS 01.01.2020
AKTIVLAR				
Uzoq muddatli aktivlar				
Asosiy vositalar	A	100,000	50,000	150,000
Investitsion mulk		70,000	-	70,000
Nomoddiy aktivlar	B	15,000	(15,000)	-
		185,000	35,000	220,000
Joriy aktivlar				
Tovar-moddiy zaxiralar	C	15,000	(1,000)	14,000
Debitorlik qarzlari	D	20,000	(500)	19,500
Naqd pullar va ularning ekvivalentlari		3,000	-	3,000
Jami aktivlar		223,000	33,500	256,500
MAJBURIYATLAR				
Uzoq muddatli majburiyatlar				
Kreditlar		80,000	-	80,000
Ta'minot va hisoblar	E	-	20,000	20,000
Kechiktirilgan soliq majburiyatlari	F	-	4,000	4,000
		80,000	24,000	104,000
Joriy majburiyatlar				
Kreditorlik qarzlari		20,000	-	20,000
Jami majburiyatlar		100,000	24,000	124,000
KAPITAL				
Oddiy aksiyalar		50,000	-	50,000
Taqsimlanmagan foyda		73,000	9,500	82,500
Jami kapital		123,000	9,500	132,500

Kapitalning solishtirmalariga oid izohlar:

A) Kompaniya ba'zi bir asosiy vosita ob'ektlarini moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga o'tish sanasidagi haqqoniy qiymat (shartli tannarx) bo'yicha qayta baholadi. Natijada, taqsimlanmagan foyda 50000 sh.b.ga o'sdi.

B) Milliy standartlar bo'yicha kompaniya 15000 sh.b.ga teng tadqiqot xarajatlarini nomoddiy aktiv sifatida tan olgan edi. Ammo buhgalteriya hisobining xalqaro standarti BHXS-38 "*Nomoddiy aktivlar*"ga binoan, tadqiqot xarajatlari aktiv sifatida tan olinmaydi, balki xarajatga olinadi. MHXS qabul qilingandan so'ng, 15000 sh.b. 01.01.2021 holatiga taqsimlanmagan foydani to'g'irlash orqali nomoddiy aktivlar tarkibidan chiqarib tashlandi.

C) O'tish sanasida tovar-moddiy zaxiralarning ayrimlari sotishning sof qiymatidan (NRV) 1000 sh.b.ga yuqori bo'lgan. BHXS-2 "*Tovar-moddiy zaxiralar*" talablariga muvofiq, zaxiralar, taqsimlanmagan foydani to'g'irlash orqali, MHXSga o'tish sanasida ularning sotishning sof qiymatiga (NRV) tushirib qo'yilgan.

D) Milliy standartlar bo'yicha debitorlik qarzdorlik uchun rezervlar kredit-yo'qotish (default) holati yuzaga kelganidan so'ng tan olinadi. 01.01.2021 holatiga, MHXS-9 "*Moliyaviy instrumentlar*" talablariga binoan, debitor qarzdorligidan kelajakda kutilayotgan kredit yo'qotishlari uchun 500 sh.b. qiymatidagi rezerv tan oldi.

E) BXHS-37 "*Rezervlar, shartli majburiyatlar va shartli aktivlar*" talabiga binoan kompaniya o'zi ishlayotgan neft koni uchun 20000 sh.b. miqdorida ekologik javobgarlikni qayd etdi. Mahalliy qonunchilik talab qilganidek, ushbu neft konining ishlash muddati tugashi bilan yer maydoni tuzatilib foydalanishga topshirilishi kerak va ushbu majburiyatning 01.01.2021 dagi sof joriy qiymati 20000 sh.b. hisoblanadi. Milliy standartlar bo'yicha bunday rezervlar talab qilinmagan.

F) Turli xil o'tish davri tuzatishlari o'tish davridagi foyda solig'i bo'yicha 4000 farqiga sh.b. olib keladi.

Yuqoridailardan kelib chiqib, MHXSni amalga oshirishda quyidagi 5 bosqichli rejani tavsiya qilinadi, ya'ni:

1) Moliyaviy hisobot va buxgalteriya siyosati bilan tanishib chiqing va kompaniyangizning mavjud bo'lgan hisob siyosati va MHXS talablariga binoan bo'shliqlar - nomuvofiqliklarni aniqlang. Topilmalar haqida xulosa hisobotini tayyorlash.

2) Yo'l xaritasini tuzing, asosiy qiyinchiliklarni, asosiy vazifalarni, vaqt va muddatlarni aniqlash.

3) Birinchi etapda aniqlangan texnik masalalar bo'yicha tadqiqotlar qiling va menejment uchun MHXSning ularning biznesiga ta'sirini yoritib berish, ular uchun mavjud bo'lgan tanlovlar haqida hisobot ishlab chiqing. Ushbu tanlovlar bo'yicha qaror qabul qilish.

4) Transformatsiya jadvalini va MHXS moliyaviy hisoboti jadvalini tayyorlang va tegishli ichki nazoratni amalga oshirish

5) Ichki manfaatdor tomonlar va tashqi audit tomonidan ko'rib chiqilishini ta'minlash.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga o'tishning qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori. 2020 yil 24 fevralda PQ-4611.
2. Ibragimov A., Rizaev N. Banklarda buxgalteriya hisobining milliy va xalqaro standartlari. O'quv qo'llanma. -T.: BMA «Moliya» nashriyoti, 2016 y. - 370 b.
3. Ergasheva SH., Ibragimov A, Rizaev N. Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari. O'quv qo'llanma. - T.: TDIU. «IQTISODIYOT», 2019 y. - 321 b. (grif 1000-150, 2018 y. 7 dekabr)
4. S.N.Tashnazarov-Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari.Darslik-Toshkent.: Iqtisod-moliya,2019-584 b.
5. D.E.Norbekov, A.N.To'rayev, Sh.Sh.Rahmonov –Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari : O'quv qo'llanma-T.: "Iqtisod-moliya",2019-332 b.
6. [3.www.mf.uz](http://www.mf.uz) – Ozbekiston Respublikasi Moliya vazirligi rasmiy sayti
7. [4.www.tfi.uz](http://www.tfi.uz) – Toshkent moliya institute sayti

IQTISODIYOTNI MODERNIZATSIYALASH SHAROITIDA KONSOLIDATSIYALASHTIRILGAN MOLIYAVIY HISOBOT TUZISHNING AMALIY JIHATLARI

Ilmiy rahbar: Prof(DSc) Kalonov M.

TMI magistranti: Eshonqulov B.

O'zbekistonda moliyaviy hisobotning xalqaro standartlarini joriy etilishi iqtisodiyotning yanada rivojlanishiga, kengayishiga turtki bo'ladi. Jahon bozoriga chiqish aksiyadorlik jamiyatlari, tijorat banklarining qimmatli qog'ozlarini xalqaro fond birjalarining listing tadbirlariga kiritish uchun, kotirovkalash uchun albatta korxonalaridan moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga asoslangan hisobot ma'lumotlari talab etiladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 24-fevraldagi PQ-4611-sonli "Moliyaviy Hisobotning Xalqaro Standartlariga o'tish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" gi qaroriga muvofiq aksiyadorlik jamiyatlari, tijorat banklari, sug'urta tashkilotlari va yirik soliq to'lovchilar toifasiga kiritilgan yuridik shaxslar 2021- yil 1-yanvardan boshlab MHXS asosida buxgalteriya hisobini yuritilishini tashkil etadi va 2021- yil yakunlaridan boshlab moliyaviy hisobotni MHXS asosida tayyorlaydi.

O'zbekistonning jahon iqtisodiy hamjamiyatiga integratsiyalashuvi mahalliy fan va amaliyot oldiga buxgalteriya hisobi va hisobot tizimini isloh qilish, buxgalteriya hisobining milliy modelini xalqaro moliyaviy hisobot standartlariga (IFRS) yaqinlashtirish zaruratini qo'ydi. Ichki buxgalteriya hisobining yangi yo'nalishi bo'lgan konsolidatsiyalangan moliyaviy hisobotlarni shakllantirish muammosining nazariy jihatdan etarli darajada ishlab chiqilmaganligi, uni amaliyot ehtiyojlariga moslashtirish zarurati tadqiqotning dolzarbligini belgilaydi. Kompleks moliyaviy, iqtisodiy, tashkiliy va boshqaruv munosabatlari bilan bog'liq bo'lgan guruhni tashkil etuvchi tijorat tashkilotlari faoliyati to'g'risidagi ma'lumotlarni •

konsolidatsiyalangan moliyaviy hisobotlar shaklida taqdim etish O'zbekiston va xalqaro buxgalteriya hisobining eng dolzarb vazifalaridan biridir.

Mahalliy tashkilotlarning hisobot tizimida konsolidatsiyalangan moliyaviy hisobotlarni shakllantirish metodologiyasi masalalarining etarli darajada ilmiy-nazariy o'rganilmaganligi zarur qonunchilik va me'yoriy-huquqiy hujjatlarning kechikib qabul qilinishiga va ularning qarama-qarshi xarakteriga sabab bo'ldi. Mahalliy tartibga solish va ilmiy muomalada konsolidatsiyalangan hisobotni shakllantirish bo'yicha metodologiya va kontseptual apparatda bir xillikning yo'qligi hozirgi vaqtda juda zarur bo'lgan izchil uslubiy ko'rsatmalarni yaratishga yordam bermaydi. Uslubiy rivojlanish, shuningdek, O'zbekistonda ushbu masalalarni tartibga solish amaliyot ehtiyojlaridan biroz orqada qolmoqda. Hozirgacha konsolidatsiyalangan moliyaviy hisobotni majburiy tayyorlash normasi mavjud emas, bu esa faoliyatning axborot sohasini sezilarli darajada toraytiradi.

Xalqaro moliyaviy hisobot standartlariga muvofiq mahalliy buxgalteriya hisobi va hisobotini isloh qilish O'zbekiston iqtisodiyotida investitsiya faoliyatini jonlantirishning zarur shartidir. Tashkilotlarning yuqori sifatli, ishonchli, taqqoslanadigan hisobot ma'lumotlari xatarlarni va jalb qilingan kapital qiymatini kamaytirishni ta'minlaydi, keng doiradagi investitsiya loyihalarini yanada qulayroq qiladi. Kapitalning to'lib ketishi hisobot tizimida alohida o'rin tutadigan konsolidatsiyalangan moliyaviy hisobot shaklida tegishli rasmiylashtirishni talab qiladi. Konsolidatsiyalangan moliyaviy hisobotlar amalda aktsiyalari O'zbekiston va xorijiy fond birjalarida ro'yxatga olingan va xorijiy kapital bozorlarida kredit resurslarini qidiradigan O'zbekiston tijorat tashkilotlarining amaliyotiga aylandi.

Mahalliy hujjatlarda konsolidatsiyalangan moliyaviy hisobot deb ataladigan konsolidatsiyalangan moliyaviy hisobotlarni tayyorlashni tartibga soluvchi O'zbekiston qonunchiligi va qoidalarini tahlil qilish va ularni xalqaro moliyaviy hisobot standartlari bilan taqqoslash konsolidatsiyalangan moliyaviy hisobotlarni shakllantirishda qolgan farqlarni va ba'zi hal etilmagan muammolarni ajratib ko'rsatishga imkon beradi. mamlakatimizda moliyaviy hisobotlar.

Kompaniyalarning qo'shilishi natijasida kelib chiqadigan konsolidatsiyalangan moliyaviy hisobotlarni shakllantirishdagi eng murakkab va munozarali muammolar, bunday operatsiyalarning buxgalteriya hisobi - bu yaxshi niyatni aniqlashdir. Korxonani sotib olishdan kelib chiqadigan, uni konsolidatsiyalangan moliyaviy hisobotda aks ettirish va keyinchalik hisobdan chiqarish tartibi. Xorijiy sho'ba korxonalari bo'lgan guruhning konsolidatsiyalangan moliyaviy hisobotini tayyorlash va bu ma'lumotlarning bugungi kunga qadar moliyaviy hisobotda oshkor etilishi vaqt, afsuski, bizning me'yoriy-huquqiy bazamizda to'liq qamrab olinmagan va xalqaro talablardan farq qiladi.

Shunday qilib, konsolidatsiyalangan moliyaviy hisobotni shakllantirish muammosining nazariy va uslubiy jihatdan yetarli darajada ishlab chiqilmaganligi, taqdim etishning ob'ektiv zarurati va guruhni tashkil etuvchi tijorat tashkilotlari tomonidan bunday ma'lumotlarga bo'lgan katta amaliy talab tadqiqotning dolzarbligi haqida xulosa qilish imkonini beradi. O'zbekistonda ham, xorijda ham konsolidatsiyalangan hisobotni shakllantirish tizimi haqidagi nazariy va uslubiy g'oyalarni rivojlantirishning zamonaviy tendentsiyalari keskin munozarali e'tiborga ega. Korxonalarining MHXS ga o'tishi ularning jahon bozoriga chiqishini osonlashtiradi, mamlakatda investitsiyaviy muhitni yaratadi, kadrlar malakasini hamda hisob va hisobotlarni xalqaro talab darajasida yuritilishiga olib keladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Jamboqieva G.S. "Moliyaviy hisob" // O'quv qo'llanma - 2012
2. Djambakieva G.S. "Moliyaviy hisob va hisobot" // Darslik 2018
3. Abdullaev R. "Buxgalteriya hisobi va audit" // Darslik – Samarqand 2010
4. Bogataya I. N. "Buxgalteriya moliyaviy hisobi": darslik / I. N. Bogataya, N. N. Xaxonova . – M.: KNORUS, 2011. – S.

Internet saytlari :

5. www.mfa.uz (O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi)
6. www.lex.uz (Me'yoriy hujjatlarning elektron ma'lumotnomasi)
7. www.norma.uz (Me'yoriy hujjatlarning elektron ma'lumotnomasi)
8. www.tfi.uz (Toshkent moliya instituti)
9. www.scopus.com (Bibliografik ma'lumotlar bazasi)
10. www.nuz.uz (yangiliklar sayti)

MUNDARIJA

1
MUSIC THERAPY AS A MEANS OF EMOTIONAL IMPACT ON PRESCHOOL CHILDREN Akhunova Umida Page No.: 3-6
2
TILLARNING GENEALOGIK KLASIFATSIYASIDA KOREYA TILINING O'RNI: YEVIROPA, SHARQONA YONDASHUVI Safarova Farangiz Bahodir qizi Page No.: 7-11
3
ONLAYN INGLIZ TILI TA'LIMINING NAZARIY VA AMALIY ASOSLARI Mustaeva Elena Yurevna Page No.: 12-20
4
ЛАЛМИ ХУДУДЛАРДАГИ ЕР ТУРЛАРИНИНГ ТАРКИБИНИ ОПТИМАЛЛАШТИРИШГА ЙЎНАЛТИРИЛГАН ЕР ТУЗИШ ЛОЙИХАЛАРИНИ ИШЛАБ ЧИҚИШ Рўзибоев С.Б. , Жасанов Ж.М., Бабажанов Х.Д Page No.: 21-31
5
YUSUF XOS HOJIBNING "QUTADG'U BILIG"ASARI TILI VA NUSXALARI HAQIDA Nuriddinova Muhtaram, Murotova Nafisa Page No.: 32-35
6
TA'LIM BOSHQARUVI FUNKSIYALARINING ASOSIY TENDENSIYALARI VA ALGORITMIK MODELLARI Choriyev Hamid Azamovich Page No.: 36-48

7

YOSHLAR O'RTASIDA IJTIMOYIY-SIYOSIY FAOLLIKNI OSHIRISHNING DOLZARB MASALALARI

Temur Yo'ldoshov Matkarim o'g'li,
Iroda Mavlonberganova Ilhomjon qizi

Page No.: 49-53

8

QADIMGI UYG'UR XALQINING YOZUVLARI TARIXI

Muratova Nafisa Baxtiyorovna
Ro'zimurodova Barchinoy Mamasharif qizi

Page No.: 54-59

9

СӘКЕН СЕЙФУЛЛИН - ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТИ МЕН МӘДЕНИЕТІНДЕГІ ӨШПЕС ТҰЛФА

Сагиндикова Захра Сайдулла қызы
Жандос Абдазимович Байзаков

Page No.: 60-64

10

QADIMGI TURKIY TILLAR OILASIGA MANSUB O'RXUN – ENASOY YOZUVI YODGORLIKLARINING DUNYO TAMADDUNIDA TUTGAN AHAMIYATI

Muratova Nafisa Baxtiyorovna,
Jo'rayeva Lobar Akmalovna

Page No.:65-71

11

PUNKTUATSIYA VA UNING PRINSIPLARI

Xolnazarova Sitora Xolmurodovna

Page No.: 72-74

12

ZAMONAVIY O'QITUVCHINING PEDAGOGIK VA LOYIHALASH MAHORATINI RIVOJLANTIRISH – DAVR TALABI

SH.X. Samiyeva

Page No.: 75-78

13

TALABALARNING IJODKORLIK QOBILİYATI VA KASBIY MAHORATINI RIVOJLANTIRISHDA “KEYS TEXNOLOGIYA” SINING O'RNI

F.F. Narzilloyeva

Page No.: 79-81

14

ABDULLA QODIRIY ASARLARI TILI

Sulaymonova Jumagul Muzafar qizi

Muratova Nafisa Baxtiyarovna

Page No.: 82-84

15

**ВЛИЯНИЕ БИОАКТИВНЫХ ВЕЩЕСТВ НА ПЕРЕКИСНОЕ
ОКИСЛЕНИЕ ЛИПИДОВ МИТОХОНДРИЙ ПЕЧЕНИ ПРИ
ОКИСЛИТЕЛЬНОМ СТРЕССЕ С ПОМОЩЬЮ Fe^{2+} /ЦИТРАТА**

Эрназаров Зафар Мамурович

Джумаева Малика Содик қизи

Page No.: 85-87

16

QADIMGI TURKIY YOZUVLAR TARIXI

Zayniddinova Sevinch Sirojiddin qizi

Muratova Nafisa

Page No.: 88-92

17

**МАКТАБГАЧА ТА'ЛИМ TASHKILOTLARNING TAYYORLOV
GURUHLARINI SAVODXONLIKKA TAYYORLASH**

Xolxo'jayeva Go'zal

Page No.: 93-98

18

**UMUMTA'LIM MAKTABLARIDA BOTANIKA FANI MAVZULARIDA
ELEKTRON DARSLIKLARNI QO'LLASH**

Serobova Gulbahor Shuhrat qizi

Page No.: 99-101

19

GLOBAL AXBOROT MAKONDA TAHDID TURLARI

Sultonov Javohir

Page No.: 102-106

20

**EKSTREMISTIK VA TERRORISTIK TASHKILOTLAR INTERNET
TARMOG'IDAGI TAHDIDLARI**

Javohir Sultonov

Page No.: 107-110

21

**ОСНОВНЫЕ ВИДЫ ЭКСПЛУАТАЦИИ ИЗНОСА И РАЗРУШЕНИЯ
ШИН НА ПРОИЗВОДСТВЕ ГОРНОЙ
ПРОМЫШЛЕННОСТИ**

Бабаева Нилуфар Бахтияровна

Page No.: 111-120

22

**САРМИШСОЙ ДАРАСИ ҚОЯТОШ СУРАТЛАРИНИНГ ТАВСИФИ ВА
ЎРГАНИЛИШ ТАРИХИ**

Шомуродова Нозима

Page No.: 121-124

23

**QISHLOQ XO'JALIGINI RIVOJLANTIRISH VA ISLOH QILISH
MASALALARI**

Meyliev Obid Raxmatullayevich

Gofurova Kamola Xayrulla qizi

Page No.: 125-129

24

**МАКТАВГАЧА ТА'ЛИМ ТАШКИЛОТЛАРИДА БОЛАЛАРНИНГ
ЎҚИМОЙЛАШУВ ЖАРAYONIDA ХУЛҚ-АТВОР
МЕ'YORLARINI О'ZLASHTIRILISHI**

Marufova Munira

Page No.: 130-132

25

**ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ВЛИЯНИЯ БАЛАНСА МЕЖДУ
РАБОТОЙ И ЛИЧНОЙ ЖИЗНЬЮ НА
ВОВЛЕЧЕННОСТЬ В РАБОТУ**

Жалилов Хафиз Наимович

Page No.: 133-136

26

**ALISHER NAVOIY ASARLARIDA KELISHIK QO'SHIMCHALARINING
QO'LLANISHI**

G'ofurova Sevara Nodirbek

Muratova Nafisa Baxtiyorovna

Page No.: 137-141

27

**ASHURALI ZOHIRIY VA ABDURAUFI FITRATNING
LINGVISTIK MEROSI**

Xudayqulova Shohida Sherzod qizi

Muratova Nafisa Baxtiyarovna

Page No.: 142-145

28

**ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBURNING POETIKAGA OID
MULOHAZALARI**

Ho'jamberdiyeva Dildora

Page No.: 146-150

29

**XVII VA XIX ASRLARDAGI ABULG'OZIY BAHODIRXON VA MUNIS
ASARLARI TILI**

Qilichova Sevara

Muratova Nafisa Baxtiyarovna

Page No.: 151-154

30

**BADIY ADABIYOT TILIDA ISHLATILGAN LAQABLARNING O'ZIGA
XOS XUSUSIYATLARI**

Matnazarova Fazilat Mirza qizi

Page No.: 155-159

31

"BOBURNOMA" DA JOY NOMLARINING QO'LLANILISHI

Imomaliyeva Gavharoy Odiljon qizi

Muratova Nafisa Baxtiyarovna

Page No.: 160-164

32

СӨЙЛЕМ. СӨЙЛЕМНИҢ АЙТЫЛУ МАҚСАТЫНА ҚАРАЙ ТҮРЛЕРІ

Миралиева Диана Нұрмұханқызы

Байзақов Жандос Абдазимович

Page No.: 165-170

33

**ШӘКӘРІМ ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫ - ҰЛЫ ГУМАНИСТ ҚАЗАҚ
ӘДЕБИЕТІНІҢ КЛАССИГІ**

Нұрсейітова Перизат Ордабек қызы

Жандос Абдазимович Байзақов

Page No.: 171-175

34

IKKILAMCHI METABOLITLARNING BIOTIK OMILLARGA TA'SIRI

Tog'ayev Sobit Abdisattarovich

Page No.: 176-177

35

PEDAGOGIK TEXNOLOGIYANING TA'LIM JARAYONIDAGI ROLI

Qurbanova Latofat Mamadiyrovna

Xamidov Sobir Xodiyevich

Page No.: 178-181

36

**JÁMIYETTE INFORMACIYALIQ KOMMUNIKACIYA
TEXNOLOGIYALARÍN QOLLANÍWDIÑ AHIMIYETI**

Maulenova Sahibjamal., Jalgasova Shahsanem

Page No.: 182-186

37

**ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBURNING TILSHUNOSLIKKA OID
QARASHLARI**

Ne'matova Mohinur Abduvali qizi

Muratova Nafisa Baxtiyarovna

Page No.: 187-191

38

**MUQIMIY, FURQAT VA AVAZ O'TAR ASARLARIDAGI KELISHIK,
SIFATDOSH VA RAVISHDOSH QO'SHIMCHALARINING
O'XSHASH VA FARQLI TOMONLARI**

Qurbonova Marjona Samarovna

Muratova Nafisa Baxtiyarovna

Page No.: 192-194

39

**БОЛАЛАРДА ПАРАЗИТАР КАСАЛЛИКЛАР ТАРҚАЛИШИ ВА
КЛИНИК КЕЧИШ ХУСУСИЯТЛАРИ**

Бакиев Беҳзод., Ибраҳимова Ҳ.Р

Page No.: 195-196

40

**ЕЛ БОЛАШАҒЫН ОЙЛАҒАН ҚАЛАМҒЕР ТҰЛҒА, АЛАШ ҚАЙРАТКЕРІ -
МІРЖАҚЫП ДУЛАТОВ**

Пердебаева Севара Қуаныш қызы

Жандос Абдазимоввич Байзаков

Page No.: 197-201

41

**“МУНАББАТНОМА” ВА “QISSASI RABG‘UZIY” ASARLARIDAGI
QO‘LLANILGAN QO‘SHIMCHALAR O‘RTASIDAGI FARQLAR**

Mamatova Nurshoda.,

Muratova Nafisa Baxtiyarovna

Page No.: 202-204

42

**QARAQALPAQLARDIŃ QOL ÓNERINE BAYLANISLI
DÁSTÚRLERI HÁM IRIMLARI**

Joldasova Shohizada Sarsenbay qizi

Page No.: 205-209

43

QUYASH PANELLERI HÁM ONIŃ TÚRLERI

Djumabekova Ayzada Ilyasovna,

Seytnazarova Aygul Abatbaevna

Page No.: 210-213

44

**“DEVONU LUG‘ATIT-TURK” ASARIDA KELISHIK VA ZAMON
QO‘SHIMCHALARINING QO‘LLANILISHI**

Zakirova Hurshida Jamoliddin qizi,

Muratova Nafisa Baxtiyarovna,

Page No.: 214-216

45

**ХАЛЫҚ АУЫЗ ӘДЕБИЕТИ ҮЛГІЛЕРІНІҢ ТҮРЛЕРІ МЕН
ТӘРБИЕЛІК МӘНІ**

Оразалиева Айдана Нурлан қызы

Байзаков Жандос Абдазимович

Page No.: 217-221

46

**KURASH SPORT TURI BO‘YICHA MUSOBAQALARGA TAYYORLASHDA
SPORTCHILARNING JISMONIY TAYYORGARLIK DARAJASINI
OSHIRISH USULLARI**

Ro‘ziboeva Nigina Nodir qizi

Page No.: 222-227

47

**OLIY TA'LIM TUSHUNCHASI VA UNING YANGICHA NAZARIY-
KONTSEPTUAL ASOSLARI**

Qurbonov Jasurbek Akmaljonovich

Page No.: 228-231

48

**ABDULLA AVLONIYNING “TURKIY GULISTON YOXUD AXLOQ”
ASARIDAGI “AXLOQ” SO‘ZIGA OID LEKSIK BIRLIKLARNING
ANTONIMIK MUNOSABATI**

Maxmudova Malika

Page No.: 232-236

49

PETREL DASTURIY TA'MINOTI YORDAMIDA NEFT VA GAZ KONLARINI GEOLOGIK MODELLARINI YARATISHNI AFZALLIKLARI

Karimov Islom Sa'dulloyevich

Page No.: 237-238

50

NON MAHSULOTLARINI TARKIBINI BOYITISHDA GURUCH VA MAKKAJO'XORI UNIDAN FOYDALANISHNI TADQIQ QILISH

Z.T.Xakimov., S.H.Yangiboyeva

Page No.: 239-244

51

"СӘБИТ МҰҚАНОВ ӨМИРІ МЕН ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ"

Сагиндикова Захра Сайдулла қызы

Жандос Абдазимович Байзаков

Page No.: 245-247

52

SHUKUR XOLMIRZAYEV HIKOYALARIDA SYUJETNING O'ZIGA XOS TALQINI

Aliyeva E'zoza Zokirjon qizi

Page No.: 248-255

53

"BOBURNOMA" MEMUAR ASARIDA TILGA OID TOPILMALAR

Ortiqov Azim

Muratova Nafisa Baxtiyorovna

Page No.: 256-260

54

USE OF CELLULOSE BASED FILTERS IN THE OIL AND GAS INDUSTRY

Zokirova Zilola Qaxramon qizi,

Egamberdiyev Elmurod Abduqodirovich,

Sattarkulov Lazizbek Abror o'g'li

Page No.: 261-264

55

TA'LIM-TARBIYA RIVOJIDA AVLONIY MEROSI

Eshtemirov Komiljon

Page No.: 265-268

56

**MHXS BO'YICHA BIRINCHI HISOBOT TAYYORLASH MUAMMOLARI
VA O'TISH NATIJASIDA ERISHILADIGAN AMALIY AFZALLIKLAR**

Xusinov I., Abdug'aniyev M.

Page No.: 269-271

57

**MOLIYAVIY HISOBOTLARNI MHXSGA TRANSFORMATSIYA QILISH
JARAYONINI BOSQICHMA BOSQICH AMALGA OSHIRISH**

Xusinov I., Abdug'aniyev M.

Page No.: 272-275

58

**IQTISODIYOTNI MODERNIZATSIYALASH SHAROITIDA
KONSOLIDATSIYALASHTIRILGAN MOLIYAVIY HISOBOT
TUZISHNING AMALIY JIHLARI**

Kalonov M., Eshonqulov B.

Page No.: 276-278